

МУЗЕЙ

ВИСТАВКА „ВІЙСЬКОВА СИМВОЛІКА УКРАЇНИ” В ЦМ ЗСУ

Відкриття виставки. На першому плані зліва направо: начальник ЦМЗСУ полковник В. Карпов, генерал-лейтенант у відставці М. Забільй, міністр оборони України А. Гриценко. 30 листопада 2007 р.

Фрагмент експозиції

ців, учасників Визвольних змагань 1917–1921 рр., вояків Української повстанської армії та українських комбатантських організацій, що діяли на еміграції.

Виставку створено завдяки багаторічній плідній співпраці музею і Державного підприємства „Укроборонсервіс” у рамках виконання програми „Військова історія України”.

У Центральному музеї Збройних Сил України 30 листопада 2007 р. відкрито виставку „Військова символіка України”. Понад тисяча її експонатів розкривають основні етапи створення й розвитку символіки військових формувань України нової і новітньої історії – від легіону Українських січових стрільців до української армії ХХІ ст. Основну частину експозиції становить комплекс сучасної військової символіки (прапори й штандарти, знахи класної кваліфікації, нарукавні емблеми, переходні вимпели тощо). Експоновано також державні нагороди України, відомчі нагороди й відзнаки Міністерства оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України, інших міністерств і державних структур (Міністерства внутрішніх справ, Міністерства з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, Служби безпеки, Державної прикордонної служби, Державної спеціальної служби транспорту). Водночас на виставці представлено історичні зразки української військової символіки, зокрема перших нагород, встановлених урядом Української Народної Республіки, відзнаки Українських січових стрільців.

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник VIII

Число 2 (15)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир ГОРЄЛОВ, Володимир ГОРІШНЯК,
Олександр ГУРЖІЙ, Жанна ДЕНИСЮК, Микола КАРПЕНКО,
Віктор КАРПОВ (головний редактор), Денис КОЗАК,
Сергій ЛИТВИН, Дмитро МАЛАКОВ,
Олександр РИБАЛКО (заступник головного редактора),
Олександр СКРЯБІН (заступник головного редактора),
Дмитро ТАБАЧНИК, Ілля ТИЩЕНКО,
Анатолій ЧАЙКОВСЬКИЙ,
Ігор ЧИЧКАНЬ (відповідальний секретар)

Київ

2007 р.

З МІСТ

АРХЕОЛОГІЯ

Олександр СИМОНЕНКО

Військова справа сарматів
Північного Надчорномор'я

4

Ігор ПРОХНЕНКО

„Протистояння” чорних угрів
і східних слов’ян у контексті
історії Українських Карпат

30

ІСТОРІЯ

Михайло КОВАЛЬЧУК

Українізація на Південно-
Західному фронті російської армії
(травень – листопад 1917 р.)

45

Олександр КУЧЕРУК

Київські військові адреси
доби Української Народної
Республіки

87

Мар’ян ВАХУЛА

Українські юнацькі формування
протиповітряної оборони у вирі
Другої світової війни
(1944–1945 рр.)

95

Володимир ГОРЄЛОВ

Генерал-полковник К.Морозов –
перший Міністр оборони
незалежної України
(вересень 1991 – жовтень 1993 р.)
Діяльність на тлі становлення
Збройних Сил України

106

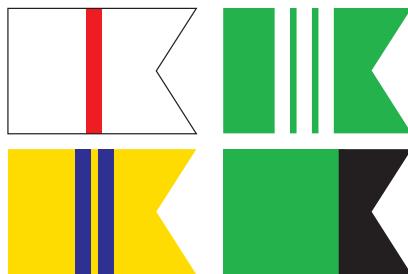
© Центральний музей Збройних Сил України, 2007

АРХІВ

Звідомлення про військово-політичну ситуацію в Україні у червні 1920 р.

(*Вступне слово, публікація документа й примітки Олександра КУЧЕРУКА*)

136

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Андрій РУККАС

„Напрямкові” значки
4 (7)-ї стрілецької бригади
Армії УНР у 1920 р.

142

ФАЛЕРИСТИКА

Віктор КАРПОВ

Заохочувальні відзнаки
Головного управління
розвідки Міністерства
оборони України

144

Сергій ГРАБ

Дві заохочувальні відзнаки
Служби безпеки України 149, 160

МУЗЕЙ

Виставка „Військова
символіка України”
в ЦМ ЗСУ

с. 2 обкл.

Віктор КАРПОВ

„Балаклава” під загрозою

150

КНИГОЗБІРНЯ

Нове видання про військову
символіку держави

158

АРХЕОЛОГІЯ

Олександр СИМОНЕНКО

ВІЙСЬКОВА СПРАВА САРМАТІВ ПІВНІЧНОГО НАДЧОРНОМОР'Я

При кінці III ст. до н. е. на величезних просторах надчорноморських степів майже не було кочової людності. Залишки скіфів осіли в долині Дніпра і в Криму, створивши об'єднання, відомі з праці Страбона як Мала Скіфія. Економічну основу пізньоскіфського суспільства становило осіле скотарсько-рільниче господарювання, що замінило колишнє кочове й напівкочове скотарство. На землях Середньої Наддніпрянщини в той час з'явилися з північного заходу люди зарубинецької культури, що жили в безпосередньому сусістві з сарматами до кінця I ст. н. е.

У II ст. до н. е. вільні надчорноморські степи поступово почали займати сармати – споріднені зі скіфами кочовики східноіранської мовної групи. Хвиля за хвилею вони приходили зі сходу, зі своєї батьківщини – степів Поволжя й Подоння. Як і всі кочові конярі раннього залізного віку, сармати перебували на ранньодержавній стадії суспільного розвитку. Їхні родові й племінні підрозділи очолювали ватажки (греки й римляни називали їх „царями“), вони були водночас і військовими проводирями.

Війна була основним видом знозин сарматів з навколошнім світом. Проте до цього спричинилася не

якась „одвічна“ войовничість степових кочовиків, як це часто-густо пояснюють. Відомо, що саме скотарство неспроможне цілком забезпечити кочове суспільство сталим економічним приростом і бути єдиною базою формування надлишкового продукту. Худоба є власністю, яку легко втратити. Екологічні чи кліматичні лиха, епізоотії, хижаки або напад ворогів могли за один сезон перетворити степового багаття на старця. До того ж, порівняно повільне відтворення поголів'я, низька продуктивність степових порід і примітивний рівень селекції значно знижували економічні можливості кочового скотарства. Інакше кажучи, скотарство не забезпечувало швидкого й відносно стабільного збагачування суспільства. За таких умов основним шляхом отримання надлишкового продукту в кочовиків стала зовнішньоексплуататорська діяльність (екзоексплуатація). Головним чинником її була військова сила, тому екзоексплуатація поширилася насамперед у тих кочовиків, які мали тварин для їзди верхи (кінь у євразійських степах і верблод у пустелях Аравії та Північної Африки). Першими кроками екзоексплуатації були воєнні дії: війни, наїзди, пограбування караванів тощо. Продемонструвавши в такий спосіб силу й тяжкі перспективи в разі

дальншої конфронтації, напасники-кочовики пропонували купити мир коштом контрибуцій, данини, політики протекціонізму в торгівлі тощо. Засобом екзоексплуатації, що давав швидкий і стабільний надприбуток, була регулярна данина. Тому данніцьким відносинам належало провідне місце в арсеналі екзоексплуататорських засобів кочовиків¹.

Як будь-яке кочове суспільство, сарматське було насамперед воєнізованим. Сармати під час свого приходу в надчорноморські степи являли собою так званий народ-військо, де всі чоловіки були воїнами. Навряд, щоб на цій стадії суспільного розвитку сармати мали якусь професійну військову організацію. Найімовірніше, як у всіх номадів аж до Чингізхана, підрозділи сарматського війська відповідали родо-племінному устрою орди.

В археології і давній історії сарматська доба поділяється на три періоди. Протягом кожного з них племінний склад сарматів і їхня культура змінювалися відповідно до зрушень у всьому сарматському суспільстві від Уралу до Дунаю. Згідно з цією періодизацією розглядають і розвиток військової справи сарматів та їхню військову історію.

Ранньосарматський період (ІІ – І ст. до н. е.)

Однією з важливих тогочасних подій була війна Херсонесу проти скіфів, союзниками яких виступили 50 тис. воїв сарматського плем'я роксоланів. Близько 113 р. до н. е. на допомогу Херсонесові, який уже зма-

гався зі скіфами, прибув з військом Діофант – полководець царя Понту Мітридата Євпатора. Одразу ж він розбив скіфського царя Палака, що облягав місто, здобув скіфські фортеці Хабеї та Неаполь і, підкоривши переможеного супротивника Мітридатові, повернувся до Понту.

Проте за рік, близько 112 р. до н. е., скіфи порушили мир. Пізньої осені Діофант знов прийшов під Херсонес, відбив у скіфів захоплену ними Керкінітиду й обложив Калос Лімен. Саме в цей час Палак і запросив роксоланів, що кочували на північ від Перекопу. За словами Страбона, 50 тис. сарматських вершників на чолі з царем Тасієм прибули, щоб допомогти скіфському цареві (Strabo, VII, 3, 17). Утім така потужна підтримка не врятувала Палака від поразки. Союзників було розбито, та ще так, що з їхніх воїнів сливе ніхто не врятувався, як записано в херсонеському декреті на честь Діофанта.

Аналізуючи події сарматської військової історії I ст. до н. е., не можна не згадати Мітридатові війни. Перша з них розпочалася 89 р. У ній на боці pontійської держави взяли участь і надчорноморські варварські племена. Аппіан серед військ Архелая, Мітридатового полководця, називає скіфів (App., Mithr., 41). Якщо тут ідеться не про пізньоскіфські контингенти, то, очевидно, про сарматські (античні автори часто ототожнювали їх). Виразніше висловився Сулла 85 р. у промові проти Мітридата: „... ти уклав союз із... скіфами та савроматами” (App., Mithr., 57). Участь

надчорноморських сарматів у третій Мітридатовій війні (74 – 63 рр. до н. е.) засвідчив Аппіан: „приєдналися (до Мітридата. – O. C.)... з савроматів т. зв. царські язиги...” (App., Mithr., 67,2).

Швидкоплинні події Мітридатових воєн майже не дістали археологічного відображення, і це зрозуміло. Однак відомі археологам „скарби” II – I ст. до н. е. – знахідки в насипах курганів певного складу речей (шоломи, бронзові посудини, вістря списів, кінське спорядження, прикрашене фаларами) – можна пов’язати з участию сарматів у Мітридатових війнах. Чи не є це сліди рейду кінноти варварів – Мітридатових союзників на Рим через Північне Надчорномор’я і Фракію, що планував Мітридат?

На території Північного Надчорномор’я дотепер досліджено 74 сарматські пам’ятки II – I ст. до н. е. (51 впускне поховання, 18 „скарбів” і кілька випадкових знахідок речей). Зброю виявлено в 21 похованні й у всіх „скарбах”, кінське спорядження – тільки у „скарбах”.

Виходячи з матеріалів поховань, основною зброєю ранньосарматських воїв були короткі мечі з серпоподібним навершям (*ил. 1*), довгі мечі з руків’ям-ширем і луки. Мечі й вістря стріл відомі в кожному другому ранньосарматському комплекці, а вістря списів знайдено в трьох похованнях і шести „ скарбах”.

Показовий розподіл озброєння в могилах. Здебільшого в похованнях були або меч, або набір стріл. Лише в одній могилі – обидва види зброї. В одному випадку в могилі лежали меч і спис, у двох – списи разом зі

стрілами, причому обидва рази в могилах знаходили по одній стрілі.

Як бачимо, у похованнях немає цілковитої уніфікації набору зброї. Проте спостерігається певна перевага мечів. Щодо списів, то вони нечисленні в могилах, але майже неодмінні в „скарбах”. Стріли в ранньосарматських похованнях радше символізували зброю – з семи могил, де їх знайдено, лише в одній був сагайдачний набір (утім невеликий – 10 шт.), інші містили одну-дві стріли.

Озброєння ранньосарматських племен Надуралля, Поволжя й Подоння за видовим складом аналогічне надчорноморському. Щоправда, на цих теренах частіші спільні знахідки клинкової зброї і стріл.

У II – I ст. до н. е. основну масу сарматського війська становили вершники, озброєні мечем і луком (*ил. 2*). Обладунок представлений довізними шоломами зі „скарбів” (*ил. 3*), а відсутність панцирів у ранньосарматських пам’ятках Північного Надчорномор’я свідчить, що його не було узвичаєно класти в могилу. Поодинокість знахідок обладунку на решті території Сарматії підтверджує це спостереження. Найімовірніше це зумовлювалося рідкістю й високою цінною обладунку. Ним воліли захищати живих, а не мертвих.

Середньосарматський період

(І – середина II ст. н. е.)

За тієї доби в Північному Надчорномор’ї відбувалися бурхливі історичні події, у яких дуже активну участь брали сармати. Утворення провінції Нижня Мезія впритул

1. Ранньосарматський меч з кургану біля Гострого (Донбас)
2. Ранньосарматський воїн (реконструкція автора)
3. Бронзові італійські шоломи з ранньосарматських пам'яток

наблизило римський кордон до сарматських земель, а швидке формування в Північно-Західному Надчорномор'ї багатолюдного сарматського об'єднання дало імперії сильного й неспокійного сусіда. За Овідієм, сармати (язиги) з'являлися в пониззі Дунаю вже в першому десятилітті н. е. Це підтверджує й автор II ст. н. е. Флор, що писав про похід намісника Далмакії Гнєя Корнелія Лентула проти даків і сарматів на початку н. е. Трохи раніше, у 6 р. до н. е., таку винувату, за відомостями Діона Кассія, зробив Цицена Север (Dio Cass., 55, 30.4).

У першій половині I ст. н. е. язиги і роксолани розширили територію своїх кочувань до Нижнього Дунаю. Светоній, змальовуючи правління Тиберія, шкодував, що внаслідок політики принцепса, який не давав про державу, „Мезію спустошували даки й сармати” (Svet., Tib., III, 41). Тацит писав, що взимку 67/68 р. „рок-

солани, народ сарматського плем'я” вдерлися до Нижньої Мезії й „вирували дві когорти”. Наступної зими, 69/70 р., сармати „числом 9 тисяч вершників” учили новий наїзд. Однак III Гальський легіон, який випадково опинився тут у дорозі до Італії, зустрів їх і відкинув у дунайські плавні, „в болота” (Tac., Hist., I, 79). А оскільки роксолани нападали дві зими поспіль, треба думати, що ледве чи вони жили дуже далеко від дунайського кордону. Сучасник тих подій Пліній Старший теж локалізує осідок роксоланів поблизу Істру (Дунаю) (Plin., NH, IV, 80). Про якісь події 60-х рр. у Нижній Мезії йдеться в написі на могилі легата цієї провінції Тиберія Плавція Сильвана: „Він придушив виниклий рух сарматів... Раніше невідомих і ворожих римському народові царів він привів на підпорядкований йому берег річки, аби вони вклонилися римським військовим значкам” (CIL., XIV, 3608).

Ці „раніше невідомі” царі походили, певне, з аланських родів і очолювали численну й сильну орду аорсів (?), що перекочувала на правий берег Дніпра в середині I ст. н. е.² Окрім даних Плінія Старшого, це засвідчує й мангупський напис про посольство ольвіополітів до Аорсії³. Як видно, від середини I ст. н. е. військово-політичне життя на дунайському кордоні значно пожвавішало, однак характер подій був далеко не мирний.

Біографи перших Флавіїв і Антоніїв раз у раз відзначають факти військових сутичок із сарматами на дунайському кордоні, і взагалі відтоді увага античних авторів була зосереджена до сарматів у Наддунайщині. Светоній (Svet., Dom., VIII, 6) повідомляє про війни із сарматами в 89 і 92 рр. У 89 р. війська Доміціана виступили проти сарматів „після того, як ті порубали легіон разом з легатом” (Svet., Dom., 31). У 92 р. відбулася ще одна війна, у якій війська імператора здобули перемогу. Щоправда, основним ворогом Риму на дунайському кордоні стала зміцніла Дакія. Походи проти даків, яким передував їхній напад на Нижню Мезію у 85 р., відбулися у 86 і 88–89 рр. (саме під час останнього з них даків підтримали сармати). Перемогу над ними Доміціан відзначив подвійним тріумфом, тоді як за сарматські походи лише підніс вінок Юпітерові Капітолійському.

Остаточне замирення нижньодунайського кордону пов’язане з політикою Траяна. Дакійські війни

101–102 і 105–106 рр. зламали опір Децебала й Дакія стала римською провінцією.

Більшість сарматських пам’яток Північного Надчорномор’я (блізько 800) датується I – серединою II ст. н. е. Тогочасних військових комплексів відомо 220 (27,5%), це майже третина всього масиву.

Виходячи з кількості знахідок, основною клинковою зброєю середньосарматських воїв залишився короткий меч з кільцевим навершям (*il. 4; 5*). Проте в кількох похованнях знайдено довгі мечі східного типу без металевого навершя. Про використання їх сарматами в I – середині II ст. н. е. свідчать не тільки археологічні знахідки, а й писемні джерела. Корнелій Тацит, змальовуючи воєнні дії сарматів у 69–71 рр. на Дунаї, зазначає, що вони були озброєні довгими мечами, які тримали обіруч. Гарно ілюструє це меч з багатого поховання біля с. Весняного (Миколаївська обл.) з руків’ям завдовжки понад 20 см (*il. 6,1*).

Переважання в середньосарматських могилах коротких мечів з кільцевим навершям не відображає реального складу озброєння й пояснюється, мабуть, вимогами похованального ритуалу. Використовуваний передусім відповідно до свого безпосереднього призначення, короткий меч водночас міг правити за ознаку належності до військової касти і саме у зв’язку з цією функцією його клали в могилу. В кожному разі, контекст повідомлення Тацита передбачає більше

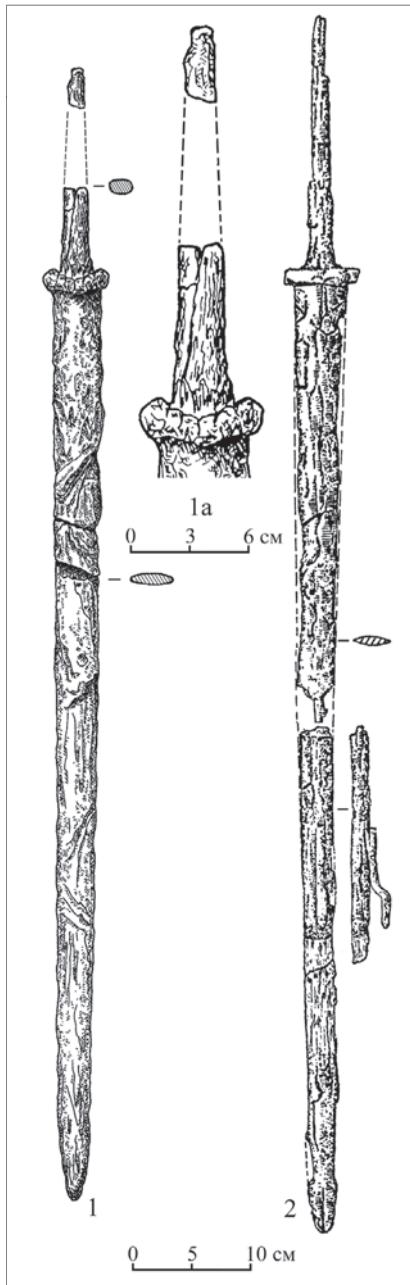
4. Сарматські мечі з кільцевим навершям

5. Церемонійний меч з поховання біля с. Пороги (Вінниччина)

поширення довгих мечів у І – середині II ст. н. е., ніж це випливає з археологічних матеріалів.

Мечі й кинджали наявні в 78,7 % тогочасних військових поховань. У трохи меншій кількості військових могил (37,5 %) виявлено стріли. Як і в попередній період, списів мало (10 %). Характерно, що така картина спостерігається і в інших місцевостях Сарматії, крім Надкубання. Але тут вістря списів знайдено головно в могилах важкоозброєних вершників, що вказує на належність списа як виду зброй переважно їм. Рядовим воям, судя-

6. Сарматські довгі мечі центральноазійського типу
1, 1а. Веснняне; 2. Тернівка

чи зі знахідок, цілих списів у могили не клали. Обладунок не представлений, кінського спорядження дуже мало.

Як правило, у похованнях знаходять або меч (кінджал), або вістря стріл. Разом цю зброю виявлено лише в 13 комплексах. Ще рідше (двічі) трапилися поєднання меча і списка, списка і стріли. Здається, ще не відображає повною мірою видовивий склад озброєння сарматського воїна, а зумовлене особливостями похованального обряду. Виходячи з того, що повний набір зброї (стріли, меч, кінджал, іноді лук) є в похованнях знаті (напр., Пороги, Весняне), у могили рядових кочовиків клали, ймовірно, лише якийсь один вид зброї – або меч, або стріли. Не виключено, що взаємозустріч меча і стріл чи списка в могилі, яка, на перший погляд, належить рядовому воїнові, засвідчує його високий соціальний статус за життя.

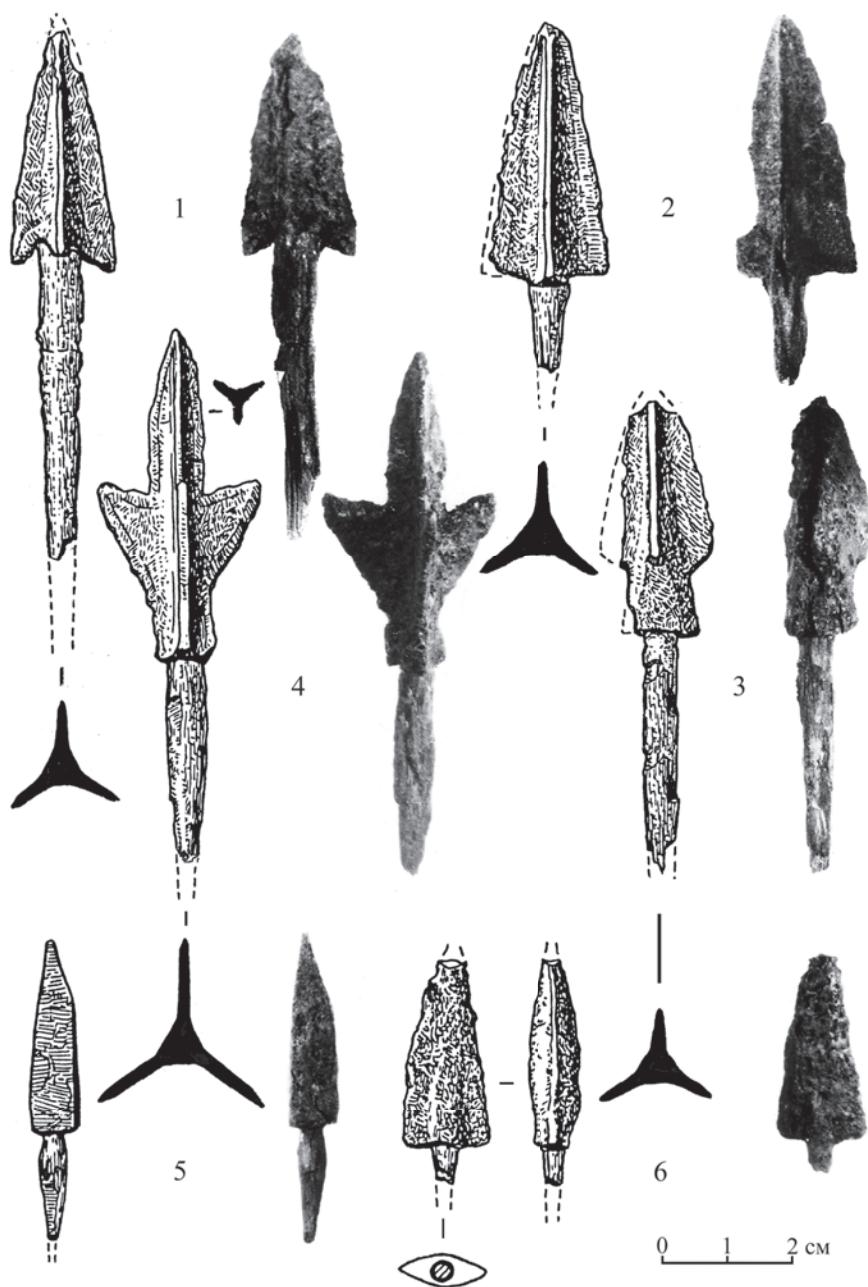
Безперечно, сарматські вершники не були озброєні тільки мечем або тільки луком, а мали і одну, і другу зброю. Це підтверджується багатьма даними. По-перше, у всіх давніх кочовиків лук завжди входив до складу паноплії. По-друге, спільні знахідки клинкової зброї і вістер стріл як у Надчорномор'ї, так і на інших сарматських територіях показують, що основна маса воїнів була озброєна саме так. Ймовірно, тільки луком були озброєні найбідніші номади, з яких складалася легка кіннота. Показово, що порівняно з ранньосарматським часом кількість мечів не зменшується.

Привертають увагу знахідки центральноазійської зброї. Насамперед це хуннуські ярусні вістря стріл з Порогів і Бітакського могильника (*il. 7, 4*). Важливо, що ці стріли не були використані, а потрапити до сагайдака в Північному Надчорномор'ї вони не могли – такими стрілами тут не користувалися. Складається враження: або їх зберігали роди похованих як реліквії, або їхні власники перекочували сюди з цією зброяю прямо з монгольських степів. Без сумніву, звідти ж завезено єдиний знайдений у Північному Надчорномор'ї (Пороги) рефлексівний „гунський“ лук. Недалеко від цього кургану в похованні знатної сарматки (Писарівка) виявлено бронзовий перстень для напинання тятиви в „монгольський“ спосіб. Таке приладдя на захід від Парфії поки що не траплялося. Можливо, східного походження й сулиця з Порогів.

Пізньосарматський період (друга половина II – IV ст. н. е.)

Розширення римських кордонів за перших Антонінів безпосередньо зачепило інтереси варварських вождів Європи: царів маркоманів, квадів та інших германських племен. У нещодавно створеній провінції Дакії ще живі були ветерани Траянових воєн, що жадали помститися за свою поразку й загибель Децебала. Прихід з Дону на територію сучасної України вояйовничих пізніх сарматів ніби підштовхнув розвиток подій.

У 167 р. н. е. вибухнула перша Маркоманська війна. Германські

7. Типи вістор стріл з поховання поблизу Порогів

племена маркоманів, гермундурів, віктовалів, вандалів, квадів, що жили на північ від римської провінції Паннонії (сучасна Угорщина), увійшли в коаліцію з угорськими сарматами-язигами й рушили на Рим. Зі сходу на Дакію в цей час напали роксолани й алани, діючи на спілку з даками та їхніми родичами костобоками. Натиск північних варварів був такий потужний, що їхнє військо вже через два роки вдерлося до Північної Італії. Імператор Марк Аврелій, аби уникнути війни на два фронти, мусив у 175 р. укласти сепаратний мир з провідниками північної коаліції – маркоманами та язигами. Однак у 177 р. союзники знову розпочали воєнні дії, а до східної коаліції прилучилися ще й карпи. Друга Маркоманська війна навіть дісталася назву Сарматської, що вказує на ролю сарматських племен у ній. І знову тонкий політик і філософ Марк Аврелій застосував принцип „divide et impero”. Він уклав черговий сепаратний мир із сарматами – язигами й роксоланами, дозвіливши їм зноситися одні з одними через Дакію. Цей епізод цікавий для нас тим, що він не тільки уточнює силу сарматських племен Угорщини й Нижньої Наддунайщини та небезпечність їх для Риму, а і їхнє бажання підтримувати між собою зв'язки. Нейтралізувавши в такий спосіб найнебезпечніших ворогів, Марк Аврелій зосередив усі сили для боротьби з маркоманами й аланами. Однак завершити війну довелося вже його синові імператор-

рові Коммоду в 180 р., який зберіг давоєнні кордони.

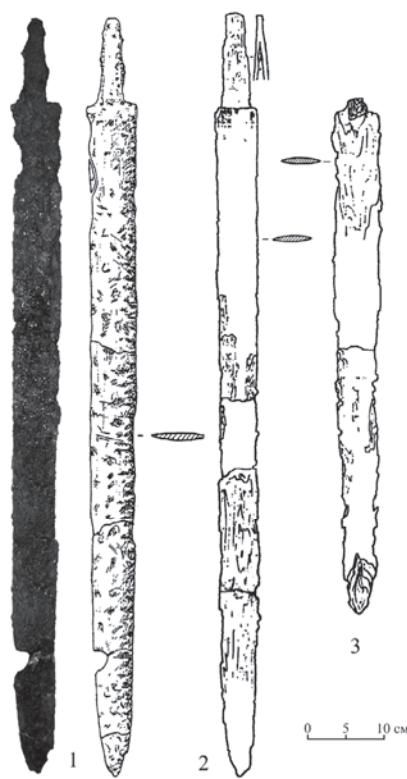
В останній четверті II ст. н. е. до Північного Надчорномор'я вдерлися готи. Судячи з археологічних пам'яток, уже на початку III ст. н. е. сармати жили на західному й східному краях надчорноморського степу, а центральну частину сучасної України зайняли готські об'єднання. У другій половині сторіччя тут сформувалася готська держава Ерманариха, археологічним втіленням якої є черняхівська культура.

Приблизно в цей самий час з Нижнього Дону в Крим і пониззя Дунаю перекочували сармати останньої міграційної хвилі – „аланитанайти”, як називав їх римський автор Амміан Марцеллін. Фінал сарматської доби в Північному Надчорномор'ї пов'язаний із вторгненням гунів у 375 р. н. е.

На цих теренах досліджено понад 700 поховань другої половини II–IV ст. н. е. Тогочасних військових поховань налічується не менш як 250 (близько 35% усіх поховань).

У пізньосарматському війську змінився видовий склад озброєння. Провідною зброєю стає клинкова – у 84% усіх могил були мечі й кинджали. Стріли й вістря списів знайдено тільки в кількох похованнях кримських склепів, у степу їх немає.

Переважають довгі (до 100 см) мечі (іл. 8). Іноді руків'я таких мечів прикрашали навершям з напівкоштовних мінералів (гірського кришталю, халцедону), оздоблених золотом (іл. 9). Як і рані-

8. Пізньосарматські довгі мечі.
1. Шахта Моспінська; 2. Могильник Градешка; 3. Могильник Курчи

ше, на озброєнні воїна, крім меча, залишався кинджал. Захисна зброя репрезентована кількома умбонами щитів і фрагментами кольчуги.

Проти попереднього періоду більшає військових поховань у могильниках. Так, у кримських могильниках типу Озерне-Інкерман (Дружне, Нейзац, Суворове, Бельбек та ін.) зброю виявлено практично в кожній чоловічій могилі. Отже, помітне зростання ролі війська й збільшення кількості воїв у пізньосарматсько-

9. Поліхромне навершя меча з Градешки

му суспільстві в другій половині III – першій половині IV ст. н. е.

Поєднання зброї і кінського спорядження різних типів дає підстави виокремити два комплекси озброєння пізньосарматських воїв Північного Надчорномор'я: степовий сарматський і гото-аланський.

Перший включає довгий вузький меч з руків'ям-ширем без металевого навершя, такий самий кинджал і „гунський” лук з кістяними накладками. На заході досліджуваної території протягом другої половини II і до середини III ст. н. е. користувалися також короткими мечами з кільцевим навершям. Кінська зброя була прикрашена срібною і бронзовою фацетованою гарнітурою та розкішними бляхами й фаларами „сердолікового” стилю і стилю клуазоне (іл. 10).

Степовий сарматський комплекс озброєння сформувався в середовищі пізніх сарматів Поволжя й Подоння і звідти в середині II ст. н. е.

10. Прикраси кінської зброй з могильника Чаш

вони принесли його до Північного Надчорномор'я.

Поява готів сприяла формуванню у другій половині III ст. н. е. своєрідного гото-аланського комплексу озброєння. Довгі й вузькі мечі були замінені на так само довгі, але широкі й важкі, готсь-

кі з походження. Використовувалися готські щити із залізними умбонами. Водночас алани залишалися вершниками: у вояцьких могилах часто знаходять металеві гарнітури збройних наборів сарматського вигляду, хоча трапляються й готські остроги.

Гото-аланський комплекс був на озброєнні у другій половині III – IV ст. н. е. як у степу (знахідки в могильниках Курчі, Градешка, Кубей), так і в кримських передгір'ях (могильники типу Озерне-Інкерман).

Склад війська.

Основні принципи тактики

Головним, коли не єдиним родом військ сарматів була кіннота – переважно легкоозброєна, що притаманне й іншим кочовикам ранньої залізної доби та середньовіччя. Це визначалося насамперед самим характером кочового способу життя, яке потребувало мобільності, швидкого пересування, а також основними засадами стратегії і тактики війська. Далекій тривалі рейди, коли основними чинниками успіху були раптовий швидкий напад і такий самий швидкий відступ, не вели до масового поширення важкоозброєних контингентів. Проте роля їх у бою була важлива, особливо для подолання опору сильної піхоти (фаланги чи легіону). І це добре розуміли кочовики. Тому важка кіннота, не бувши основним видом війська, існувала в більшості степових племен раннього залізного віку. Панцерну кінноту сарматів у греко-римському світі називали катафрактаріями.

Проблема сарматських катафрактаріїв. Література про катафрактаріїв величезна⁴, і тут ми не будемо навіть мимохідь оглядати їх. Панцерних вершників згадують античні автори серед військ селевкідських правителів, у персів, парф'ян,

вірменів і мідян, албанів, сарматів і в складі римської кавалерії. Омінено також увагою боспорських і центральноазійських катафрактаріїв, а зосередимось на сарматських.

Погляд на катафрактаріїв як неодмінний складник сарматського війська сформулював В. Блаватський, розвинули його у своїх працях Ю. Десятников і А. Хазанов⁵. Під катафрактаріями розумівся вид кінноти з такими особливостями: 1) панцерний захист вершника й коня; 2) використання довгого списа як основної зброй; 3) своєрідна тактика атаки – кар'єром, у зімкнено му клинчастому ладі. Щоправда, здебільшого писемні джерела не наголошують цих особливостей катафрактаріїв, а просто в різному контексті говорять про важку кінноту. На думку А. Хазанова, у I ст. до н. е. – I ст. н. е. в результаті реформи підрозділи катафрактаріїв з'явилися й поширились у війську всіх сарматських племен.

Підкріплені такими авторитетними іменами, ці положення були прийняті беззастережно. Антикоznавці знайшли в них базу „сарматизації“ боспорських і херсонеських військ, скіфознавці й сарматознавці – джерело переможного руху сарматів на захід, різні безпідставні версії знайшли собі місце в науково-популярних публікаціях⁶.

Утім коли уважніше розглянути аргументи на користь сарматських катафрактаріїв у розумінні названих дослідників, то очевидною стане їхня вразливість. Насамперед це не зовсім коректний підхід до писемних

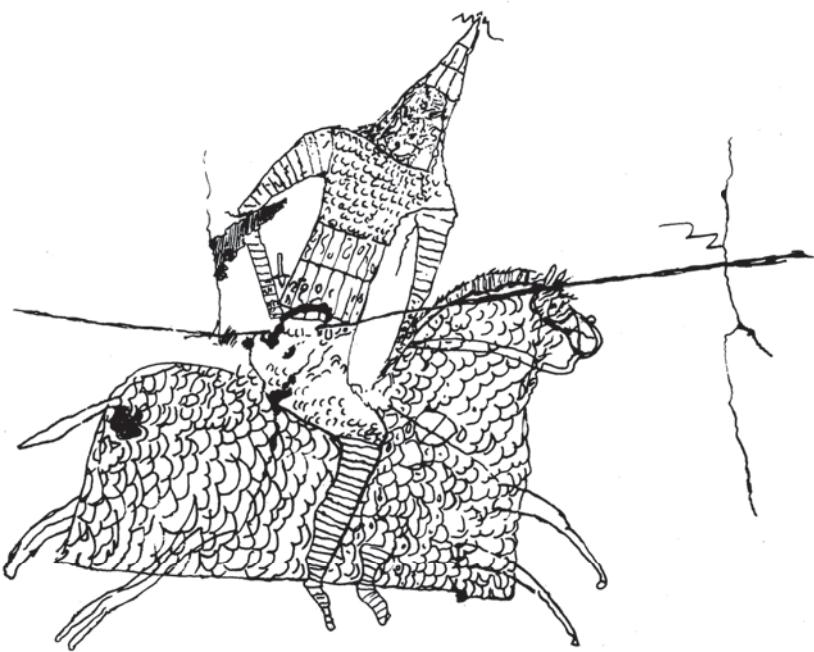
джерел. Опис Павсанієм сарматського панцера ще не свідчить про існування катафрактаріїв. Про сарматських важкоозброєних вершників згадував лише Тацит, але і він уточнив, що в роксоланів панцери носять „*ватажки і всі шляхетні*”, тобто їхня важка кіннота складалася з кочової знать. У пасажі про наїзд роксоланів, які „*вдерлися до Мезії числом до 9 тисяч вершників*” (курсив наш. – O. C.), ніде не акцентується, що всі вони були катафрактаріями. Тому такий висновок А.Хазанова⁷ не зовсім об'єктивний. Арріан же в „Диспозиції проти аланів” писав: „*скіфи, не маючи обладунку і маючи коней без обладунку...*” (Arrian., Dis., 31). Отже, обидва джерела, на які звичайно покликаються, намагаючись знайти підтвердження існування в сарматів катафрактаріїв як особливої тактичної і бойової одиниці, говорять лише про наявність чи відсутність панцерних вершників. Інші автори змальовували не сарматських, а парф'янських, перських, вірменських катафрактаріїв. Не заперечуючи, що вони справді були в парф'ян, персів і вірменів і не сумніваючись у їхньому описі, ми все ж таки маємо право на сумнів щодо того, чи методично правильно переносити ці дані в повному обсязі на сарматів.

Археологічні матеріали демонструють дуже обмежене в часі й просторі поширення обладунку в сарматів. До ранньосарматського періоду належить який десяток знахідок фрагментів лускатого панцеря, розкиданих по степах від

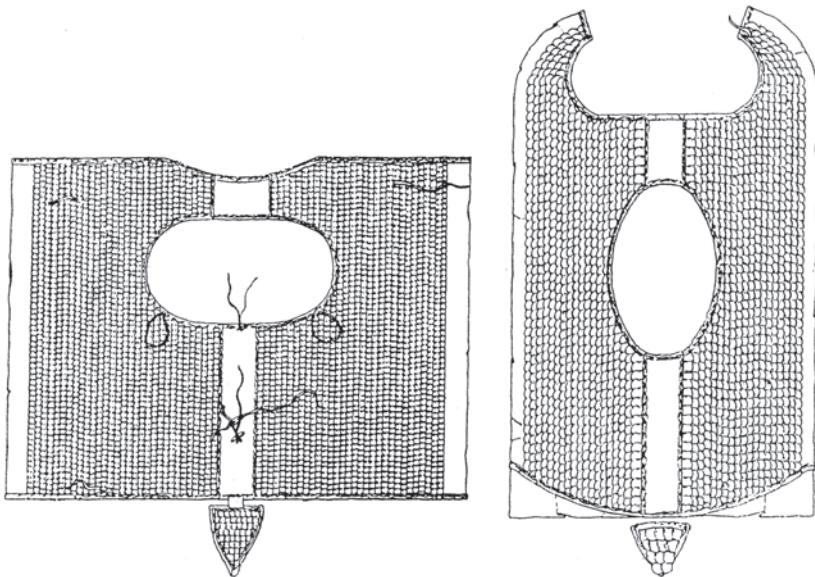
Уralu до Дону. Прегарні і, здавалося б, численні матеріали кінця I ст. до н. е. – початку III ст. н. е. зосереджені практично в одній місцевості (сточище Кубані) й походять з усього кількох курганів. У пізньосарматських пам'ятках від Уralu до Дунаю обладунку немає зовсім. У чому тут річ – наразі не зрозуміло, але можна констатувати: археологічні пам'ятки не дають підстав твердити про наявність катафрактаріїв „в усіх або принаймні в більшості сарматських племен” до кінця I ст. н. е.⁸

Засоби захисту бойового коня відомі з II тис. до н. е. у Месопотамії. У євразійських степах першими їх почали застосовувати, хоча й обмежено, скіфи. Джерела містять відомості про використання панцерного захисту коня в перській кавалерії і у війську Селевкідів⁹.

За сарматських часів кінський оладунок був досить поширений на Близькому Сході. Саллюстій відзначав його у вірменів (Sal., IV, 4,64–66). За словами Страбона, „такого роду кінноту полюбляють не тільки мідяни й вірмени, а й албанці, бо вони користуються на війні вкритими бронею кіньми” (Strabo, XI, 14,9). Широко відомі парф'янські катафрактарії, коні яких були захищені лускатими панцерними попонами. Зображення такого вершника є на графіті з Дура-Европос (il. 11), там само знайдено три кінські катафракти у вигляді попон з напітими на них бронзовими лусками¹⁰ (il. 12). В імператорську добу у складі рим-

11. Графіті з Дура-Европос

12. Кінські панцири з Дура-Европос

ської кавалерії з'являються катафрактарії і клібанарії з неодмінним кінським обладунком¹¹.

Однак жоден античний автор не писав про кінський обладунок у сарматів. Щобільше, Арріан у „Диспозиції проти аланів“ стверджував цілком супротивне. Звернімося також до іконографічного й археологічного матеріалу. Широко відомі рельєфи на колоні Траяна (*іл. 13*) зображують, на загальну думку, сарматських катафрактаріїв. Однак представлені на них кінські панцери – явно умовні, стилізовані; надіти на коня такий обладунок і змусити тварину

продуктивно рухатися в ньому – зовсім неможливо, і даремно О.Нефьодкін намагається обґрунтувати реалістичність зображення, покликаючись на Поллукса¹² – частини кінського обладунку, що їх перелічує цей автор, не мають стосунку до Траянових зображень. За всіх часів кінський обладунок – хай то були армована попона чи металеві платівки – покривав лише різні частини корпусу (це залежало від епохи й будови обладунку), залишаючи вільними ноги й живіт. Найкраще підтверджують це графіті й збережені кінські катафракти з Дура-Европос, а також кінський

13. Фрагмент фриза колони Траяна

обладунок європейських лицарів пізнього середньовіччя.

Так само нереальні зображення кінських (та й людських!) панцерів на фресках пантікапейського склепу 1841 р. Ще М. Ростовцев пропустив, що художник Стефанський, який копіював їх, чогось не зрозумів, тож зображення панцерних вершників, що сидять „по-дамському”, є „безсумнівна фальсифікація або інтерполяція”¹³. З огляду на інші „дивини” копії Стефанського, можна погодитися з М. Ростовцев, як це зробив Ю. Десятников¹⁴. Не варто, мабуть, винаходити такі пояснення цієї пози, як „вираз зневаги до ворога”¹⁵ чи, a priori визнавши реальність зображених на фресці фантастичних панцерів, обстоювати неможливість будь-якої іншої постави¹⁶. В. Горончаровський, що слушно сумнівається, чи взагалі можна так сидіти, усе ж почали вірити копії Стефанського і, покликаючись на кілька подібних зображень, пробує знайти пояснення такій позі або в художньому задумі авторів зображень, або в ритуальній сфері¹⁷.

Тим часом маємо зауважити, що т.зв. амазонка (дамський спосіб сидіти) з'явилася в новий час у Європі й зумовлена такими далекими од військової справи причинами, як стан жінки в християнському суспільстві, особливості жіночого вбрання, тогочасна суспільна мораль тощо. Зважимося припустити, що помилувався не Стефанський, який копіював фрески. Те, що воїни на них сидять у „дамській” позі – це, властиво прийом давнього художника,

добре відомий дослідникам примітивізму й близьких їому мальарських стилів. За їхніми канонами, заднього плану на зображеннях не мало бути, а тому все зображували на передньому – звідси й обидві ноги вершника, що звішуються на один (лицевий) бік. За приклад реалізації такого прийому може привести керченська (?) теракота зі збірок О. Уварова (іл. 14) – торс вершника повернений анфас і його ліва рука, яка тримає повід, показана з правого боку коня, що зовсім нереально в натурі.

Як гадають дослідники, лускатий кінський нагрудник зображеного на боспорському надгробку Афенія, сина Мени¹⁸. Справді, на камені видіто щось подібне до нагрудника, однак в археологічному матеріалі такі речі поки що не представлені.

Є думка, що сарматські катафракти для коня знайдено в курганах поблизу станиці Ярославської та в Калинівському могильникові¹⁹. Однак перша не збереглася, а друга навряд чи є кінським обладунком. До того ж, висновок був зроблений тільки на підставі розміру платівок, але великі платівки відомі й на сарматських панцерах для людей. О. Ждановський не виключав, що до кінського обладунку належала велика кількість ламеларних платівок з вхідної ями катакомби в кургані 15 біля станиці Тбіліської²⁰. Утім усі ці панцери зруйновані, точна кількість платівок, що була на них, – невідома, і всі наші про i contra однаково бездоказові. Звичайно, не треба виключати наявності кінського обладунку в окремих воїнів, але

14. Теракотова статуэтка зі збірки О. Уварова

не схоже на те, що він був використовуваний масово і може розглядатися як одна з основних ознак сарматських катафрактаріїв.

Другою особливістю катафрактаріїв уважається вживання як головної зброй дуже довгого списа (піки). Нереальна довжина сарматських пік (до 4,5м) була реконструйована на підставі тих-таки зображень на античних фресках і рельєфах. Але порівняльно-історичний і археологічний матеріали не дають підстав уважати, що сармати мали піки довші за 3м. Не було, оскільки це неможливо фізично²¹, і т. зв. сарматської посадки²², якою нібито вирізнялися сарматські катафрактарії.

Нарешті, третя відмітна риса катафрактаріїв – специфічні способи бою і тактики. Щодо першого, то така особливість, як атака кар'єром,

мало переконує. В. Блаватський виходив із зображенень скіфських і сарматських вершників. Тут знов до помилки спричинилося джерело – скіфів зображували, згідно з грецьким каноном, на аттичному, чи короткому галопі (canter), з опорою коня на зігнуті задні ноги і з піднятими на різну висоту передніми, а канон сарматського часу передбачав зображувати коня в галопі, який Соломон Рейнак назвав розгорнутим, або ж опорним (galop allonge)²³. Отже, відмінність у зображеннях скіфських і сарматських вершників не означає передачу різних аліорів, а зумовлена різними художніми стилями.

Крім того, термін „кар'єр” (у ко-заків – „намет”) відповідає просто дуже швидкому галопові, а не якомусь окремому аліорові. Кавалерія

завжди атакує швидко, чому сприяють коні. Річ у тім, що в них дуже розвинutий стадний інстинкт. Коли велика маса коней рушить галопом, досить лише одному з них „понести”, тобто зірватися в кар'єр, як усі інші так само кинуться за нею. Власне, весь ефект кавалерійської атаки побудований на швидкості алюру, що значно збільшує як фізичну, так і психологічну (що не менш важливо) силу удару. Твердити, що скіфи і сармати атакували на різних алюрах, підстав немає. Проте, як показемо далі, вони справді атакували по-різному.

Тактичну особливість сарматських катафрактаріїв дослідники вбачають у тому, що сармати нібіто діяли цілими підрозділами, вишукуваними клином, а не „ударним кулаком”, як скіфи²⁴. Важко зрозуміти, яке шикування Ю.Десятчиков мав на увазі під „ударним кулаком” і чи відрізняється воно від клину. Бо ж, найімовірніше, і клин, і „кулак” не були чимось єдиним і постійним. Парф'яни, наприклад, у битві під Каррами атакували римлян у зімкненому ладі, кінною фалангою. Таким самим способом шикувалася й скіфська важка кіннота в битві під Фаті²⁵. Клин міг виходити мимоволі – через швидкоплинність кінної атаки прудкіші коні, без сумніву, виривалися вперед, і важко було витримати якийсь єдиний порядок. Очевидно, „клиновий“ означає шикування не розтягнених по фронту, на відміну від лави, кінних підрозділів, тобто той самий „ударний кулак“. Крім того, не слід забувати, що шереги будь-якої списоносної кінноти атакували

нарізно й на значній дистанції, щоб не поранити списом передніх вершників. Тому всі міркування про відмінності між „клином“, „кулаком“ чи іншим невідомим нам шикуванням давніх вершників – малопродуктивні.

Треба підкреслити: ми не заперечуємо запропонованого А.Хазановим та іншими дослідниками визначення специфіки катафрактаріїв як роду військ. Однак ані археологічні, ані інші джерела – коли об’єктивно підходите до них – не демонструють, що ця специфіка була притаманна сарматській панцерній кінноті. Вона складалася із знатних і заможних кочовиків – практично весь обладунок знайдений у багатьох могилах (те, що більшість їх пограбована – ще одне підтвердження тому). Разом з уточненням Тацита цей факт промовляє за доступність засобів бойової оборони лише верхівці сарматського суспільства. Але чи зводили опанцерованих вершників в окремі підрозділи? Якщо так, то як це робили на практиці і хто ними командував? У кочовиків аж до Чингізхана військо формувалося за родоплемінним принципом, і родичі на чолі зі своїми ватажками становили військові підрозділи. Сармати, за їхнього рівня соціального розвитку, не мали бути винятком, тим-то специфіка катафрактаріїв як окремих підрозділів зі своїми завданнями, центральним командуванням, тактикою й іншими атрибуутами армійської організації навряд чи могла бути реалізована в кочовому війську. Тож не варто, знаючи про

особливості римських чи перських катафрактаріїв як роду військ у спорядженні й тактиці, шукати їх у такому ж обсязі в сарматів.

Амміан Марцеллін, Геліодор, Страбон, Плутарх та інші описували не сарматських, а парф'янських, перських, вірменських катафрактаріїв. Проте такого роду кіннота могла з'явитися тільки в арміях розвинених держав з централізованою владою й іншими суспільними механізмами, що могли забезпечити формування, постачання, навчання й застосування такої специфічної військової сили. А кочовики-сармати цього не мали. Отже, питання про час і місце появи катафрактаріїв, що його поставив А.Хазанов, – ще далеке від остаточного розв'язання.

Утім, хоч би скільки точилося дискусій про деталі, але в цілому погляд, що катафрактарії були новацією у військовому мистецтві давнини, – правильний. Новація ця, однак, полягала не в озброєнні (панцерна кіннота була і до того), не в аліорі атаки чи шикуванні (малоймовірно, що колись удастся з'ясувати, як це було насправді), а в способі бою – штурмовому ударі списом з коня на скаку. З трьох особливостей катафрактаріїв тільки ця по-справжньому відрізняла їх від попередніх панцерних вершників. Гадаємо, такий удар став можливий завдяки тому, що сармати винайшли сідло нового типу.

Сукупність джерел дає змогу з великою ймовірністю припустити, що сідло сарматських часів, на відміну од м'якого „скіфського”, мало

твердий ленчик з високими луками. Нове сідло навіть без стремен значно підвищило міцність і комфортність посадки вершника. Тараний удар списом з коня на скаку, який за скіфських часів був до снаги лише поодиноким богатирям, став загальноприступним і ефективним бойовим прийомом цілих підрозділів. Сарматська тактика штурмового удару списом свою появу завдячує саме цьому – одному з найважливіших! – винаходів кочової культури.

А.Хазанов слушно відзначив, що кількість катафрактаріїв у сарматів ніколи не була дуже велика²⁶. Поховання з обладунком становлять чи не 5% загального числа сарматських вояцьких могил (обрахунок приблизний, тому що точна кількість їх невідома). Важливо, що в багатьох похованнях, крім обладунку й вістер списів, знайдено мечі, рештки луків і вістря стріл. Паноплія сарматського панцерного вершника була розрахована на те, щоб вести як рукопашний, так і дистанційний бій.

Наразі важко погодитися з тим, що катафрактарії були у військах усіх сарматських племен²⁷. Осібні знахідки обладунку в надуральських, поволзьких і донських ранньосарматських пам'ятках демонструють їхню рідкість у тогочасних сарматів (аорсів?). Вельми умовно визначаючи племінну належність кубанських поховань з обладунком, можна говорити про те, що важку кінноту мали алани, сираки й меоти наприкінці I ст. до н. е. – початку

III ст. н. е. Тацит писав, що вона була в роксоланів, однак археологічно це поки що не простежується.

Часом появи в сарматів катафрактаріїв вважалися I ст. до н. е. – I ст. н. е.²⁸ Цей часовий діапазон був підказаний датуванням більшості знахідок обладунку й збігався з середньосарматським періодом за старою хронологією. Проте археологічний матеріал не відбиває слідів будь-якої реформи, та й навряд, щоб вона була можлива в такому різноетнічному й децентралізованому суспільстві, як сарматське. Виглядає, що насправді картина була трохи інакша.

Складається враження, що до сарматів Східної Європи обладунок потрапляв найрізноманітнішими шляхами й аж ніяк не регулярно. Нечисленні лускаті панцері скіфського типу з прохоровських могил

Поволжя, найімовірніше, – спадщина, що залишилася від савроматів. Іноді раннім сарматам діставалися дивовижні трофеї – елліністичні кіраси з Прохоровки й Бердянки та бронзовий єгипетський чи сирійський панцер (станиця Грушівська), узятий у якомусь закавказькому храмі. Сиракські ватажки, поховані в курганах біля Зубового хутора й станиці Воздвиженської, могли здобути свої римські панцери (іл. 15) під час Мітридатових воєн. У I ст. н. е. зі сходу прийшли алани, що їздили в нових сідлах з високими луками й практикували штурмовий удар списом з коня на скаку. Якщо ототожнювати з ними кургани на правому березі Кубані між станицями Казанською і Усть-Лабинською, то парф'янські (с. 4 обкл.) й хуннусько-сіньбайські паралелі обладунку звідти вказують, з одного боку, на вихідну територію

15. Зовнішній вигляд заможного воїна I ст. до н. е.
(за матеріалами Кубані, ст. Ахтанизівська, Зубів хутір). Реконструкція автора

міграції людей, похованих у них, а з другого – на їхні контакти на шляху до Кубані. Роксолани Північного Надчорномор'я або носили шкіряні панцері (згадаймо Тацита: „... *прикриття, складене з залишних пластин або дуже твердої шкіри*”), або чомусь не клали свої заливні панцері й кольчуги в могили. Дисперсність знахідок обладунку на сарматських землях (крім Північно-Західного Кавказу) є, певно, наслідком рідкості цього озброєння й відображає мінливості його долі в степу.

Сарматські „амазонки”. Важливою особливістю військової справи сарматів була, як гадають, участь жінок у бойових діях²⁹. Ця гадка ґрунтуються на наявності жіночих поховань зі збросою і свідчень античних авторів. Псевдо-Гіппократ писав, що „їхні (сарматів. – O. C.) жінки їздять верхи, стріляють з луків і кидають дротики з коня та змагаються з ворогами, поки вони в дівоцтві” (Ps. Hipp., De aero, 24). За словами Помпонія Мели, у сарматів „... жінки вступають у кінні сутички і борються не заливною збросою, а накидають на ворогів аркани й, затягуючи їх, вбивають” (Mela, Hog. I, 114).

Традиційно в цьому вбачали пережитки матріархату³⁰. Не розглядаючи тут питання про існування його пережитків у сарматів, обмежимося лише аналізом однієї з головних матеріальних підвальні цієї теорії – жіночих поховань зі збросою.

У сарматів їх не так багато. У Надураллі, наприклад, савроматські (VI – III ст. до н. е.) жіночі пох-

овання зі збросою становлять 8,3%, за ранньосарматського часу їхня кількість зменшується до 2,4%, а за середньосарматського їх немає взагалі. На території сучасної України не знайдено жодного сарматського жіночого поховання зі збросою. Водночас слід зазначити, що поховання озброєніх жінок нерідкісні у скіфів. Як обраховує К. Бунятян, це 29% від поховань рядових скіф'янок IV ст. до н. е.³¹, тобто більше ніж у тогочасних савроматів. С. Плетньова наводить дані про наявність таких поховань у могильниках середньовічних кочовиків³².

Отже, поховання жінок зі збросою не є суто сарматським явищем, а поготів вони не відображають якихось пережитків матріархату. Кочове суспільство доби раннього заліза, без сумніву, було „патріархальним”³³. Проте внаслідок специфіки трибу життяnomadів, коли дуже часто чоловіки йшли в перекочівлі з чередами, брали участь у далеких рейдах і війнах, гинули в боях, жінки кочового суспільства мусили володіти збросою, щоб у разі потреби захистити себе й свій рід³⁴. Така специфіка назагал сприяла унезалеженню жінки в кочовому суспільстві порівняно з осіло-хліборобським. Не виключено, що в сарматів були певні вікові групи дівчат (як у середньоазійських кочовиків³⁵), де їх навчали володіти збросою, їздити верхи тощо. У зв'язку з цим показове твердження Псевдо-Гіппократа: „Вони (сарматки. – O. C.) лишаються в дівках, поки не вб'ють трьох ворогів... Здобувши собі чоловіка, вони перестають їздити верхи, поки не

виникне потреба в загальному поході.” (Ps. Hip., De aero, 24). Безумовно, цей пасаж – контамінація легенди про амазонок, але воднораз він відображає відмінність між відношенням до військової справи незаміжніх дівчат і заміжніх жінок. У кочовиків, зокрема сарматів, участь жінок у бойових діях найімовірніше практикувалася лише в крайніх випадках – під час оборони, коли ворог чисельно переважав або коли не було чи бракувало воїв-чоловіків. Судячи з відомостей Помпонія Мели й археологічних матеріалів, сарматські воячки були озброєні луком, дротиками або арканом.

Види бойових дій. Тактичні принципи й манера вести бій у сарматів були зумовлені складом їхнього війська, де, як і в іншихnomadів, переважала легка кіннота. Одним з основних видів бойових дій були різні щодо тривалості, відстані й складу учасників рейди. Вони мали на меті, про що ми вже згадували, не так фізично знищити супротивника, як захопити здобич і продемонструвати військову міць, щоб далі мати змогу встановити данницькі відносини й запровадити інші форми екзоексплуатації. Ідеологічним обґрунтуванням такого „права війни” були погляди на збройний грабунок як на престижну й почесну справу. У бедуїнів, наприклад, вважалося ганьбою для молодого воїна ухилитися від участі в наїзді без досить вагомих підстав³⁶. Крім захоплення здобичі, наїзди, таким чином, підвищували військову майстерність кочовиків, були своєрідним практичним вишколом для молодих воїв.

Рейди робили невеликі гурти охочих, яких залучали приватні особи, влаштовувалися й більші набіги – силами племені чи кількох племен³⁷. Опис організації приватного наскоку у скіфів подає Лукіан: „Якщо хтось, зазнавши від іншого кривди, захоче помститися за неї, але побачить, що має замало сили для цього, то він офірує бика, розрізає на шматки його м'ясо і варить їх, а сам, розстеливши на землі шкуру, сідає на неї, заклавши руки назад... Родичі його і взагалі всі охочі підходять, беруть кожний по частині бичачого м'яса і, ставши правою ногою на шкуру, обіцяють згідно зі своїми можливостями: один – надати безкоштовно п'ять вершників на своїх харцах, інший – десять, третій – ще більше, інший – важкоозброєних чи піших, скільки може, а найубогіший – тільки самого себе. У такий спосіб іноді біля шкури збирається велика юрба, і таке військо тримається дуже міцно й для ворогів воно нездоланне, бо пов'язане присягою, тому що стати на шкуру – це те саме, що скласти присягу” (Lukian., Tok., 48). Цікаво, що навіть у XVII–XVIII ст. приблизно так само організовували походи „по зипуні” в донських козаків³⁸, тільки замість бика і шкури там фігурували шапки, що їх кидали догори.

Одна з найраніших згадок про набіги задля спрвляння данини є в ольвійському декреті на честь Протогена. Саї, „сила-силенна яких підійшла” під стіни Ольвії, „аби одержати дарунки”, на думку деяких дослідників, були сарматами³⁹. З контексту ясно, що це був не епі-

зодичний наїзд, а регулярна акція. Амміан Марцеллін наголошує ролю набігів у сарматів як способу вести війну: „Ці племена (сармати й квади. – *O. С.*) мають більше вправності для гвалту, ніж для відкритої війни” (Amm. Marc., XVII, 12, 2).

Вирушаючи в похід, сармати, як і пізніші кочовики, брали двох коней. Загнузданий, але не осідланий запасний кінь зображеній поруч з вершником на відомій фресці з пантікалейського склепу Анфестерія. У легенді про Амагу йдеться про те, як цариця „дала кожному по троє коней у похід” (Polyaen, VIII, 56). Про одного чи навіть двох запасних коней у сарматів повідомляють Амвросій і Амміан Марцеллін (Amvros., V, 1; Amm. Marc., XVII, 12,3). Чергуючи коней, сармати були здатні швидко покривати великі відстані. Вершники Амаги проскакали за добу 1200 стадіїв (Polyaen, VIII, 56). На думку Л. Фірсова, стадій, яким користався Поліен, дорівнює 155 – 160 м⁴⁰. Отже, за добу загін Амаги пройшов близько 190 км.

Для порівняння наведемо деякі цифри, що характеризують працевдатність сучасних коней, за типом близьких до сарматських, тобто аборигенних степових: монгольської породи – 72 км за день, казахської – 222 км за добу (швидкісний пробіг, рекорд), алтайської – 80 – 100 км за 15 – 17 годин⁴¹. З огляду на те, що вершники Амаги змінювали коней, швидкість їхнього переходу наближається до цих сучасних показників. Реальність відстані, про яку писав

Поліен, не викликає сумнівів – за 1200 стадіїв від Херсонеса лежали надсиваські степи, звідки й вирушила Амага⁴². Зазвичай використовуючи запасних коней, кочовики значно підвищували свою мобільність. „Вони долають величезні простори, коли переслідують ворога чи тікають самі, сидячи на швидких і слухняних конях, і кожний веде ще на поводі запасного коня, а іноді й двох (курсив наш. – *O. С.*), щоб, пересідаючи з одного на другого, зберегти сили коней...”, – відзначав Амміан Марцеллін (Amm. Marc., XVII, 12,3).

Історичних свідчень тактики сарматів у відкритому бою небагато. Про розуміння сарматами переваг рукопашної сутички повідомляв Тацит, описуючи, як вони готуються до бою: „... самі переконують один одного не допускати, щоб їх обсипали стрілами: цьому треба запобігти нестримним натиском і рукопашною сутичкою” (Tac., Ann. VI, 35). Щоправда, тут мовиться про конкретний бойовий епізод, але поширення клинкової зброй в похованнях підтверджує ролю близького бою в тактиці сарматів. Приклади бойових дій кінноти свідчать, що здебільшого першого удару завдавали підрозділи вершників-списників, причому пікі мали перші дві-три шереги. Вони плюндрували бойові порядки супротивника, проривали його шикування, а відтак до бою ставали вершники, озброєні клинками, і починалася рукопашна сутичка. Вершники „першого удару”, тобто озброєні пікіми, кидали їх у ворога й далі вели бій уже клинковою зброєю (як це практикували, наприклад, козаки). Ймовірно,

у сарматів першого удару завдавала панцерна кіннота, списами збиваючи фронт супротивника, а потім приєднувалася до рукопашного бою (судячи з археологічних матеріалів, клинкова зброя неодмінно була в паноплії катафрактарія).

Отже, військова справа сарматів стояла на високому для свого часу рівні. Сарматське військо використовувало типові для кочовиків тактичні прийоми: стрімкі далекі рейди, взаємодію легкої і важкої кінноти (з переважанням легкої) тощо. Сармати були здатні як тримати сусідів під загрозою нападу задля встановлення данницьких відносин – основного виду одержання надлишкового продукту, так і боротися у відкритому бою з добре озброєною, досвідченою піхотою, що була основою силою армій античних держав.

Реальну чисельність сарматських військ на різних етапах їхньої історії (зокрема на теренах сучасної України) визначити важко. Відомості писемних джерел, як слушно вважають багато дослідників, значно завищені. Страбон каже про 50 тис. роксоланів, що брали участь у війні з Херсонесом на боці скіфів. Він наводить також дані про чисельність військ сираків (20 тис.) і аорсів (200 тис.). Очевидно, що ця остання цифра явно завищена. Близче до істини був Тацит, згадуючи 9 тис. роксоланів, які в 69 р. н. е. напали на Нижню Мезію. Б. Железчиков цілком підставно заперечує усталену традицію визначати кількість давніх кочовиків сотнями тисяч людей⁴³ – стільки людності степ просто не зміг би прогодувати.

ПРИМІТКИ

- 1 Першиць А. И. Некоторые особенности классообразования и раннеклассовых отношений у кочевников-скотоводов//Становление классов и государства. – Москва, 1975. – С. 290.
- 2 Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в Iв. н. э.: (Погребения знати у с. Пороги). – К., 1991. – С. 71 і наст.; Щукин М. Б. На рубеже эр. – Санкт-Петербург, 1994. – С. 217.
- 3 Сидоренко В.А. Фрагмент декрета римского времени из средневековой базилики под Мангупом//Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 35–59.
- 4 Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. – Москва, 1971. – С. 75, 76.
- 5 Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1954. – С. 114–121; Десятчиков Ю.М. Появление катафрактариев на Боспоре//Сборник докладов на IX и X Всесоюзных студенческих конференциях. – Москва, 1968. – С. 44–51; Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 72.
- 6 З останніх fantasy на цю тему див.: Неф'єдкин А.К. Под знаменем дракона: Военное дело сарматов IIв. до н.э.–Vв. н.э. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 25–81.
- 7 Хазанов А. М. Зазнач. праця. – С. 75.
- 8 Там само. – С. 80.
- 9 Никоноров В.П. Развитие конского защитного снаряжения античной эпохи//Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Москва, 1985. – Вып. 184. – С. 30.
- 10 Robinson H. R. The Armour of Imperial Rome. – Thatford, 1975. – Р. 194. – Pl. 529, 530.
- 11 Никоноров В. П. Зазнач. праця. – С. 33.
- 12 Неф'єдкин А. К. Зазнач. праця. – С. 30.
- 13 Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на Юге России. – Санкт-Петербург, 1914. – С. 352.
- 14 Десятчиков Ю. М. Катафрактарий на надгробии Афения//Советская археология. – 1972. – № 4. – С. 75.

- 15 Кызласов И.Л. О происхождении стре-мян//Там само. – 1973. – №3. – С. 35.
- 16 Горелик М.В. Опыт реконструкции скиф-ских доспехов по памятнику скифского изоб-разительного искусства – золотой пластине из Гермесова кургана//Там само. – 1971. – №3. – С. 245.
- 17 Горончаровский В.А. Катафрактарии в истории военного дела Боспора//Санкт-Петербургский археологический вестник. – 1993. – Вып. 6. – С. 80.
- 18 Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 86; Десятчиков Ю.М. Катафрактарий... – С. 71; Горончаровский В.А., Никоноров В.П. Илуратский катафрактарий: (Из истории античной тяжелой кавалерии)//Вестник древней истории. – 1987. – №1. – С. 203.
- 19 Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 87; Никоноров В.П. Зазнач. праця. – С. 32.
- 20 Ждановский А.М. Подкурганные катакомбы Среднего Прикубанья первых веков нашей эры//Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа. – Краснодар, 1984. – С. 92.
- 21 Симоненко А.В. Некоторые дискуссионные вопросы современного сарматоведения//Вестник древней истории. – 2002. – №1. – С. 107–122.
- 22 Блаватский В.Д. О боспорской коннице//Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1949. – Вып. XXIX. – С. 96–100; Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 49; Перевалов С.М. Сарматский контос и сарматская посадка//Российская археология. – 1999. – №4. – С. 68–73.
- 23 Reinach S. La representation du galop dans l'art ancient et moderne. – Paris, 1925. – Р. 6–12.
- 24 Десятчиков Ю.М. Появление катафракта-риев... – С. 46.
- 25 Черненко Е.В. Битва при Фате и скифская тактика//Вооружение скифов и сарматов. К., 1984. – С. 63, 64.
- 26 Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 75.
- 27 Там само. – С. 80.
- 28 Блаватский В.Д. Очерки... – С. 114; Десятчиков Ю.М. Появление... – С. 49; Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 80.
- 29 Хазанов А.М. Зазнач. праця. – С. 67.
- 30 Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сар-матов//Вестник древней истории. – 1947. – №3. – С. 106 і наст.
- 31 Бунятиян Е.П. Методика социальных рекон-струкций в археологии: (На материалах скифских могильников IV – III вв. до н. э.). – К., 1985. – С. 70.
- 32 Плетнева С.А. Средневековые „амазонки“ в европейских степях//Археологические памят-ники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс. н. э. – Воронеж, 1983. – С. 14–19.
- 33 Цей термін, що також не відбиває усієї склад-ності проблеми існування матріархату й патріар-хату, взято тут у лапках через брак крашого.
- 34 Бунятиян Е.П. Зазнач. праця. – С. 71.
- 35 Толстова Л.С. Исторические предания Юж-ного Приуралья: К истории ранних этнокуль-турных связей народов Арало-Каспийского региона. – Москва, 1984. – С. 193.
- 36 Першиц А.И. Зазнач. праця. – С. 293.
- 37 Докладніше про це див.: Першиц А.И. Война и мир на пороге цивилизации: Кочевые скотоводы//Война и мир в ран-ней истории человечества. – Москва, 1994. – С. 191 і наст.
- 38 Абаза К.К. Казаки: донцы, уральцы, кубанцы, терцы: Очерки из истории и стародавнего казацкого быта для чтения в войсках, семье и школе. – Санкт-Петербург, 1880. – С. 19.
- 39 Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – Москва, 1984. – С. 67, 68. Тепер маємо підстави вважати, що це були люди, які залишили Тираспольські кургани.
- 40 Фирсов Л.В. Об Эратосфеновом исчисле-нии окружности Земли и длине эллинисти-ческого стадия//Вестник древней истории. – 1972. – №3. – С. 167.
- 41 Афанасьев С.В., Ляхов В.Н. Альбом пород лошадей СССР. – Ленинград, 1953. – С. 102, 106, 111.
- 42 Смирнов К.Ф. Сарматы... – С. 71.
- 43 Железчиков Б.Ф. Вероятная численность сармато-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н. э. – И. н. э. по демографическим и экологическим данным//Древ-ности Евразии в скифо-сарматское время. Москва, 1984. – С. 67.

число 2, 2007

29

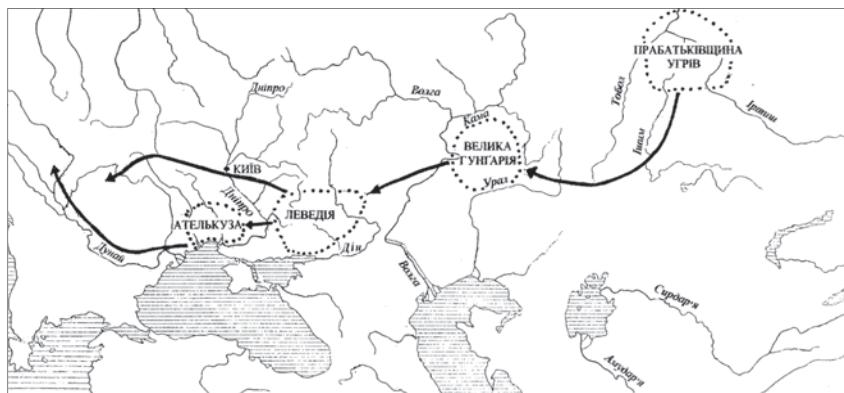
Ігор ПРОХНЕНКО

„ПРОТИСТОЯННЯ” ЧОРНИХ УГРІВ І СХІДНИХ СЛОВ’ЯН У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Помітною подією історії середньовічної Європи стало виникнення Угорського королівства. Цю нову ранньофеодальну державу сформували в кінці Х – на початку XI ст. н. е. кочові племена, зокрема чорні угри, які пройшли теренами сучасної України в Карпатський ареал. В історіографії представлені протилежні версії щодо характеру міграції цього етносу, серед іншого й стосовно відносин прийшлого населення зі слов'янами (мирні взаємини чи військовий конфлікт). Розв'язанню питання можуть прислужитися як свідчення писемних джерел, так і речові матеріали про хід перекочування угрів у напрямку Карпат і проникнення їх у північно-східну частину Верхнього Потисся (Закарпаття).

Сукупність археологічних і писемних даних дає підстави виділи-

ти два основні шляхи пересування давніх угорців у Карпатський ареал. Одна хвиля – білих угрів – з середини IX ст. н. е. дісталася з Леведії (кочовище угрів на півночі Хазарського каганату) в Ателькузу й далі рухалася через Дунайський коридор. Друга – чорних угрів – під тиском печенігів наприкінці IX ст. н. е. розпочала своє просування з Леведії, повз Київ, до Карпатських перевалів (іл.1). Розподіл угрів на „білих” і „чорних” був традиційний для Сходу, де він мав соціальний і антропологічний зміст. „Білими” здебільшого називали родову верхівку. Проте у випадку з угорцями треба визнати інтенсивніший процес виокремлення нової племінної аристократії в „чорних” угрів. Саме з них склалася владуча верства після злиття племен на землях нової Батьківщини¹. Шлях пере-

1. Перекочування давніх угрів на територію нової вітчизни
(за В. Комигорошком)

селення їх коротко змалював Нестор: „Ішли угри мимо Києва горою, що зветься нині Угорське. І, прийшовши до Дніпра, стали вежами, бо ходили вони [так], як і половці. І, прийшовши зі сходу, ринулися вони через гори велики, що прозвалися горами Угорськими, і стали воювати проти слов'ян і волохів, які тут жили”².

Повніші відомості про напрямки руху угрів на захід подав анонімний нотар угорського короля Бейли III (1172 – 1196) у праці „Gesta Hungarorum” („Діяння угорців”): „Після того, як ступили на землю рутенів, не зустрічаючи опору, просунулися до Києва. На човнах перепливли Дніпро і вирішили підкорити крайну русів. Воєводи русів налякалися... Проте київський князь, порадившись із своїм найближчим оточенням, вирішив вступити з Алмошем в бій. Вирішив краще померти в бою, аніж втратити державу і добровільно підкоритись Алмошу. Спочатку київський князь відрядив делегацію до найближчих друзів – семи воєвод кунів з проханням про допомогу. Тоді ці сім воєначальників... зібрали чималу кількість кіннотників і, як друзі київського князя, швидко вирушили проти Алмоша. Київський князь на чолі свого війська пішов їм назустріч і разом з кунами встав на двобій з Алмошем... Затрубили в бойові ріжки, і бій протиборствуючих сторін розпочався. Багато русичів і кунів падали на полі бою. Коли їхні воєводи зрозуміли, що програють, то почали втікати. Рятуючи життя, схovalися за стінами Києва.

Алмош і його воїни переслідували переможених до самого Києва і дробили лисі голови кунів, наче сирі дині. Коли воєводи русичів і кунів переконалися у хоробрості скіфів (угорців. – I. П.), замокли у місті, наче німі.

Після перемоги Алмош і його герої зайняли землі русичів, захопили їх багатства і вже наступного тижня взяли в облогу Київ. А коли почали прикладати до мурів драбини, воєводи кунів і русичів від такої хоробрості скіфів страшенно налякалися. Коли воєводи Києва, русичів і кунів визнали, що протистояти не можуть, відправили до Алмоша і його наближених послів з проханням укладення миру. На прохання послів залишили руських князів на престолі Алмош після поради зі своїми наближеними виклав свої вимоги: передати у полон до нього синів воєвод і аристократичної верхівки, щорічний податок 10 тисяч марок, продукти харчування, одяг і все необхідне. Керівники русів, звичайно, вимушено погодились і все віддали Алмошу. Але просили, щоб після того, як покине Галич, перебрався через Сніжні гори на землі Паннонії, які раніше належали королю Аттилі...

...Вождь Алмош, після обговорення із своїми помічниками, виконав прохання русичів і уклав з ними мир. Тоді воєводи русичів, а головне київський і суздальський князі, щоб втримати в своїх руках трон, відправили до Алмоша своїх синів, 10 тисяч марок, одну тисячу коней із збрвою і прикрасами,

характерними для русичів, величезну кількість шкурок білок і горностаїв і ще багато інших незліченних подарунків...

...Тоді Алмош й інші високо-поставлені особи, яких називають семимадярами, разом з воєначальниками кунів, їхніми родичами, слугами і служницями покинули Київ і у супроводі київських русичів прибули до міста Ладомир³.

На основі цього пасажу Аноніма виникли дві гіпотези стосовно характеру проходження угорців східнослов'янськими землями. Суть першої зводиться до того, що наприкінці IX ст. була війна угрів з Києвом, унаслідок якої Алмош переміг великого князя Олега. Це припущення, висунуте в угорській історіографії XIX – початку XX ст. і підтримане в працях зарубіжних істориків XX ст., реанімували окрім сучасні українські дослідники⁴.

Утім звертає на себе увагу те, що опис анонімним нотарем короля Бейли III „переможної битви” позбавлений деталей, тимчасом як умови мирної угоди подано досить докладно. До того ж неймовірно, щоб така значна подія – битва під Києвом – не була відображенна в інших джерелах, зокрема в Нестора й Порфирогенета.

Більш аргументована друга гіпотеза – вітчизняних істориків другої половини ХХ – початку ХХІ ст.⁵, які стверджують, що битви не було взагалі, а значна частина свідчень Аноніма, в тому числі й про підкорення Києва, – витвір його фантазії, зумовлений політичним замовленням

твору⁶. Проаналізувавши відомості писемних пам'яток щодо проходження угорського союзу племен територією Давньоруської держави, використаних Анонімом, який подекуди змінив або доповнив їх, дослідники висловили думку, що угорці пройшли східнослов'янськими землями мирно, на основі угоди їхніх вождів з Київською Руссю. Не виключено також, що за домовленістю з Олегом угрів не тільки пропустили через київські землі, а й дали провідників. Мати біля себе войовничу орду князеві не було сенсу, вистачало хазарів і печенігів⁷. Водночас треба зважати й на той факт, що угорці свого часу виступали федератами Хазарського каганату, якому Русь сплачувала данину. Як показали дальші події, протягом X – XI ст. зберігалися дружні стосунки між Київським двором і угорцями⁸. Це підтверджується участю угорців у походах русичів на Візантію, зокрема в 967–971 рр. разом з князем Святославом у війні з Болгарією і Візантією⁹, а також угорсько-руськими шлюбами еліт¹⁰.

Зауважимо, що археологічно давні угорці виразно фіксуються на території Центральної Європи, а в східній частині виділення їх з маси різноманітних старожитностей кочовиків проблематичне¹¹. Враховуючи це і зважаючи на короткочасність перекочування східнослов'янськими землями, на тепер неможливо виділити археологічні матеріали, пов'язані з проходженням угрів повз Київ.

Шлях угорців далі, а саме просування територією Прикарпаття, нотар

Бейли III подає так: „Ладомирський князь і його оточення дорогими подарунками зустрічали Алмоша на кордоні князівства і добровільно відкрили перед ним ворота міста. Мадяри влаштували собі тут тритижневий відпочинок. На третій тиждень ладомирський князь віддав Алмошу як заручників своїх двох синів і синів заслужених людей міста. Крім того, дві тисячі марок сріблом, сто марок чистим золотом, незліченну кількість каптанів і шкурок звірів, 300 скакунів разом із зброяєю, 25 верблюдів, одну тисячу в'ючних волів, велику кількість подарунків оточенню вождя. На четвертий тиждень орда на чолі з Алмошем підійшла до Галича, де вирішила влаштувати собі відпочинок. Коли галицький князь почув про наближення Алмоша, разом із свитою [почтом. – Ред.], босоніж, з різними подарунками пішов йому назустріч. Відтак, відкривши перед ним ворота міста, вітав його як гостя. Единого сина разом із синами бояр віддав Алмошу у заручники. Крім того, десять добірних арабських скакунів, 300 інших коней разом із зброяєю, 3000 марок сріблом, 200 марок золотом передав Алмошу, а кожному його воїну – гарний одяг. Після місячного відпочинку галицький князь і його люди, що віддали синів у заручники, звернулися до Алмоша і його оточення з проханням рушити на Захід, перетнути Сніжні гори і захопити землі Паннонії... Алмош і його найближче оточення послухалися порад русичів, уклали з ними надійний мир, оскільки ті, щоб не позбутися трону і привілеїв,

віддали у заручники синів і, як вже мовилося вище, велику кількість подарунків. Тоді галицький князь розпорядився, щоб 2000 лучників і 3000 селян супроводжували військо мадяр через Сніжні гори, прокладаючи їм шлях”¹².

Ізвмалюванні цих подій Аноніма не покинула фантазія, бо на час проходження угорців згадані в його пасажах Суздальське, Галицьке і Володимир-Волинське князівства взагалі не існували. Викликають сумніви верблюди, арабські скакуни й усі величезні дарунки, як і військові перемоги угрів над русичами. Однак зазначений Анонімом маршрут просування угрів підтверджується археологічними джерелами. Шлях орди після проходження повз Київ і до Карпат в основному фіксується за одиничними похованнями чи їхніми групами (Крилос, Судова Вишня, Львів)¹³.

Наприкінці IX ст. (не раніше від 898 р.) основна маса „чорних угрів” подолала Карпатські перевали. Тут угорські поховання чітко вирізняються на тлі старожитностей субстрату цього регіону. Перекочування угрів територією Закарпаття визначається за знахідками в Нижніх Воротах, Підполоззі, похованнями в Берегові¹⁴, Оросієві¹⁵, скарбом куфічних монет початку X ст. (400 екз.) поблизу Хуста¹⁶.

Вище відзначалось, що Нестор описав події за Карпатами як військовий конфлікт між уграми і слов'янами. Його дані збігаються з відомостями Аноніма, що змалював інвазію так: „Перетнувши ліси Сніжних гір, при-

були на землі Гунг... Коли Алмош і його наближені усвідомили почуте, то всілися на коней і рушили до замку Гунг, щоб захопити його. Поки встановлювали табір навколо мурів, жупан, якого на місцевій мові називають дукою, по імені Лаборц, почав тікати у напрямку Земплинського замку. Воїни вождя почали переслідування, біля однієї річки впіймали і повісили його. Від того часу річку назвали його іменем – Лаборц. Воїни на чолі з Алмошем захопили замок Гунг і влаштували чотириденну гулянку. На четвертий день Алмош, порадившись із найближчим оточенням, прийняв від кожного присягу. Ще за свого життя вождем і командиром проголосив сина Арпада...

...У 903 році після народження Господа військо Арпада захопило землі, разом із населенням, між Тисою і Бодром до самої Угочі. Боржавський замок взяли в облогу, на третій день з боєм захопили, мури зруйнували, воїнів Салана у кайданах привели до замку Гунг”¹⁷.

На основі відомостей Аноніма виникла значна кількість історичних реконструкцій, зокрема стверджується належність території краю до приходу угорців Великоморавській державі, Болгарському царству, князівству білих хорватів, Київській Русі¹⁸. Відповідно проникнення угорців розглядається в річищі конфлікту з цими державними структурами. Дискусію посилює заличування сучасною історіографією загадних укріплених пунктів до угорських городищ¹⁹.

Вітчизняні дослідники визнають вірогідність Анонімових тверджень

про військові успіхи угрів на землях Закарпаття, не розглядаючи критично сам його твір як джерело. Це пояснюється бажанням досягти компромісу всупереч історичній правді, тому що тільки за умови реальності факту угорського погрому мала б право на існування гіпотеза про історичність особи „князя” Лаборця і державність у слов'ян Закарпаття до приходу сюди угорців.

Загалом, попри розмаїття запропонованих гіпотез, часи здобуття угорцями нової Батьківщини залишаються „білою плямою” історії Закарпаття. Така ситуація зумовлена значною мірою вільним трактуванням даних писемних джерел і нехтуванням археологічного матеріалу. Згадування замків (городищ) Закарпаття в писемних джерелах уможливлює розгляд цієї категорії пам'яток як опорних у розв'язанні кардинальних проблем середньовічної історії регіону. При цьому центральним лишається питання довіри чи недовіри до відомостей „Гести”. Розв'язання його можливе лише із зачлененням археологічних даних, що відображають конкретні хронологічні реалії. Тобто тільки після встановлення дати виникнення городищ можна поставити крапку в дискусії про інститут влади, з ініціативи якого виникли ці пам'ятки, й дати відповіді на питання про етнокультурну атрибутику, а відтак зрозуміти реальні військового конфлікту між прийшлими племенами угрів і субстратною слов'янською людністю.

Згідно з автором „Gesta Hungarorum”, захоплення відбувалося

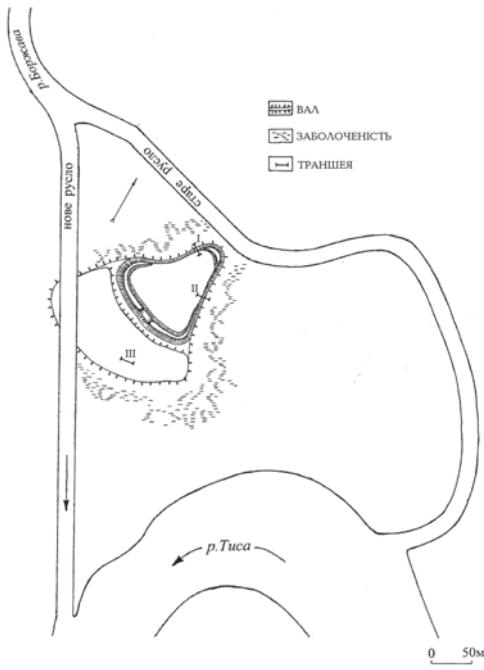
доволі бурхливо, з незначними, але вдалими для угорців сутичками, під час яких було здобуто Ужгородський і Боржавський замки-гради.

Тим часом за даними археології інформація про існування в Ужгороді на зламі I – II тис. н. е. укріпленого пункту – невірогідна²⁰. Без належної аргументації як слов'янське городище IX – X ст. класифікується територія замкової гори міста²¹, де культурні прошарки перемішані, а час зведення фортифікацій узагалі не встановлений. Зазначимо, що в ході розвідкових досліджень К. Берняковича, незважаючи на досить широке датування шару IX – XIII ст. н. е., не зафіксовано горизонту IX ст. н. е., про що свідчать відсутність ліпної кераміки²² і хроноіндикатори. Найраніші з них – сережка X ст. (?) і монета угорського короля Бейли II (1131 – 1141 рр.)²³. Як першу писемну згадку К. Бернякович наводить свідчення єпископа Лютіранда про Ужгород (*Ungogradus*) X ст. н. е.²⁴, утім проф. Я. Штернберг незнайшов конкретних даних про це свідчення. Виходячи з наявних на сьогодні матеріалів, можемо констатувати, що на замковій горі в Ужгороді не було укріплень, а поготів центру князівства, який би могли захопити угри на межі IX – X ст. н. е.

Д. Чаплович у зв'язку з повідомленням Аноніма локалізує місце-знаходження городища Ужгорода в Горянах²⁵, але без належної доказової бази. Великі розкопкові роботи тут виконав С. Пеняк, проте матеріали цих досліджень не опуб-

ліковано. 2007 р. в урочищі Ротонда розвідки провела археологічна експедиція Ужгородського національного університету (керівник проф. В. Котигорошко). У результаті робіт (траншея 50 x 2 м) знайдено матеріали таких культурних горизонтів: 1) мезоліт; 2) гальштат; 3) III – IV ст. н. е.; 4) XI – XII ст. н. е.; 5) XV – XVI ст. н. е., а виявлені фортифікаційні споруди належать до пізньоримських часів. Як бачимо, і тут немає даних, які б свідчили про можливість штурму укріплень Унга уграми.

Друге згадане Анонімом городище – Боржавське (інша назва – Вари, угор. *var* – фортеця, замок). Крім „Гести”, цей укріплений пункт фігурує і в пізніших угорських хроніках, де відзначається захоплення замку Боршова печенігами в 1085 р. н. е.²⁶ На відміну від Унга Боржавське городище локалізовано точно. Міститься воно в низовинній місцевості, за 200 м на південний схід від с. Варієве Берегівського району. Відстань від пам'ятки до старого річища Боржави – 15 м, до Тиси – 175 м (*il. 2*). Площа городища 0,7 га. Його підтрикутна форма визначена природною конфігурацією мисового пагорба, що височіє (2–3 м) над заплавою річки. Вал зберігся на мисі (відтинок завдовжки 40 м, заввишки до 5 м) і з напільного боку городища, де його висота сягає 8,5 м. У східній і західній частинах пам'ятки вал не простежується. У середній частині напільного валу є в'їзд у вигляді невеликої улоговини на гребені насипу (10 м завширшки 1,5 м завглибшки). Перед напіль-

2. Варієве.
План розміщення городища
(за П. Рапопортом та
I. Боню з доповненням
дослідження 2005 – 2006 pp.)

ним відтинком валу П. Рапопорт і М. Малевська відзначили наявність заплилого рову²⁷ (тепер візуально не фіксується), землю якого використовували, щоб зробити насип. Внутрішня площа городища й частково вал знищенні сільським кладовищем кінця XIX – першої третини ХХ ст. Територія за межами укріплень, що прилягає до заплави, заболочується під час дощів і поводі. На південь від городища лежить селище, відокремлене однією заввишки до 2 м.

Вперше городище оглянув Т. Легойцький, що на підставі „Гести” зарахував його до поселень, які існували ще перед приходом у край угорців, тобто до кінця IX ст. н. е.²⁸ У поле зору археологів-професіоналів пам’ятка потрапила у другій половині ХХ ст.

Але К. Бернякович, знову ж таки на основі відомостей „Гести”, вважав за можливе заличувати Боржавське городище до слов’янських і визначати час його виникнення періодом до вторгнення угорців у регіон²⁹.

Серію шурфувань городища провели експедиції львівського Інституту суспільних наук АН УРСР (1961 р., кер. М. Смішко), Ленінградської філії Інституту археології АН СРСР (1963 р., кер. П. Рапопорт) і Закарпатського краєзнавчого музею (1964 р., кер. С. Пеняк). Однак результати робіт першої експедиції не введено до наукового обігу, крім невеликого повідомлення С. Пеняка³⁰ про кілька шурфів у центральній частині городища й зібраний незначний керамічний матеріал (фрагменти кружальних горщиків). Друга експедиція зняла план пам’ятки і під

час зачищування стін у ямах на городиці зібрала, також в обмеженій кількості, кераміку X – XI ст. н. е. з переважанням характерних для XI ст. н. е. форм³¹. Це були перші конкретні, хоча й мізерні та нестратифіковані дані, які дали підстави для подальшого вивчення пам'ятки з метою встановити її датування.

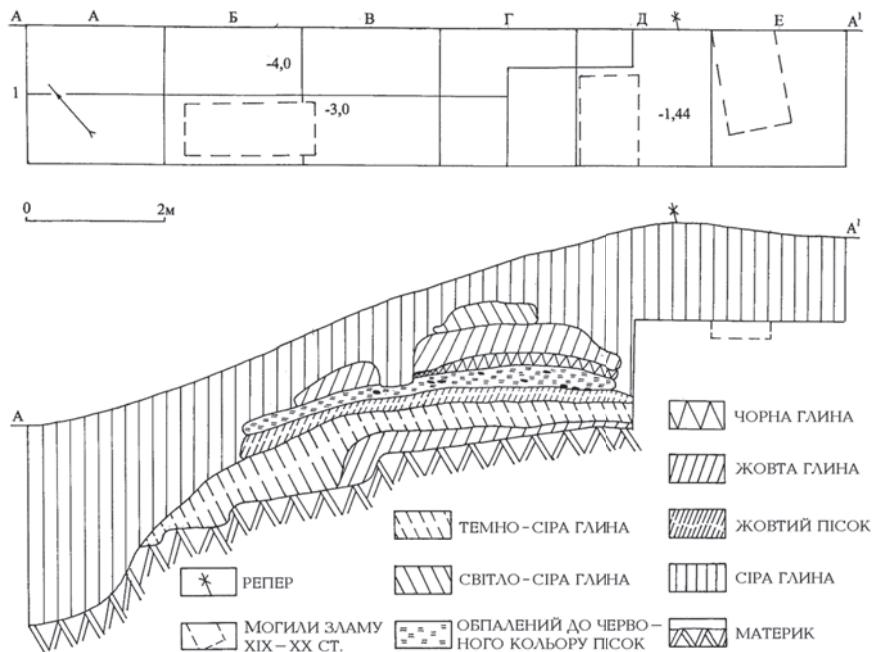
У результаті робіт, що їх наступного року провів С. Пеняк, досліджено суміжне з городищем селище (траншеєю 12 x 2 м) і східну частину валу (траншеєю 18 x 2 м). При такій значній для даного пункту розкритій площі опубліковано фрагментарний, стратиграфічно не підтверджений матеріал, до того ж стратиграфія валу не зіставлена з певними знахідками, а тому вирішення основного питання – про час утворення городища – зовсім не просунулось. Щобільше, С. Пеняк, можливо, під впливом авторитету К. Берняковича й виходячи з тверджень Аноніма, датував пам'ятку часом приходу угорців у Тисо-Дунайську низовину³², тобто кінцем IX – початком Х ст., а це суперечило хронології здобутих матеріалів, особливо важливих у цій ситуації для підтвердження або спростування даних писемних джерел.

Дату утворення городища, яку запропонував закарпатський учений, скритикували угорські дослідники³³. Вони відзначили спробу С. Пеняка маніпулювати датуванням Вар, щоб обґрунтувати існування на Закарпатті слов'янських князівств. Треба прийняти їхне зауваження про відсутність політич-

ного центру князівства VIII – IX ст. у Варах³⁴, де не виявлено тогочасного археологічного матеріалу. А проте в українській науковій літературі й далі обстоюється слов'янська належність городища і стверджується захоплення його угорськими військами³⁵.

Доконечна потреба здобути конкретні датувальні матеріали спонукала археологічну експедицію Ужгородського національного університету в 2005 – 2006 рр. провести додаткові роботи у Варієві. Як уже зазначалося, внутрішня частина городища знищена кладовищем. Тож було вирішено шурфувати вал з основною метою – визначити час його зведення, а також дослідити прилегле до городища селище.

На основі аналізу отриманих у 2005 – 2006 рр. матеріалів виділено два горизонти заселення території пам'ятки (до будівництва фортифікаційних споруд): 1) зламу нашої ери і 2) пізньоримського періоду (ІІІ – ІV ст. н. е.). Під час попередніх досліджень така картина заселення простежена не була. Стратиграфія валу й аналіз керамічного матеріалу (*ил. 3–6*) свідчать про зведення укріплень Вар у XI ст. н. е., що закриває питання ототожнення пам'ятки з центром слов'янського князівства VIII – IX ст. н. е.³⁶ Відповідно невірогідним є повідомлення Аноніма про розгром городища угорцями в 903 р. н. е., бо в той час фортифікації Вар не було. Зіставлення часу зведення Варського городища з історичними подіями в ареалі дають змогу пов'язати виникнення його з

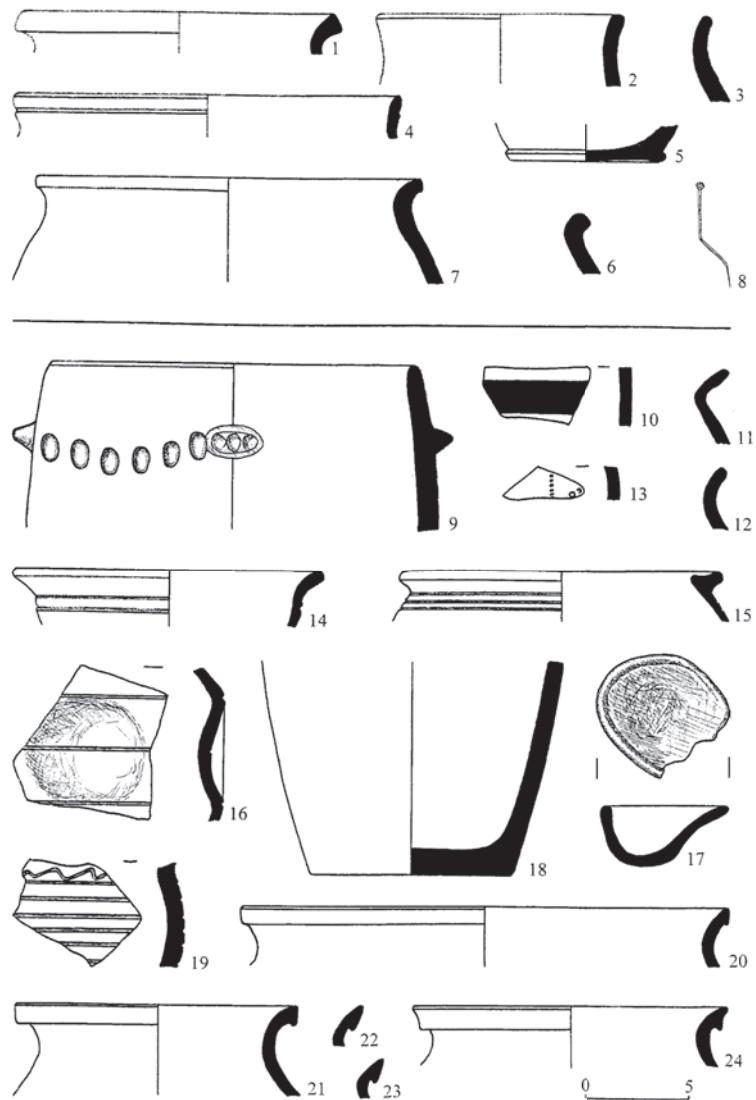
3. Варієве. Розріз валу 2005 р. (траншея I)

процесом формування Угорського королівства. Припинення існування Боржавського городища внаслідок катастрофи (пожежі) на основі керамічного матеріалу (іл. 6, 1–2) датується в досить широкому хронологічному діапазоні – XII – XIII ст. Виходячи з того факту, що за часів написання Анонімом „Гести” цей укріплений пункт ще існував, уважаємо за можливе обмежити датування загибелі Вар першою половиною XIII ст.

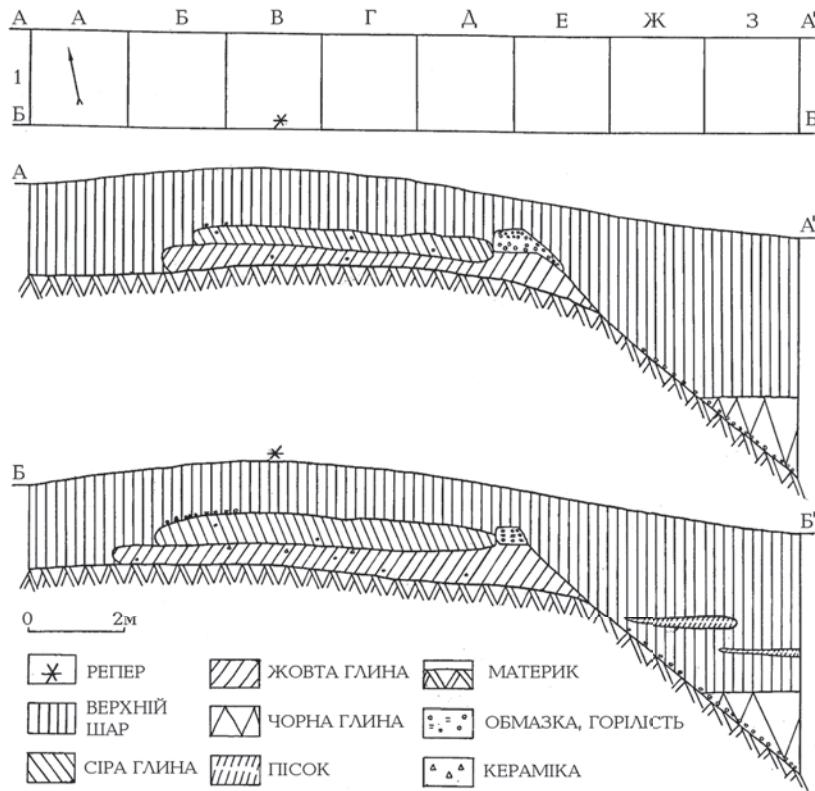
Отже, після вочевидь вигаданих описів розгрому війська Олега під Києвом і приниження князя Галицького князівства, яке в IX ст. н. е. ще не існувало, можемо впевнено залічувати до вигадок нота-

ря Бейли III і бої між угорцями і слов'янськими дружинами в північно-східній частині Верхнього Потисся за городища Унг та Боржава.

На думку закарпатських дослідників, у „Гести” йдеться ще про один адміністративний центр слов'ян на території Закарпаття – Угочу (Виноградівський замок), землі якого захопили угри. На цій підставі зведення Виноградівського замку як резиденції місцевого слов'янського феодала вони визначають IX ст.³⁷, (з пізнішим уточненням, що замок був не муріваний, а земляний, тобто городище³⁸). На наш погляд, цілком помилково вважати слова Аноніма за першу

4. Варієве. Інвентар з розрізу валу 2005 р. (траншея I).
1–8 – I горизонт; 9–24 – II горизонт

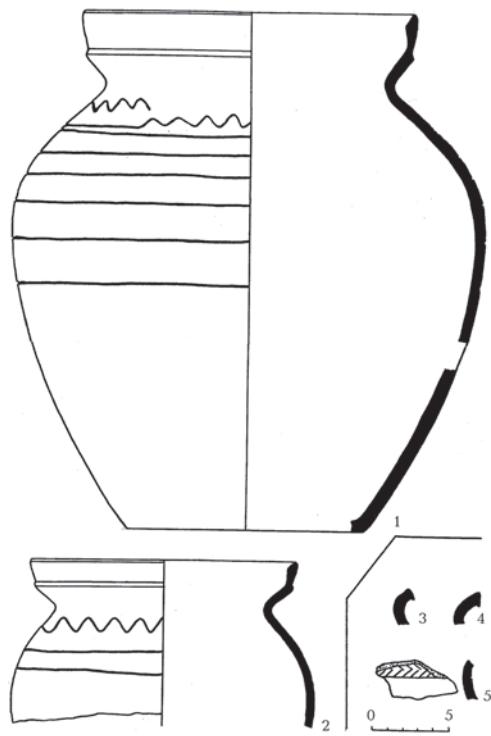

5. Варієве. Розріз валу 2006 р. (траншея II)

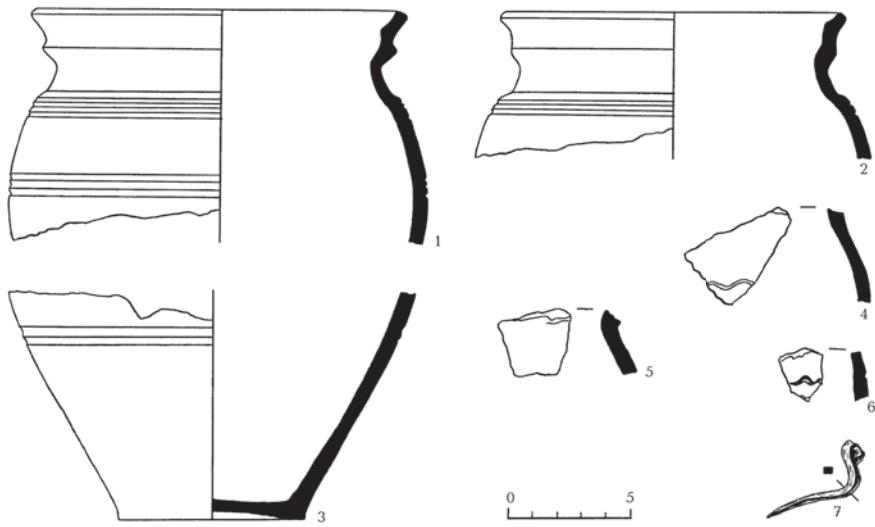
згадку про Виноградівський замок. Назву Угоча він не конкретизує і вживає її не щодо замку, а на позначення певної території. Це, навпаки, свідчить про те, що Анонімові наприкінці XII ст. н. е. замок Угоча був невідомий. Таке вільне трактування джерела призводить до значного спотворення регіональної історичної дійсності.

Наша позиція підкріплена й конкретними речовими даними, які в 2007 р. здобула археологічна експедиція Ужгородського національно-

го університету. Аналіз матеріалів Виноградівського замку став основою для встановлення такої хронологічної картини. В урочищі Канків до часів дозамкових належить міцний шар доби пізньої бронзи (культура Станове XIV – XII ст. до н. е.), не відзначений у науковій літературі. Нереальними визначено твердження про наявність на замковій горі горизонту IX – XI ст. н. е.; зведення фортифікацій датується кінцем XIII – початком XIV ст. н. е. (ил. 7). Отже, Угочанський замок

6. Варієве. Керамічний матеріал траншеї II

7. Виноградове (ур. Канків). Інвертар шурпу 4.

число 2, 2007

41

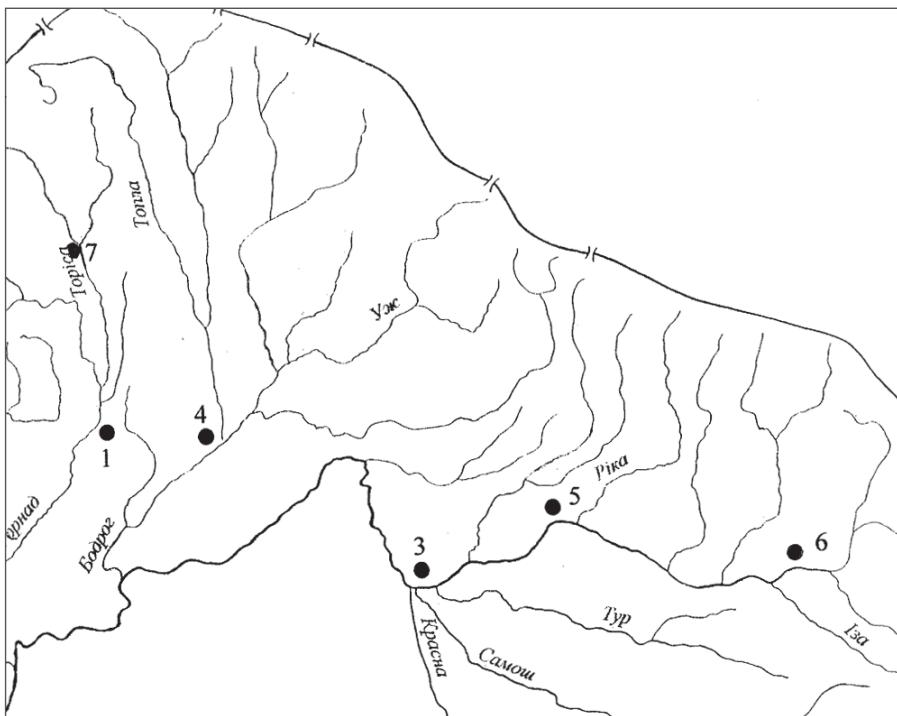
теж не існував у період проникнення угрів і тому хибно зарахований до пунктів, що їх звели слов'яни для оборони від кочовиків.

Намагання дослідників знайти бодай якісь осередки опору уграм, покликали до життя цілу низку „городищ” Закарпаття IX ст. н. е. Але ці місцезнаходження не мають фортифікаційних споруд і культурного шару. Прикладом можуть бути Данилове, Олександрівка, Дулове, які не тільки ввійшли в наукову літературу як укріплені пункти³⁹, а й без аргументації розглядаються як фортифікаційні пам'ятки слов'ян VIII – IX ст. н. е., що ніби-

то підтверджують існування на Закарпатті ранніх державних утворень – „Славиній”⁴⁰.

Більшість городищ Закарпаття, як зауважує В. Котигорошко, вивчені мало, в основному візуально⁴¹. З матеріалів, здобутих там, де провадилися стаціонарні дослідження (Мала Копаня, Солотвине), випливає висновок про пов'язаність спорудження цих городищ за середньовіччя з колонізацією регіону і зміцненням кордонів при утворенні Угорської держави⁴².

Картографування (*ил. 8*) і аналіз матеріалів вірогідних городищ Верхнього Потисся дає підстави ствер-

8. Карта розміщення городищ Верхнього Потисся зламу I – II тис. н. е.
1 – Абауйвар; 2 – Боршод; 3 – Вари; 4 – Земплин; 5 – Мала Копаня;
6 – Солотвине; 7 – Шариське Соколовце

джувати, що вони стояли в основі нового районування під час територіальної організації Угорської держави й зведені були для захисту прикордоння з боку Польщі⁴³.

Ставлячи під сумнів реальність князя Лаборця й заперечуючи існування нібито півладних йому городищ Закарпаття, все ж таки маємо ствердити, що, прийшовши у Верхнє Потисся, угорці наразилися на опір місцевого населення. У даному разі відомості Аноніма підтверджуються не тільки Нестором, а й археологічним матеріалом. Шлях просування по долині Латориці й далі виразно позначений віхами – похованнями знатних воїнів⁴⁴.

На закінчення підіб'ємо підсумок. Виходячи з результатів аналізу даних писемних джерел і археологічних матеріалів, треба внести певні корективи в реконструкцію військового конфлікту між чорними уграми і слов'янами в час, коли угри проходили землями сучасної України, особливо на Закарпатті. На території Київської Русі це проходження відбувалося мирно, відповідно до угоди між князем русів і вождем угрів. Що ж до закарпатських теренів, то, ґрунтуючись на археологічних даних, можемо заперечити історичність „розгрому” уграми слов'янських військ. Невідповідно дійсності передусім виступає поширення в літературі теза про існування городищ Унг, Боршова, Угоча та інших як центрів слов'янських князівств, що їх нібито захоплювали угри наприкінці IX – на початку X ст.

число 2, 2007

ПРИМІТКИ

- 1 Прохnenko I.A. Пути передвижения венгров на территорию новой Отчизны // Древнее Причерноморье: Сборник статей, посвященный 85-летию со дня рождения профессора Петра Осиповича Карышковского. – Одесса, 2006. – С.174.
- 2 Літопис руський / Пер. Л. Махновець. – К., 1989. – С. 14.
- 3 Gesta Hungarorum: Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Пер. з лат. та угор. К. Найпавера. – Ужгород, 2005. – С. 22–25 (8–11).
- 4 Федака С.Д. Київська Русь – найбільша імперія середньовічної Європи // Сагратика – Карпатика: Історична школа професора Володимира Задорожного. – Ужгород, 2004. – Вип. 30. – С. 17.
- 5 История Венгрии. – Москва, 1971. – Т. I. – С. 96; Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в давнину. – Ужгород, 2008.
- 6 История Венгрии. – С. 96, 282.
- 7 Див.: Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в давнину.
- 8 Пащуто В.Т. Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. – Москва, 1966. – С. 345–351.
- 9 Диакон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. – Москва, 1988. – С. 122 (VI, 12).
- 10 Балагурі Е.А., Алешкевич Я. А. Політичні контакти між угорцями та слов'янами Східної і Центральної Європи в IX – Х століттях // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2002. – Вип.8. – С. 149.
- 11 История Венгрии. – С. 94.
- 12 Gesta Hungarorum. – С. 25, 26 (11).
- 13 A honfoglaló Magyarság. – Budapest, 1996. – Old. 438.
- 14 Там само. – Old. 130 – 135.
- 15 Балог И. А. Т. Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // Тези народознавчої науково-практичної конференції. – Мукачево, 1990. – С. 65.
- 16 Кропоткин В.В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее

- Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угрев. – Москва, 1972. – С. 201.
- 17 Gesta Hungarorum. – С. 27, 28 (12, 14).
- 18 Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980. – С. 149, 170; Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в І тисячолітті нашої ери // Науковий вісник Ужгородського університету: Сер. істор. – Ужгород, 2003. – Вип. 9. – С. 21.
- 19 Немет П. Образование пограничной области Боржавы // Проблемы археологии и древней истории угрев. – С. 209, 213; Gádor J., Novák Gy. Az abaújvári földvár sánca // Herman Ottó Múzeum Évkönyve. – 1980. – 19. – Old. 43–76; Bóna I. Az Árpádok korai várairol. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. – Debrecen, 1995; Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003. – С. 118.
- 20 Балагурі Е. А. Ужгород в давнину: Нові знахідки і відкриття // Історія Ужгорода. – Ужгород, 1993. – С. 14, 15.
- 21 Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // Slovenská Archaeología. – Bratislava, 1957. – V. – 2. – С. 443; Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення... – С. 74–76, 96.
- 22 Бернякович К. В. Зазнач. праця. – С. 441.
- 23 Там само. – С. 441.
- 24 Там само. – С. 439.
- 25 Čaplovič D. Včasnostredoveký vývoj v oblastiach severovýchodných Karpát a v hornom Potisi // Slovanské štúdie. – 1992. – 2. – С. 170.
- 26 Раппопорт П.А. Военноезодчество Западно-русских земель X–XIV вв. – Ленинград, 1967. – С. 170; Bóna I. Op. cit. – Old. 42, 73.
- 27 Раппопорт П.А., Малевская М.В. Обследование городищ Прикарпатья и Закарпатья на территории Советского Союза // Acta archaeologica Carpathica. – Kraków, 1963. – V. – 1–2. – С. 63.
- 28 Lehoczky T. Adatok hazánk archaeologiájához különöstelekintettel Beregmegyére és körményekre. I–II kötet. Munkács, 1892. Sorozatszerkesztő/J. Kobály. – Ungvár, 2001. – Old. 67.
- 29 Бернякович К. В. Зазнач. праця. – С. 437.
- 30 Пеняк С.І. Зазнач. праця. – С. 72.
- 31 Раппопорт П. А., Малевская М. В. Зазнач. праця. – С. 63, 69. Рис. 5, 23–26; Раппопорт П. А. Зазнач. праця. – С. 176.
- 32 Пеняк С.І. Археологічні дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття в 1964 році // Тези доповідей та повідомлень до XIX наукової конференції. – Ужгород, 1965. – С. 49; Він же. Дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття за роки Радянської влади // Тези доповідей до ювілейної наукової конференції, присвяченої 20-річчю УжДУ: Сер. істор. (жовтень 1965 р.). – Ужгород, 1965. – С. 59; Він же. Слов'янське населення Закарпаття другої половини І тисячоліття н. е. // Археологія. – К., 1973. – Вип. 12. – С. 9, 10; Він же. Ранньослов'янське і давньоруське населення... – С. 72, 73.
- 33 Немет П. Зазнач. праця. – С. 209–210; Фодор И. Вопросы изучения древневенгерских памятников Закарпатья // Acta Hungarica. – Ужгород, 1992. – 1. – С. 139.
- 34 Пеняк С.І. Дослідження... – С. 60.
- 35 Пеняк С.І., Пеняк П. С. Історія Закарпаття з найдавніших часів до приходу угорців в Карпатську улоговину. – Ужгород, 1998; Тиводар М. П. Зазнач. праця. – С. 21.
- 36 Прохненко І. А. Боржавське городище // Carpathica – Карпатика: Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2006. – Вип. 34. – С. 192.
- 37 Поп И. И., Поп Д. И. В горах и долинах Закарпатья. – Москва, 1971. – С. 76, 77.
- 38 Поп И. И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. – Ужгород, 2001. – С. 116.
- 39 Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення... – С. 77, 146.
- 40 Тиводар М. П. Зазнач. праця. – С. 21.
- 41 Котигорошко В. Г. Верхнє Потисся в контексті... – С. 106.
- 42 Там само. – С. 118.
- 43 Прохненко І. А. Городища Верхнього Потисся зламу I – II тис. н. е. // Carpathica – Карпатика: Давніна і сучасність. – Ужгород, 2005. – Вип. 33. – С. 140.
- 44 Див., напр.: Прохненко І. Давньоугорські вояцькі поховання (с. Чома Закарпатської обл.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 1 (12). – С. 4–24.

ІСТОРІЯ

Михайло КОВАЛЬЧУК

УКРАЇНІЗАЦІЯ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ (травень – листопад 1917 р.)

Однією з найменш досліджених сторінок історії національно-визвольних змагань і досі залишаються події, пов'язані з українізацією, що проводилася в російській армії протягом 1917–1918 рр. У Радянському Союзі з цілком очевидних причин дослідження цієї теми було неможливе¹. Не вивчали її, через брак потрібної документально-джерельної бази, й діаспорні історики. У працях з історії українського війська 1917–1921 рр. вони подають доволі скупі й водночас надто загальні дані про українізацію в російській армії². Те саме можна сказати її щодо присвячених українізації статей, які вийшли з-під пера ветеранів визвольної боротьби³. Утім створити комплексне дослідження із зазначеної теми не вдалося поки що й сучасній українській історіографії. Деякі відомості про українізацію в російській армії після Лютневої революції можна знайти у працях з історії українських збройних сил доби Центральної Ради⁴. Тим часом спроби поодиноких дослідників докладніше вивчити це питання дотепер мають спорадичний характер і не відзначаються особливою глибиною⁵. Найчастіше, зосередившись на висвітленні поглядів лідерів Центральної Ради на справу розбудови національної армії, військової політики українського керівництва тощо, історики оминають увагою безпосередній перебіг українізації у військових частинах.

Очевидно, не в останню чергу це можна пояснити тим, що в Україні немає джерельної бази для повноцінного дослідження теми. Основний масив документів зосереджений нині в Російському державному військово-історичному архіві. Саме там зберігаються накази її розпорядження російського командування про порядок здійснення українізації, протоколи засідань і резолюції військових зборів, статистичні дані, донесення, повідомлення й звіти про досягнуті результати у військах. Цей джерельний матеріал відображає практично всі можливі аспекти українізації й становить першорядний інтерес для дослідника. Документи керівних органів українського військового руху й окремих українізованих частин відкладалися у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Ці матеріали дуже

потерпіли під час кількох воєн, внаслідок тривалого зберігання в несприятливих умовах на еміграції, але також містять цінні відомості про українізацію в російській армії у 1917 – 1918 рр.

Спираючись головно на документи російських і українських архівів, спробуємо розглянути перебіг українізації на Південно-Західному фронті в 1917 р. на „безкровному етапі” російської революції. Саме в той період, до більшовицького перевороту, українізація військових частин набула найбільш організованого й планомірного характеру, що неабияк сприяло піднесенню українського військового руху загалом. Окрім документів з російських і українських архівів, істотно доповнили наше дослідження так само матеріали, виявлені в архівах Польщі, а також у фондах Архіву російської і східноєвропейської історії та культури при Колумбійському університеті (Нью-Йорк, США).

На початку 1917 р. Південно-Західний фронт був найбільшим і стратегічно найважливішим для російської армії. Його позиції простягалися від річки Прип'яті в Білорусі теренами Західної Волині, Східної Галичини й Буковини до румунського міста Кимпулунг. Штаб фронту перебував у старовинному українському місті Кам'янці-Подільському. Організаційно до складу фронту належали чотири армії (Особлива, 11-та, 7-ма і 8-ма), чисельність яких на 14 березня 1917 р.* досягала 2,281 млн. офіцерів, військових урядовців та вояків⁶. Командувачем військ фронту був шістдесятирічний генерал від кінноти О. Брусилов – найвидатніший воєначальник царської армії, організатор названого його ім'ям переможного наступу 1916 р. Арміями Південно-Західного фронту командували також відомі російські генерали – П. Балуєв, Д. Баланін, Д. Щербачов, О. Каледін.

Після Лютневої революції 1917 р. у російській армії розпочалася стихійна „демократизація”. З ініціативи вояцьких мас виникали солдатські комітети, впроваджувалася виборність командного складу, обмежувалася дисциплінарна влада начальників тощо. Значний вплив на життя Південно-Західного фронту в цей час мали й процеси національного відродження, що охопили українські губернії з падінням царату. 17 березня 1917 р. у Києві сформувалася Центральна Рада. Гасло національно-територіальної автономії України, яке висунув цей керівний орган українського національного руху, дістало широку підтримку в різних верствах українського суспільства.

Українці становили досить значний відсоток серед офіцерів і вояків Південно-Західного фронту. Війська отримували людські поповнення не лише з внутрішніх регіонів Росії, а й з Київського військового округу, до

якого територіально належали Київська, Полтавська, Харківська, Курська, Подільська й більші частини Чернігівської і Волинської губерній**. Понад 20 запасних полків і численні підрозділи державного ополчення, розміщені на терені округу, комплектувалися здебільшого новобранцями-українцями. Вже невдовзі після Лютневої революції в запасних полках почали виникати українські національно-культурні осередки. Навесні національні гуртки діяли й у багатьох фронтових з'єднаннях та частинах. А що переважна більшість кадрових офіцерів-українців була цілковито зросійщена й байдуже чи навіть вороже ставилася до українського руху, то найбільшу підтримку гасла національного відродження знаходили серед одягнених у вояцькі шинелі українських селян.

У квітні – травні 1917 р. з боку національних військових організацій дедалі частіше стала лунати вимога українізації тих військових частин, де українці чисельно переважали. I Український військовий з'їзд, що відбувся в Києві 18 – 21 травня, ухвалив вимагати створення з українців окремих запасних полків і поступової українізації деяких фронтових частин⁷. Обраний на з'їзді Український генеральний військовий комітет (УГВК) порушив перед військовою владою клопотання про початок українізації фронтових частин. УГВК домагався укомплектування українцями кількох корпусів Південно-Західного фронту як розташованого безпосередньо на теренах України.

У цей час Південно-Західний фронт переживав гостру кризу. Занепад військової дисципліни в частинах став звичайним явищем. Небачених доти масштабів набрало дезертирство; навесні з фронту дезертували більш як 23000 вояків⁸. Небажання новобранців із запасних частин іти на позиції спричинювало гостру кризу резервів. Поріділі маршові роти прибували на фронт з великим спізненням. Станом на 14 квітня нестача рядового особового складу на фронті перевищувала 150000 осіб, причому 100000 не вистачало безпосередньо на позиціях⁹. Від катастрофи російську армію рятувало тільки те, що німецькі й австро-угорські війська тимчасово припинили активні бойові дії.

Головнокомандувач генерал О. Брусилов у цих умовах ладний був використати будь-яку можливість, аби зберегти боєздатність військ. До діяльності українських осередків в армії уставлений російський генерал ставився стримано, хоча відверто й не проявляв великороджавного шовінізму. Так, навесні О. Брусилов не раз висловлював сумнів у життєздатності українського військового руху з огляду на його неорганізованість, брак кваліфікованих офіцерських кадрів і невизначеність загальних цілей¹⁰. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал С. Сухомлин ставився до українського руху відверто вороже, вважаючи його шкідливим для інтересів Росії. Натомість генерал-квартирмейстер фронту полковник М. Духонін був готовий підтримати українізацію військових з'єднань,

розглядаючи її як засіб зміцнити їхню боєздатність¹¹. Зрештою, наприкінці травня, коли український національний рух помітно розвинувся, О.Брусилов також почав схилятися до того, щоб використати сплеск національних почуттів серед вояків-українців для підвищення боєздатності армії¹². Проте перед головнокомандувачем постала складна проблема – як практично здійснити вимоги вояків-українців. Ось як описував співробітник штабу фронту капітан М. Удовиченко вагання, що охопили в цей час фронтове командування: „Важко було задовольнити бажання всіх українців, розкиданих по всьому запіллі, скерувати їх у національні формування. Потрібні були цілі корпуси, а хто ж з командирів корпусів візьметься за таку роботу... З іншого боку, рішуче не знаходили виходу, як бути з фронтовою, розбурханою національними пристрастями українською масою. Єдине передбачалось, що Генеральний комітет (УГВК. – М. К.) наполягатиме на дозволі забрати під свій контроль деякі корпуси з українською більшістю у своєму складі для цілковитої українізації їх”¹³.

22 травня УГВК звернувся до військового міністра Росії, соціаліста О.Керенського з проханням розпочати українізацію військових частин на фронті. На це звернення відповіді не було, але невдовзі, 24 травня, під час відвідин О.Керенським Києва з ним зустрівся представник УГВК підполковник В.Поплавко, що особисто вручив міністрові вимоги комітету. Покликаючись на надмірну зайнятість, О.Керенський не дав виразної відповіді на українські вимоги, однак запропонував В.Поплавкові супроводжувати його в поїздці на Південно-Західний фронт. Усю дорогу до Кам'янця-Подільського В.Поплавко переконував О.Керенського, що вояки-українці сповнені бажання обстоювати свободу й революцію в боротьбі проти зовнішнього ворога. Кінець кінцем після довгих умовлянь міністр дав принципову згоду на українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту¹⁴.

Остаточно питання українізації було вирішено вже в Кам'янці-Подільському, куди О.Керенський прибув 25 травня. Після нетривалої наради з генералом О.Брусиловим військовий міністр ухвалив скеруввати українські поповнення в 6-й, 17-й та 41-й армійські корпуси. Ці з'єднання входили до складу 7-ї і 11-ї армій і були призначенні для участі в запланованому наступі російських військ у Галичині. „Нехай лише збудуть Львів”, – іронічно зауважив О.Брусилов¹⁵. 26 травня головнокомандувач офіційно повідомив підполковника В.Поплавка й представника Центральної Ради М.Ткаченка про дозвіл комплектувати українцями три армійські корпуси¹⁶.

Цікаво, що загальнодемократичні військові організації сприйняли звістку про українізацію дуже прохолодно. Зїзд делегатів Південно-Західного фронту, що саме в ті дні проходив у Кам'янці-Подільському, постановив уважати неприпустимим до скликання Російських установчих зборів

організацію нових осібних національних військ, окрім добровольчих дружин¹⁷. І хоча паперові резолюції не могли завадити діям командування, така позиція представників виборних військових організацій не надто сприяла міжнаціональній злагоді у військах фронту.

Незважаючи на те, що в УГВК рішення про українізацію трьох корпусів Південно-Західного фронту розцінили як значну перемогу українського військового руху, об'єктивно це не зовсім відповідало дійсності. Під українізацією армійських корпусів малося на увазі тільки поповнення українцями їхнього рядового й молодшого офіцерського складу, а не реорганізацію у власне українські військові з'єднання. Невипадково командування не вважало призначенні для українізації частини українськими. Навіть офіційного наказу про українізацію на фронті видано не було – усе обмежилося короткими вказівками відправити до трьох корпусів маршові роти з вояків-українців¹⁸. Фактично призначенні для українізації корпуси залишилися з усіх поглядів звичайними з'єднаннями російської армії, що діставалися порівняно більшу частку українських поповнень. Коли капітан М. Удовиченко поцікавився в полковника М. Духоніна, чи буде перетворовано українізовані корпуси в національні українські в разі, якщо українці виявлять бойову звитягу під час майбутнього наступу, він дістав заперечну відповідь¹⁹. Отже, воякам-українцям і надалі відводилася роль гарматного м'яса для російської армії. Така політика російського командування розчарувала тих небагатьох військовиків-українців, які збегнули її справжню суть. „Три корпуси – це була кістка, кинута на з'їдання українським масам – майже чверті всієї російської армії”, – влучно схарактеризував ситуацію М. Удовиченко²⁰.

Утім дозвіл на українізацію мав величезне пропагандивне значення для подальшого розгортання українського військового руху. Рядові вояки-українці зрозуміли українізацію корпусів на Південно-Західному фронті саме як переформування їх в українські національні війська. Це викликало значне піднесення серед багатотисячних мас українського вояцтва. До першого ж ешелону, що прямував з українськими поповненнями (1200 осіб) на фронт, приєдналося в дорозі ще 200 добровольців. 31 травня перша група вояків-українців пройшла під національними стягами урочистим парадом перед командуванням Південно-Західного фронту в Кам'янці-Подільському. Своїм молодецьким виглядом, виправкою і дисциплінованістю українці зробили надзвичайно гарне враження на генерала О. Брусилова та його штаб²¹. Узвівши до рук українські пропори, головнокомандувач навіть звернувся до вояків з короткою промовою, закликавши їх „боронити своїми грудьми дорогу всім нам Росію і вашу прекрасну Україну”²². Одразу після цього вояків було відправлено до 23-го запасного полку, що поповнював 41-й армійський корпус. „Якщо такі поповнення надходитимуть і далі, – сказав О. Брусилов у розмові зі

своїми співробітниками, – то я спокійний за 41-й корпус, але тільки не треба давати їм офіцерів-українців з шовіністів, треба фільтрувати...”²³

Дуже добре враження від українських поповнень не завадило О.Брусилову забороняти будь-які спроби сформувати на фронті власне українські національні частини. Так, коли 900 вояків-українців Окремої гвардійської кінної бригади звернулися були до штабу фронту з проханням виділити їх в осібний національний полк, головнокомандувач рішуче заборонив такі ініціативи²⁴. Як виглядало, створення української збройної сили зовсім не входило до планів російського командування.

6 червня генерала О.Брусилова було призначено Верховним головно-командувачем російської армії. Українські військові організації зустріли таке призначення з надією, що українізація поширииться на всю російську армію (УГВК навіть надіслав О.Брусилову вітання)²⁵. Новим головнокомандувачем Південно-Західного фронту став генерал-лейтенант О.Гутор, однодумець О.Брусилова в питаннях ставлення до українського військового руху. Начальником штабу фронту призначили полковника М.Духоніна²⁶. Зазнав змін тоді й армійський командний склад. Зокрема 11-ю армією, до якої належали 6-й і 17-й корпуси, командував уже генерал І.Федотов (17 червня його замінив генерал І.Ерделі), а 7-ю армією, у складі якої перебував 41-й корпус, – генерал Л.Белькович.

7 червня О.Брусилов – уже як Верховний головнокомандувач – видав розпорядження щодо того, як має здійснюватися українізація частин Південно-Західного фронту²⁷. Згідно з його вказівками, українські поповнення належало якнайінтенсивніше скеровувати до українізованих корпусів, але при цьому не повинно було припинятися й комплектування частин власне росіянами. Лише після доведення складу дивізій до повного штатного розпису й створення потрібного запасу людей у полках і корпусних резервах (з розрахунку по дві роти на кожен полк) подальші людські втрати в частинах мали компенсуватися виключно з-поміж вояків-українців²⁸. На поповнення українізованих корпусів могли направляти лише українців з запасних полків, а не з частин дієвої армії.

Полковник М.Духонін того ж дня переслав розпорядження Верховного головнокомандувача до армійських штабів. З наказу генерала О.Гутора було визначено запасні полки, до яких мали скеровувати українські маршові роти. Поповнення для 41-го корпусу належало відправляти до 23-го запасного полку (Ягольниця), для 6-го корпусу – до 10-го (Шляхтинці), для 17-го корпусу – до 6-го (Вишневець)²⁹.

Перші українські поповнення, як уже згадувалося, 31 травня дістав 41-й армійський корпус. З 6 червня українські маршові роти почали прибувати до 6-го, а з 9 червня – й до 17-го корпусу³⁰. Уже 11 червня М.Духонін у телеграмі на ім'я головного інтенданта Південно-Західного фронту відзначав, що українські поповнення „висилаються інтенсивно й великими

партіями”³¹. Звітка про українізацію швидко розходилася в тилових округах і щораз нові групи вояків-українців з найрізноманітніших куточків Російської імперії зголосувалися на службу до українізованих корпусів.

Масштаби поширення українського руху в запасних частинах, мабуть, перевищили навіть сподівання УГВК, що мав відповісти за надходження на фронт українських поповнень. Лише в першій половині червня було зафіковано близько півсотні випадків виділення українців у запасних полках в окремі підрозділи. Так, у 145-му запасному полку вояки семи українських маршових рот ще з кінця травня вимагали відправити їх в один із українізованих корпусів. Український маршовий батальйон при 167-му запасному полку (20 офіцерів, 1500 вояків) зажадав од військової влади того самого. У Херсоні вояки-українці виокремилися з маршових рот 44-го запасного полку й постановили вирушити на фронт лише до українізованого корпусу³². У Саранську українці також висловили тверде бажання служити в „українському корпусі”. У Лебедині 300 вояків 213-го запасного полку висунули таку ж вимогу. Українські маршові роти в 233-му і 189-му запасних полках так само прохали про це. 1500 українців з 161-го запасного полку вимагали відправити їх до українського корпусу. 750 українців 134-го запасного полку й 1000 українців 145-го запасного полку приєдналися до цих вимог. У Павлограді для відправлення до українізованих корпусів виділились 14 українських маршових рот, у Симбірську – 16, у Пензі – 4, у Новохоперську – 1³³. Всюди вояки-українці заявляли про готовість негайно вирушити на фронт, висуваючи лише, як єдину вимогу, – відправити їх до українізованих корпусів.

Здебільшого їм удавалося домогтися задоволення своїх вимог. Але така практика, коли українські маршові роти прибували не до своїх дивізій, а до запасних полків українізованих корпусів, велими дратувала командувача Київського військового округу полковника К. Оберучева, відомого своєю запеклою ворожістю до українського руху³⁴. К. Оберучев застерігав командування Південно-Західного фронту перед загрозою зливу вже виробленого плану поповнення частин. Однак у штабі фронту його пересторогам не надавали великого значення, добре розуміючи, що інакше українців довелося б відправляти на фронт силоміць. На підтримку наявного принципу комплектування українізованих корпусів виступили й фронтові українські організації. Так, на з'їзді українських громад 36-ї запасної бригади, що відбувся 28 – 29 червня, представники п'яти запасних полків вимагали сформувати в частинах бригади українські маршові роти й потім скерувати їх до українізованих корпусів³⁵.

На цьому тлі значно більше невдоволення російського командування викликали спроби самочинної українізації запасних полків на теренах Київського військового округу. Зокрема 13 червня вояки-українці 4-го запасного полку в Житомирі постановили взяти назустріч „4-й український

запасний полк ім. П. Сагайдачного” й обрали своїм командиром українця, підполковника Медведовського³⁶. Військовій владі вдалося приборкати виступ лише завдяки швидким репресіям. Проте вже 14 червня 3000 вояків-українців 14-го запасного полку (Умань) відмовилися іхати на фронт відповідно до загального порядку й ухвалили перейменувати полк на 5-й Уманський український ім. І. Гонти³⁷. Своїм командиром вояки обрали підпоручника Ворону. Штаб округу не мав достатніх сил для репресій, але й не погодився визнати полк українським, що одразу ж завело ситуацію в глухий кут.

Труднощі, пов’язані з практичним здійсненням українізації, виникли й на фронті. Прибулі до українізованих корпусів українські маршові роти розподіляли поміж різними частинами, відтак українці опинялися цілковито розпорощеними серед чужого ім вояцького контингенту. Ще більше ускладнював становище в українізованих частинах брак командирів-українців. Недарма член УГВК С. Петлюра в телеграмі до штабу Південно-Західного фронту від 12 червня зазначав, що командний склад українізованих корпусів чужий за національністю воякам-українцям, і наполягав на „поступовому зарахуванні до українських корпусів українців командного складу”³⁸. Російське командування нехтувало такі звернення, не бажаючи переводити до українізованих корпусів офіцерів-українців з дієвої армії.

Генерал О. Гутор та його співробітники розглядали українізацію лише як вимушений, тимчасовий крок і не збиралися сприяти поглибленню її. Російські генерали, що несподівано для себе опинились на чолі українізованих корпусів, також були зовсім не в захваті від свого нового становища. Тож українізація наразилася на досить значний опір командного й офіцерського складу самих українізованих корпусів.

Командир 6-го армійського корпусу генерал В. Нотбек ставився до українізації нейтрально, але більшість його офіцерів не приховувала ворожості до будь-яких спроб українізувати корпус. Така позиція пояснювалася, зокрема, тим, що 4-та й 16-та дивізії корпусу мали свої військові традиції, які сягали ще XVIII – XIX ст. (62-м Сузdalським полком свого часу командував О. Суворов, а 16-ю дивізією – герой російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. генерал М. Скобелев). „Старшинські кадри, що стояли на сторожі славної історії і традиції своїх частин та дбали про їх заховання, не могли легко погодитися, аби з українізацією цих частин загинула колишня їх слава як частин російських”, – згадував начальник штабу 16-ї дивізії підполковник Б. Сулківський³⁹. Лише доля сформованої під час війни 155-ї дивізії, що не мала ані власної історії, ані військових традицій, значно менше хвилювала офіцерство корпусу.

Командир 17-го корпусу генерал Ф. Огородников тривалий час узагалі не був поінформований про українізацію своїх частин. До цього корпусу належали 3-тя, 35-та і 156-та дивізії, причому в першій активно діяв

український осередок⁴⁰. Щойно почали надходити українські поповнення, як 8 червня Ф. Огородников попрохав командування переглянути рішення про українізацію корпусу, покликаючись на давні військові традиції частин і їхній неукраїнський склад⁴¹. Командувач 11-ї армії генерал І. Федотов, що й сам подіяв такі настрої, підтримав це клопотання в штабі фронту.

Гострого драматизму ситуація набрала в 41-му корпусі. Його командр генерал М. Мельгунов сприйняв українізацію своїх частин (3-ї і 5-ї Заамурських, 74-ї, 108-ї і 113-ї дивізій) як справжню „трагедію”. Він одразу вирішив, що 3-тя й 5-та Заамурські дивізії українізації не підлягають. 15 червня об'єднане засідання полкових комітетів 74-ї дивізії відмовилось од українізації⁴². Повідомляючи про це Ставку Верховного головнокомандувача, М. Мельгунов прохав більше не надсилати йому українських поповнень. Відтак 18 червня було припинено надходження українських маршових рот до 74-ї дивізії, а всі наявні групи вояків-українців скеровано до 113-ї дивізії⁴³. 22 червня змінено й порядок надходження до корпусу українських поповнень, що відтепер мали прибувати через 267-й запасний полк (Микулинці)⁴⁴.

Інцидент з 74-ю дивізією, що вважалася найбоєздатнішою в 41-му корпусі, показав, що українізація викликала протидію й серед чималої частини рядових російських вояків. Це змусило Ставку переглянути вже вироблений план комплектування українцями фронтових частин. 22 червня О. Брусилов дозволив командуванню Південно-Західного фронту надсилати українські поповнення до українізованих корпусів в необов'язковому порядку – як і до будь-яких інших військових з'єднань з-поміж менш боєздатних⁴⁵.

Полковник М. Духонін одразу ж розіслав до армійських і корпусних штабів запити щодо бажаності українізації їхніх частин. Першим 24 червня відгукнувся командувач 8-ї армії генерал Л. Корнілов, який визнав за можливе українізувати 56-ту дивізію 12-го корпусу (він навіть особисто привітав бійців 223-го Одоєвського полку 56-ї дивізії з нагоди українізації)⁴⁶. У 7-й армії було запропоновано комплектувати українцями частину 33-го корпусу генерала М. Самойлова (2-гу Заамурську й 2-гу бригаду 1-ї Заамурської дивізії). В 11-й армії командир 5-го Сибірського корпусу генерал О. Турбін не заперечував проти українізації 6-ї гренадерської дивізії. Та найбільше пропозицій надійшло з Особливої армії, у військах якої на той час спостерігався найбільший занепад дисципліни й боєздатності. Командир 46-го корпусу генерал М. Володченко хотів українізувати 100-ту дивізію, що переважно складалася з українців⁴⁷. У 44-му корпусі генерал П. Волкобій висловився за українізацію 192-ї дивізії. Командир 31-го корпусу генерал О. Березовський узагалі був за те, щоб українізувати ввесь свій корпус (130-ту, 172-гу й 177-му дивізії)⁴⁸. Нарешті, командири вже призначених для українізації корпусів пропонували надсилати українські поповнення передусім до таких дивізій:

113-ї (41-й корпус), 155-ї (6-й корпус), 156-ї (17-й корпус)⁴⁹. Отже, всього йшлося про українізацію 11,5 дивізій Південно-Західного фронту, у яких налічувалася значна кількість українців. Щоправда, це були переважно дивізії третьої і четвертої черги, сформовані під час війни й найгірше вкомплектовані офіцерськими кадрами, що вкрай незадовільно позначалося на їхній боєздатності.

З липня М. Духонін подав до Ставки список з 10 дивізій і однієї бригади, визначеніх для поповнення українцями (за винятком 113-ї дивізії)⁵⁰. Того ж дня у штабі фронту було отримано повідомлення від командира 39-го корпусу генерала С. Стельницького (Особлива армія) про бажаність українізації його 102-ї, 125-ї і 154-ї дивізій⁵¹. Сам М. Духонін не був прихильником штучного обмежування українізації в уже призначених для здійснення її корпусах. Тож 4 липня до Ставки надійшов додатковий список, у якому фігурувало ще 10 дивізій: 4-та й 16-та (6-й корпус), 3-тя й 35-та (17-й корпус), 108-ма й 113-та (41-й корпус), 102-га, 125-та, 154-та (39-й корпус) і 104-та (34-й корпус)⁵².

Однак реалізації плану українізації, розробленого в штабі Південно-Західного фронту, перешкодили політичні події. 23 червня Центральна Рада своїм I Універсалом проголосила автономію України, після чого відносини між офіційним Петроградом і Києвом значно загострилися. Це відбилося й на справі українізації частин. Військовий міністр О. Керенський на початку липня наказав обмежити українізацію на Південно-Західному фронті трьома корпусами. Відповідальність за надходження на фронт українських поповнень покладалася на командувача Київського військового округу полковника К. Оберучева⁵³. Уже 4 липня К. Оберучев у телеграмі до штабу фронту висловився проти будь-яких змін складеного ще на початку червня плану українізації трьох армійських корпусів. Щоб уникнути дезорганізації, він прохав надалі поповнювати українцями виключно 6-й, 17-й і 41-й корпуси, незважаючи навіть на опір окремих частин (74-та дивізія)⁵⁴.

Плутанини у справі українізації додали й вказівки зі Ставки. Ознайомившись з переліком військових з'єднань, які М. Духонін пропонував українізувати, Верховний головнокомандувач О. Брусилов дозволив українізацію 10 дивізій і однієї бригади, названих у першій телеграмі штабу фронту від 3 липня⁵⁵. Про це розпорядження, що суперечило наказу О. Керенського, командування Південно-Західного фронту дізналося 9 липня. Війська фронту саме перейшли в довгоочікуваний наступ, тому після нетривалого обговорення справу з українізацією вирішили відкласти до остаточного з'ясування, а поки що далі комплектувати українцями 6-й, 17-й і 41-й корпуси.

Розпочатий 1 липня наступ військ Південно-Західного фронту мав продемонструвати ворогам і союзникам, що „найдемократичніша у світі армія” спроможна битися не гірше від царської. Головна роль в насту-

пальній операції відводилася 7-й і 11-й арміям, що просувалися на Львів. В авангарді російських військ наступали й українізовані корпуси, яким довелося взяти участь у перших же боях. Під містечком Потутори військовий міністр О. Керенський і головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Гутор мали змогу особисто спостерігати наступ 113-ї дивізії 41-го корпусу, що йшла в атаку під червоними й українськими жовто-блакитними стягами⁵⁶. Особливо відзначився 6-й корпус, війська якого 1 липня під с. Конюхи завдали нищівної поразки австро-угорським частинам (у складі їх був і славнозвісний легіон Українських січових стрільців). Зламавши опір супротивника, частини корпусу захопили 5000 полонених і 10 гармат⁵⁷. До речі, у цих боях виявила звитягу й сформована у складі російської армії Чехо-Словацька бригада – частини її 2 липня розбили австрійців під Зборовим, узявши в полон 6000 вояків⁵⁸.

Проте успіх армій Південно-Західного фронту був нетривалий. Бойового запалу частин вистачило лише на кілька днів, а потім вояки звичко почали мітингувати й ухвалювати резолюції проти дальнішого наступу. Розклад захопив і 6-й корпус, у його 4-ї дивізії сталися заворушення й виступи проти офіцерів. Вояки 113-ї дивізії 41-го корпусу на численних мітингах також висловилися проти „імперіалістичної війни”⁵⁹. Те саме діялося і в інших частинах. Резерви в запіллі мітингували, не поспішаючи вирушати на поле бою. Некомплект піхоти в арміях Південно-Західного фронту досягнув на 14 липня 1917 р. 320000 муштрових вояків⁶⁰. Командування намагалося будь-що пришвидшити відправлення на фронт поповнень, але всі зусилля були марні. За лічені дні російський наступ у Галичині захлинувся.

Активна участь у боях українізованих корпусів певною мірою змінила ставлення до „українського питання” серед військового керівництва. Як згадував капітан М. Удовиченко, у штабі фронту почали приділяти особливу увагу різним проектам українізації⁶¹. Скривавлений український прапор було дозволено відвезти до Києва й передати Центральній Раді. Полтавська міська дума з нагоди успішних боїв надіслала вітання „славним українським полкам і корпусам, що брали велику участь у тих боях і досягли побіди”⁶².

Цікаво, що сам командир 6-го корпусу В. Нотбек не вважав, що сподівання на піднесення бойового духу серед українців справдилися. Доповідаючи командуванню, він зазначав: „...були окремі випадки бойової звитяги, але поруч з цим маси погано вишколеного вояцтва й недисциплінованого українського поповнення виявились у минулих боях поганими оборонцями Батьківщини й Свободи, що більше дбали про те, як зберегти своє життя”⁶³. Проте такі оцінки не поділяли інші воєначальники – наприклад, командир 156-ї дивізії генерал Т. Протазанов високо оцінив бойові якості вояків-українців⁶⁴.

Якби вояки-українці й справді виявили низький рівень боєздатності, командування Південно-Західного фронту ледве чи стало б розглядати можливість українізації ще одного корпусу. На початку липня представник УГВК при штабі фронту поручник П. Скрипчинський запропонував полковникові М. Духоніну українізувати 34-й корпус генерала П. Скоропадського (7-ма армія). Увага українського представника до цього військового з'єднання була привернута головним чином з огляду на постать його командира – нащадка давнього українського шляхетського роду.

Генерал П. Скоропадський у російській армії мав репутацію здібного воєначальника й організатора. Він був відомий також тим, що після революції не допускав у своєму корпусі надмірного поширення впливу комітетів і виборних організацій⁶⁵. До складу 34-го корпусу входили 104-та, 153-тя, а також 56-та дивізії, частину вояків яких становили українці (переведену з 12-го корпусу 56-ту дивізію було навіть поповнено 6000 українців). Корпус брав участь у липневому наступі, але його частини не показали особливого геройзму, а подеколи навіть відмовлялися йти в бій (унаслідок цього деякі відділи 104-ї дивізії довелося розброявати)⁶⁶. Тому незабаром після початку наступу 34-й корпус вивели в запілля, щоб його реорганізувати й упорядкувати.

На початку липня поручник П. Скрипчинський відвідав корпус і зі згоди командування запропонував П. Скоропадському українізувати свої частини. Проте 44-річний генерал-лейтенант російської армії й нащадок двохсотлітнього козацького роду виявився людиною, вельми далекою від національної справи. П. Скоропадський висловив сумнів у доцільноті поповнювати корпус українцями і взагалі в ефективності українізації⁶⁷. Як уродженець України, він схвально ставився до національного відродження, але, як людина російської культури, мав значні побоювання щодо „австро-німецького коріння” українського руху. Однак за наполяганнями П. Скрипчинського П. Скоропадський пообіцяв всебічно обміркувати пропозицію.

На відміну від своїх колег П. Скоропадський добре розумів, що для того, аби боєздатність військових частин зросла, самого лише вливання до їхнього складу українських поповнень замало. Високий бойовий дух могли мати лише міцно злютовані війська, де не було б місця антагонізмові між командирами і вояками. І щоб досягти мети, треба цілковито українізувати корпус, замінивши навіть його командний склад на офіцерів-українців. Це був зasadничо новий підхід до українізації, який фактично давав змогу створити національні українські частини. За приклад такої „націоналізації” правила національні частини, сформовані в російській армії під час Першої світової війни – польська, чехо-словацька, югославська, латиські дивізії⁶⁸. Але право ухвалити відповідне рішення – про цілковиту українізацію корпусу – належало тільки вищому військовому керівництву.

Візити до армійського й фронтового командування показали П. Скоропадському наявні серед керівництва гострі розбіжності в поглядах на „українське питання”. Новий командувач 7-ї армії генерал В. Селивачов не надто співчував українізації, а його начальник штабу генерал граф Каменський ледь стримував лють на саму лише згадку про неї⁶⁹. Утім головнокомандувач фронту О. Гуттер уважав дуже бажаним поповнювати українцями військові з'єднання, виснажені останніми боями. 8 липня він запропонував П. Скоропадському енергійно взятися за українізацію 34-го корпусу. Начальник штабу фронту полковник М. Духонін цілковито підтримав цю пропозицію, будучи прихильником українізації як ефективного засобу піднести боєздатність військ⁷⁰.

І все ж остаточно сумнівів П. Скоропадського це не розвіяло. „Я побоююсь одного: коли я захочу формувати справді український національний корпус, то я з чистою душою візьмусь за цю справу як українець, але чи можете Ви дати мені слово честі, що я не потраплю в якусь австрійську інтригу з моїми бажаннями?” – запитував він члена українського клубу при штабі фронту капітана М. Удовиченка⁷¹. 9 липня П. Скоропадський письмово звернувся до генерал-квартирмейстра Південно-Західного фронту полковника М. Раттеля, якому висловив свої міркування щодо перспектив українізації 34-го корпусу. Він висловив готовість розпочати українізацію в тому разі, якщо буде визнано за можливе українізувати корпус цілковито, а не обмежуватись лише вливанням до нього українських поповнень. Разом з тим П. Скоропадський застерігав, що після завершення українізації його корпус міг би відіграти важливу роль в політичних подіях в Україні. „... Я особисто, маючи прізвище українця, досить відоме в країні, для такої українізації підходжу, але я в жодні авантюри пускатися не збираюсь і охоче й енергійно буду здійснювати це, якщо дістану чіткі вказівки Головнокомандувача, а не розплівчасті... – писав П. Скоропадський. – Особисто я пішов би на це, якщо не охоче, то принаймі без огиди, бо вважаю, що там, де приміщується національне почуття, там, особливо для військової справи, основи завжди здорові, та все ж таки волю знати ясно, чого від мене хочуть, щоб не потрапити до брудної історії через звинувачення мене, українця, у здійсненні явочним порядком українізації частин російської армії”⁷².

З дозволу фронтового командування П. Скоропадський у середині липня відвідав Київ, де ближче познайомився з діячами військового відомства Центральної Ради. Його приїзд справив на них неабияке враження – уперше генерал російської армії приїхав до української столиці, щоб вести перемови про українізацію свого корпусу. Однак самого П. Скоропадського „революційні методи” роботи УГВК радше розчарували. І хоч у штабі фронту українізацію 34-го корпусу вважали справою вирішеною, сам він усе ще вагався, сумніваючись як у доцільності її, так і способах практичного здійснення⁷³.

Тим часом певні корективи до проектів українізації знову внесли політичні події. 14 липня міністри Тимчасового уряду й представники Центральної Ради підписали угоду, в якій на компромісних засадах визначили основи організації країнової влади в Україні. При цьому Тимчасовий уряд погоджувався на комплектування окремих військових частин виключно українцями⁷⁴. Уже 16 липня Ставка дозволила УГВК після закінчення боїв надсилати українські поповнення до 10 дивізій і однієї бригади Південно-Західного фронту, зазначених у наказі Верховного головнокомандувача від 9 липня. До того ж часу українські поповнення мали надходити, як і раніше, тільки до 6-го, 17-го й 41-го корпусів⁷⁵. У відповідь УГВК повідомив, що передусім скеруватиме українців до трьох дивізій 6-го корпусу й 156-ї дивізії 17-го корпусу. Передбачалося, що українізацію 41-го корпусу буде цілковито припинено, а всіх українців з його складу переведено до іншого з'єднання, яке підлягало б українізації⁷⁶.

Ta попри всі декларації про добрі наміри російська військова влада на практиці не надто сприяла впорядкованому поповнюванню українізованих корпусів. Часто українські маршові роти одразу після виїзду на фронт спрямовували за зміненими маршрутами до російських частин⁷⁷. „Не перелічити випадків, коли з глибокого запілля – з Сибіру, Туркестану тощо – вивозили поза чергою українців-вояків національними маршовими ротами, з офіційними повідомленнями, що їх везуть в українські військові частини, а між тим на фронті вони попадали зовсім в другі війська, де їх часто розпорощували невеличкими гуртками по окремих ротах”, – згадував начальник мобілізаційного відділу УГВК прaporщик В. Кедровський⁷⁸. Свої дії влада пояснювала здебільшого потребами військового часу, нестачею вояків на позиціях тощо. Та при цьому порушувався план поповнення українізованих корпусів. Так, 8 липня член УГВК підполковник В. Поплавко намагався з'ясувати у штабі Південно-Західного фронту причини надходження до 6-го корпусу поповнень мішаного складу, хоча туди було відправлено близько 45 українських маршових рот. У відповідь черговий генерал 11-ї армії Баграмов повідомив, що у зв'язку з бойовими діями в корпус доводиться вливати все, що тільки можна⁷⁹. Часто поповнення мішаного складу скерувували до українізованих корпусів й під тим приводом, що українські маршові роти не прибули.

Зволікання з відправленням українських поповнень на фронт були зумовлені в основному небажанням російської влади українізувати запасні частини. Так, на початку липня про українізацію заявив розташований у Вінниці 15-й запасний полк. Його вояки відмовилися вирушити на фронт загальним порядком і зажадали відправити їх лише до українізованого корпусу⁸⁰. Після тривалої тяганини командування мусило-таки призначити полк запасним на поповнення 6-го корпусу, хоча на практиці й далі зволікало з його українізацією⁸¹. Розміщений в Умані 14-й запасний полк,

який ще раніше проголосив себе українським, в умовах негайноговисилання поповнень на фронт було приділено спершу до 6-го, а з 12 липня – до 34-го корпусу⁸². 24 липня член УГВК В. Кедровський, пересилаючи до полкового комітету розпорядження про термінове відправлення маршових рот для 34-го корпусу, висловив певність, що „полк виконає свій обов'язок перед Батьківчиною, і в цей грізний час, який загрожує загибеллю України, жоден українець-вояк не може бути зрадником”⁸³.

Проте катастрофи російської армії вже ніщо не могло відвернути. 19 липня 1917 р. австро-німецькі війська на Південно-Західному фронти перейшли в контрнаступ. Російські дивізії відмовлялися битися з супротивником і почали хаотично відступати. Деякі частини самочинно кидали позиції й виrushали в запілля⁸⁴. Деморалізовани, охоплені панікою, російські війська без бою здали Калуш і Галич. Їхній відступ з Галичини супроводився звірствами над населенням і масовим дезертирством. Скажімо, на ст. Чортків протягом кількох днів було затримано до 20000 дезертирів, у Волочиську тільки за одну ніч – 12000 дезертирів⁸⁵. Стало зрозумілим, що російська армія неспроможна спинити ворога. Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал О. Гутор, збагнувши масштаби катастрофи, 20 липня подав у відставку. Її було прийнято, а на його місце призначено командувача 8-ї армії генерала Л. Корнілова (офіційний наказ про це видано 23 липня)⁸⁶. Проте й новому головнокомандувачеві було не до снаги змінити перебіг подій. 24 липня австро-німецькі частини здобули Тернопіль, 25 липня – Станіслав і Бучач, 3 серпня – Чернівці. Штаб Південно-Західного фронту був переміщений до Бердичева, углиб Правобережної України. Лише вийшовши на лінію колишнього російсько-австрійського державного кордону, супротивник припинив свій контрнаступ, відтак російське командування дістало змогу поступово зупинити відступ своїх військ⁸⁷. Приголомшила поразка змусила Верховного головнокомандувача О. Брусилова також подати до відставки.

Провал липневого наступу показав цілковиту неспроможність російської армії далі вести бойові дії. Основну причину цього переважна більшість військовиків убачала в надмірній „демократизації“ армії, що підривала військову дисципліну. Новий головнокомандувач Південно-Західного фронту, генерал від інфanterії Л. Корнілов цілком поділяв такі погляди. Рішучий і вольовий воєначальник, він був сповнений намірів викорінити з лав армії всі революційні „здобутки“. Ставлення Л. Корнілова до українського військового руху коливалося між стримано-нейтральним і відверто ворожим (водночас начальником штабу фронту залишився лояльніший до українського руху полковник М. Духонін). Показово, що новий головнокомандувач відмовився офіційно прийняти представника УГВК П. Скрипчинського⁸⁸. При цьому він багатозначно додав, що, крім дезертирів-росіян, з його наказу розстрілюватимуть і

українців, коли вони руйнуватимуть фронт. „Дивіться – повішу”, – заявив якось Л. Корнілов капітанові М. Удовиченку, натякаючи на участь того в українському русі⁸⁹.

Українізацію Л. Корнілов розглядав як припустимий, хоча й дещо ризикований спосіб за допомогою піднесення національного почуття зберегти частини від остаточного розкладу. Саме тому він зажадав від генерала П. Скоропадського якомога швидше українізувати понівечений у боях 34-й корпус (бойовий склад його тоді не перевищував 10500 багнетів). До того ж, пришвидши комплектування 34-го корпусу раз у раз вимагали й зі Ставки⁹⁰. „З мого боку і з боку начдивів перешкод для українізації немає, – доповідав П. Скоропадський. – Посилено клоочуся про інтенсивну українізацію 104 і 153 вліттям значних поповнень, оскільки дивізії досить нечисленні...”⁹¹ 24 липня до 34-го корпусу прибули перші українські маршові роти, що означало початок його українізації⁹². Спершу українські поповнення надходили до корпусу через 267-й запасний полк (доки 14-й запасний полк переїздив з Умані до прифронтової смуги).

Наприкінці липня військовий міністр О. Керенський підтверджив дозвіл Ставки на українізацію 10 дивізій і однієї бригади Південно-Західного фронту. Л. Корнілов призначив для українізації шість дивізій 6-го й 34-го корпусів, а також 100-ту, 108-му, 113-ту й 156-ту дивізії⁹³. Та незважаючи на все це, справа українізації на Південно-Західному фронті відчутно гальмувалася. У 41-му корпусі, що після липневих боїв перестав існувати як бойова сила, її взагалі припинили; вояки-українці 113-ї дивізії готувалися організовано перейти до лав 6-го корпусу⁹⁴. У 17-му корпусі українізацію продовжувала лише 156-та дивізія генерала Т. Протозанова, до 3-ї і 35-ї дивізій українські поповнення більше не надходили⁹⁵. 100-та дивізія українізувалася виключно на папері, бо так само не мала українських поповнень. Фактично лише 6-й і 34-й корпуси провадили українізацію в повному обсязі – до їхніх лав спрямовувалася основна частина українських маршових рот, що прибували в цей час на Південно-Західний фронт. Ставка невдовзі затвердила план цілковитої українізації цих двох корпусів, ухваливши українізувати всі їхні частини й установи⁹⁶.

31 липня з'явився офіційний наказ головнокомандування про українізацію 34-го армійського корпусу. 4 серпня Л. Корнілов розпорядився вивести корпус у складі 104-ї і 153-ї дивізій до району Меджибожа для укомплектування (56-ту дивізію, що поступово розкладалася під впливом більшовицької агітації, було передано до складу 3-го Кавказького корпусу). Усіх офіцерів і вояків корпусу, які „не підлягали українізації”, мали перевести до 113-ї дивізії (41-й корпус)⁹⁷. Здійснити українізацію 34-го корпусу належало в місячний термін.

Командувач 7-ї армії В. Селивачов наказав П. Скоропадському українізувати насамперед слабку й практично небоєздатну 153-тю дивізію⁹⁸.

6 серпня дивізія першою прибула до військового табору в Меджибожі. У її полках росіян було більше, ніж українців – саме тому серед особового складу виявилося відверте незадоволення українізацією⁹⁹. Увесь вилучений з 153-ї дивізії російський контингент (178 офіцерів і 4189 вояків) скерували до 104-ї дивізії, що 14 серпня також прибула до Меджибожа. Із 104-ї дивізії всіх неукраїнців (282 офіцерів і 8005 вояків) перевели до 41-го корпусу¹⁰⁰. Утім П. Скоропадський з власної ініціативи залишив у себе багатьох старших офіцерів-росіян, до батальйонних командирів включно, бо ж замінити їх наразі просто не було ким.

Замість готових до служби українських новобранців командир корпусу застав у Меджибожі 6650 вояків-українців, з яких половина була зовсім не вишколена й навіть не озброєна. Серед поповнення зовсім не було старших офіцерів (штабс-капітанів, капітанів, підполковників), що одразу поставило перед П. Скоропадським проблему заміни командного складу. Вояків-новобранців, яким не бракувало хіба що патріотичного запалу, було влито до 153-ї дивізії, щоб вишколювати їх безпосередньо в муштрових частинах¹⁰¹. Після цього П. Скоропадський попрохав головнокомандування вивести з Меджибожа всі неукраїнські поповнення 14-го і 42-го запасних полків¹⁰². Його прохання було задоволено, а з 9 серпня припинилося й надходження до 34-го корпусу російських маршових рот¹⁰³.

Початок українізації 34-го корпусу припав на чергові зміни вищого командного складу російської армії. 1 серпня Тимчасовий уряд Росії призначив Верховним головнокомандувачем генерала Л. Корнілова. 6 серпня він здав командування Південно-Західним фронтом генералові П. Балуєву¹⁰⁴. Новий головнокомандувач обіймав цю посаду тимчасово й практично нічим себе на ній не виявив. 8-му російській армії, що після відступу з Буковини опинилася в Північній Бессарабії, на початку серпня було передано до складу військ Румунського фронту (її з'єднання українізації не підлягали)¹⁰⁵.

16 серпня головнокомандувачем Південно-Західного фронту став генерал-лейтенант А. Денікін¹⁰⁶. Це призначення поставило під загрозу дальший перебіг українізації. Переконаний противник „націоналізації“ військ, А. Денікін ще під час свого командування Західним фронтом у літку 1917 р. ставився до українського військового руху гостро-вороже, заборонивши військовим структурам будь-які контакти з УГВК¹⁰⁷. Посаду начальника штабу обійняв давній соратник і однодумець А. Денікіна генерал С. Марков (М. Духонін отримав звання генерала й відбув на інший фронт). Висловлюючи погляди свого шефа, С. Марков за першої ж нагоди заявив, що про поглиблення українізації в армії не може бути й мови¹⁰⁸. На такій позиції стояв і новий генерал-квартирмейстер фронту генерал М. Орлов.

Нове керівництво Південно-Західного фронту було непримиренно ворожим до всього, що бодай нагадувало про „український сепаратизм“.

„Українське питання вкрай складне, болісне і, очевидно, вирішene у певній своїй частині далеко не державно, – повідомляв С. Марков чергового генерала Ставки під час розмови по прямому дроту. – Ми зіткнулися з низкою починань і обіцянок, які здійснити абсолютно неможливо й небажано, щоб не підірвати наявної організації і не порушити загальних інтересів держави Російської... На підставі загальних положень про переведення, українізації спеціальних військ не розпочинали й розпочинати не збираємося. Взагалі це питання зовсім не форсується, оскільки, ставши на точку погляду створення цілком завершених українських, польських, магометанських, грузинських і т.ін. національних військ, ми матимемо їх і втратимо російську армію в її цілості”¹⁰⁹.

А. Денікін заборонив виділяти росіян із українізованих дивізій – українські поповнення, за його вказівкою, мали лише заповнювати штатний некомплект особового складу частин¹¹⁰. Справжнього удару по планах українізації завдав і наказ Верховного головнокомандувача Л. Корнілова від 18 серпня, згідно з яким українські поповнення, що надходили на Південно-Західний фронт, мали спрямовуватися на Румунський фронт¹¹¹. Цей наказ фактично перекресловав будь-яку можливість провадити впорядковану українізацію фронтових частин. Ті українські маршові роти, яким пощастило уникнути відправлення до Бессарабії, розвозили по всьому Південно-Західному фронту й вони потрапляли будь-куди, тільки не в частини, що підлягали українізації. Зберігалося поповнення українцями 34-го корпусу, але, згідно з новими вказівками Ставки, сам корпус після завершення його українізації мав бути також переміщений на Румунський фронт¹¹². Отже, російське командування планувало поступово згорнути українізацію на всьому Південно-Західному фронті.

Здійснюючи таку політику, А. Денікін і його оточення не брали до уваги навіть бажання окремих воєначальників. Так, наприкінці серпня новий командир 17-го корпусу генерал М. Шиллінг під враженням дисциплінованості вояків-українців прохав командування „поповнення дивізій українцями провадити далі і... посилити й прискорити надходження комплектувань”¹¹³. Та незважаючи на це прохання, А. Денікін наказав висилати українські поповнення лише до 156-ї дивізії, а до інших частин мали йти маршові роти мішаного складу. Невдовзі після цього 17-й корпус узагалі перемістили на Румунський фронт.

Відкритим залишалося й питання про українізацію 6-го корпусу, офіцерський склад якого протестував проти українізації. Особливо сильними були такі настрої в 4-й дивізії – офіцери всіх чотирьох полків її наприкінці серпня подали командуванню свій протест¹¹⁴. Їх підтримали й командири дивізій. Корпусний комітет (його очолював більшовик Л. Каракан) також виступив проти українізації¹¹⁵. Сам командир корпусу генерал В. Нотбек, хоча вряди-годи й висловлював членам УГВК формальне задоволення

українізацією, насправді був згодний у цій справі зі своїми підлеглими¹¹⁶. 18 серпня він надіслав до штабу 11-ї армії доповідь, у якій обґрутував негативну щодо українізації корпусу позицію. „Спочатку думка про українізацію корпусу знайшла в мені симпатика, бо очікувалось, що цей захід підвищить у військах патріотичне піднесення, – писав він. – А нині з досвіду виявилося, що українські поповнення, які надійшли до корпусу, внесли зовсім інший настрій і ослабили полки, що були до того міцнішими своїм духом”¹¹⁷. Крім того, як уважав В. Нотбек, на заваді українізації стояли славетні військові традиції 4-ї і 16-ї дивізій. Документ ліг на стіл генерала А. Денікіна. Щілком погодившись з опінією В. Нотбека, головно-командувач 1 вересня 1917 р. наказав припинити українізацію 6-го корпусу¹¹⁸. Усі призначенні для нього українські поповнення мали бути скеровані до 34-го корпусу.

Однак на той час кількість українців у 6-му корпусі була вже досить значною. Станом на 28 серпня вони пересічно становили 65% рядового й 35% офіцерського складу корпусу (як повідомляв штаб 11-ї армії 4 вересня, загалом у ньому налічувалося 45% українців)¹¹⁹. Тож наказ припинити українізацію, як згадував потім начальник штабу корпусу полковник О. Греков, викликав невдоволення вояцької маси¹²⁰. Лідером вояків-українців виступав голова української корпусної ради вояк П. Трохименко, активними учасниками національного руху були також молодші офіцери Волосевич, Царенко, Лотоцький, Гординський. Прихильність до української справи демонстрували й деякі представники командного складу – командир 16-ї дивізії генерал Г. Мандрика, генерал Б. Поджіо, командир 6-го мортирного дивізіону полковник Афанасьев¹²¹. Найактивніші українські осередки були в 16-й дивізії, де діяла дивізійна рада. Командування корпусу, розуміючи, що розв’язати проблему силовими методами неможливо, вважало за краще не перешкоджати діяти українським радам¹²². І хоч планомірних українських поповнень 6-го корпусу більш не провадилось, до його лав переходили групи вояків-українців з сусідніх військових з’єднань.

Згідно з початковим планом, для українізації на Південно-Західному фронті залишалися ще 56-та, 100-та, 108-ма й 113-та дивізії¹²³. Проте генерал С. Марков виступив проти українізації й цих дивізій під тим приводом, що вони організаційно належали до різних корпусів. Зрештою, у штабі фронту вирішили українізувати дивізії поступово, не припиняючи надходження до них і поповнень мішаного складу¹²⁴. На практиці це означало, що українізація цих з’єднань здійснювалася лише на папері, а українські маршові роти до них майже не потрапляли. Так, командир 100-ї дивізії доповідав, що українські поповнення до частин практично не надходили, а ті, що прибували, „складалися з людей зовсім непідготованих і такого розтерзаного, далекого од військового, вигляду.., що полки дивізії відмовлялися їх приймати і поповнення відсилали назад, звідки

прийшли”¹²⁵. Через відверту ворожість вояки-українці часто мусили самочинно переходити до лав 34-го корпусу.

На цей час корпус генерала П. Скоропадського залишався єдиним військовим з'єднанням на Південно-Західному фронті, українізація якого здійснювалась у повному обсязі. А. Денікін та його начальник штабу вкрай негативно оцінювали самого П. Скоропадського, вважаючи його авантюристом, що прагне зробити політичну кар'єру на своєму українському походженні¹²⁶. Приметно, що й комітет 7-ї армії на початку вересня виступив проти українізації 34-го корпусу „з огляду на від'ємне значення українізації для його боєздатності”¹²⁷. Однак завадити українізації корпусу П. Скоропадського фронтове командування не могло, оскільки вона здійснювалася за прямим розпорядженням Л. Корнілова. Миритися з цим змушувала ще й та обставина, що 34-й корпус незабаром мав перебазуватися на Румунський фронт.

Як уже згадувалося, П. Скоропадський хотів повністю українізувати свій корпус (саме тому його почали називати 1-м Українським). Та на відміну од польської чи латиської дівізій, на поповнення до 34-го корпусу переводили не вояків дієвої армії, а погано вишколених і недосвідчених новобранців із запілля. 16 серпня П. Скоропадський прохав командувача 7-ї армії пришвидшити надходження до корпусу українських поповнень, повідомляючи, що укомплектування й українізація частин відбуваються дуже повільно. В іншій доповіді він зазначав: „Українізації тилових частин і установ корпусу її дівізії ще майже не почато. З поповнення, яке прибуло, більшість не вишколена, багато хто жодного разу не стріляв, жодного разу не був у полі, в кожному полку пересічно 2–3 роти геть не вишколені... Усі командири в полках майже повністю неукраїнці, український кадр призначено, але зовсім не вишколено, вжито термінових заходів для його вишколу, але для його завершення потрібен час...”¹²⁸ До того ж, українські маршові роти надходили до корпусу нерегулярно і внаслідок цього станом на 28 серпня некомплект вояків-українців у полках сягав 8790 осіб.

Та найголовнішу проблему, що особливо відчувалася, становила велика нестача українського офіцерського складу. Серед кадрових офіцерів було обмаль свідомих українців, які б виявляли бажання служити в українізованих частинах. 22 серпня П. Скоропадський клопотався про призначення до корпусу старших бойових офіцерів-українців на посади батальйонних і ротних командирів¹²⁹. „... На українізацію прибувають офіцери – майже самі прaporщики, що являють собою, може, й непоганий офіцерський матеріал, вельми налаштований [боротися] за національну ідею і, очевидно, з бажанням іти в бій, але геть непідготований. Рот і батальйонів, звичайно ж, я їм давати не можу”, – повідомляв П. Скоропадський командування¹³⁰. Наприкінці серпня понад 70% офіцерів корпусу становили прaporщики; батальйонами командували штабс-капітани й капітани,

а ротами – прапорщики й поручники¹³¹. При цьому більш як третина загальної кількості офіцерів 34-го корпусу була росіянами. З наказу П. Скоропадського в корпусі створили офіцерську школу й значно розширили курси прапорщиків; діяли також унтер-офіцерські школи. Однак ці заходи не могли забезпечити корпус потрібною кількістю кваліфікованих, національно свідомих командних кадрів. Наприкінці серпня українці серед ротних командирів корпусу налічувалося менше від третини, а серед командирів батальйонів українцем був лише один¹³². Командувач 7-ї армії В. Селивачов, оглянувши 24 серпня одну з дивізій 34-го корпусу, констатував: „Українізація йде повільно, прибуле комплектування дуже погано вишколене. Офіцери-українці майже виключно прапорщики. Старших чинів-українців немає”¹³³.

За цих умов П. Скоропадському часто доводилося призначати або ж залишати на командних посадах офіцерів-росіян, більшість яких не могла щиро симпатизувати українській справі. Так, начальником штабу корпусу замість одного офіцера-росіяніна (полковника М. Петіна) було призначено другого – полковника Я. Сафонова, який був ще й запеклим великороджавником¹³⁴. Командир 104-ї дивізії генерал В. Харламов узагалі шукав нагоди перевестися до іншого корпусу. Командир 153-ї дивізії та його начальник штабу ставилися до українізації відверто вороже, переважна більшість командирів полків – так само¹³⁵.

П. Скоропадський не раз прохав дозволу перевести до 34-го корпусу офіцерів-українців з дієвої армії. Ставка ще 1 серпня дозволила такі переведення за умови, що вибулих буде замінено іншими офіцерами, – але це рішення військова влада весь час саботувала¹³⁶. Старших офіцерів-українців, яким удавалося перевестися до корпусу, одразу призначали на вищі командні посади. Так, уродженець Полтавщини генерал В. Клименко був призначений командиром 104-ї дивізії¹³⁷. Згодом його замінив на цій посаді виходець з Поділля генерал Я. Гандзюк (В. Клименко в жовтні очолив 153-ту дивізію). Начальником штабу 104-ї дивізії став українець, Генштабу підполковник М. Капустянський¹³⁸. Проте кількість офіцерів-українців у цілому залишалась явно замалою, щоб заповнити штат.

Ситуацію ускладнювало й те, що більшість командирів-українців не мали розвиненої національної свідомості й відчували себе передусім російськими офіцерами. „Не можна було сказати, що підібраний ним (П. Скоропадським. – M. K.) командний склад був з боку національного свідомий, скоріше навпаки, більшість була „малоросами“ по „проісходженю“ або й цілком москалями...”, – згадував член УГВК прапорщик В. Кедровський¹³⁹. Сам П. Скоропадський, хоча й вважав себе українцем, за своїми переконаннями був радше федералістом і вже зовсім не симпатизував ідеям української самостійності. За спогадами помічника командира 416-го Верхньодніпровського полку підполковника Г. Порохівського,

„по-українськи майже ніхто з офіцерів, в тім і генерал Скоропадський і його начальник штабу, на нарадах не говорили. Правда, в розмовах з українцями ген. Скоропадський тільки тоді звертався до російської мови, коли не міг добре висловити думку по-українськи... Але більшість вищих офіцерів ставилася до української мови коли не вороже, то просто байдуже. Вони дивилися на своє перебування в українському корпусі як на тимчасове, тобто вірили, що одного дня й революція, її українізація зникнуть і знов все ввійде в старі норми...”¹⁴⁰

Та якщо П. Скоропадський у розмовах зі старшими офіцерами стверджував, що Україна не може існувати як незалежна держава, то вояки-українці здебільшого були налаштовані значно радикальніше¹⁴¹. Член армійського комітету фельдфебель Батурін під час відвідин корпусу був просто шокований, почувши від молодших офіцерів і вояків рішуче гасло незалежності України¹⁴². На цій основі в корпусі почалися випадки національних конфліктів між офіцерами-неукраїнцями і рядовими¹⁴³. 1 вересня комітет 153-ї дивізії навіть висунув вимогу негайно видалити з дивізії всіх росіян – як офіцерів, так і вояків¹⁴⁴. Доповідаючи керівництву про загострення в корпусі міжнаціональної ворожнечі, П. Скоропадський пояснював: „Ця неприязнь має ґрунт в основному тому, що... українцями є лише вояки й прaporщики, а все, що вище, уже неукраїнці. Таким чином у цих останніх немає авторитету, щоб керувати в частинах”¹⁴⁵. Отже, брак українського офіцерського складу серйозно підważував можливості зміцнення боєздатності корпусу.

Осередками національного життя в 34-му корпусі поступово стали українські ради, створені замість заведених у російській армії після революції солдатських комітетів. Членами корпусної ради були молодші офіцери Киянича, Селецький (представник УГВК), Біденко, Даниленко, Головинський, Різник, Ворона, о. Маринич та ін. Національні ради існували і в дивізіях. Як згадував В. Кедровський, „корпусна рада й дивізійні, здається, ставилися до більшості старшин і почали самого Скоропадського з певною резервою, тому в корпусі продував внутрішній холодок й не було потрібної спайки між всіма частинами корпусу. Була міцна формальна спайка, але не було в ній живої душі...”¹⁴⁶

На додачу до всього корпус не мав добре налагодженого матеріального постачання. Не вистачало найпотрібнішого – одягу, амуніції, зброї. Станом на 28 серпня некомплект рушниць у частинах досягав 7329 одиниць¹⁴⁷. „Обіцяне спорядження надходило далеко не в тій кількості, на яку сподівалися, – згадував П. Скоропадський. – Пам’ятаю, як важко було зі штанами: цілі батальйони розгулювали в дранті замість штанів, але дисципліну все ж таки підтримували, люди на заняття виходили веселими”¹⁴⁸. Усі прохання П. Скоропадського про матеріальне забезпечення частин були марними. Фронтове інтенданство покликалося на загальну нестачу військового майна.

У цих умовах переформування 34-го корпусу затягувалося. 28 серпня 1917 р. П. Скоропадський прохав командування фронту виділити ще кілька тижнів на те, щоб закінчiti вишкіл і українізацiю частин¹⁴⁹. Однак А. Денiкiн, якого зовсiм не обходили проблеми з незавершеною українiзацiєю, наказав негайно перевести 34-й корпус похiдним порядком на Румунський фронт. А коли 30 серпня П. Скоропадський прибув до штабу фронту, щоб особисто доповiсти про скрутний стан корпусу, його прийняли з ледi прихованою ворожiстю. „Марков лютував, але нiчого не мiг менi сказати, бо практично кожne мое розпорядження в питаннi про українiзацiю спиралося на пiсьмове чи телеграфне розпорядження вищого начальства”, – згадував П. Скоропадський¹⁵⁰. Командир корпусу запевнив А. Денiкiна, що вiн далекий вiд iдей української самостiйностi i лише виконує покладене на нього доручення, якому сам не симпатизує¹⁵¹. Зрештою, головнокомандувач погодився скасувати наказ про вiдправлення 34-го корпусу на Румунський фронт. Аби було закiнчено переформування частин, П. Скоропадський отримав ще кiлька тижнiв. При цьому йому наказали обмежити українiзацiю лише тими частинами, де її вже було розпочато, тобто корпусна артилерiя й технiчнi пiдроздiли українiзацiї не пiдлягали (цей наказ пiдтверджив Л. Корнiлов)¹⁵².

Питання про офiцерськi кадri для корпусу залишалося вiдкритим. Л. Корнiлов дозволив неукраїнцям 34-го корпусу переводитись на службу до будь-якої iншої частини дiєвої армiї (окрiм вiйськ вiддаленого Кавказького фронту). 31 серпня А. Денiкiн дав дозвiл П. Скоропадському брати на службу офiцерiв-українцiв з резерву Київського вiйськового округу¹⁵³. Ale цього обмеженого людського ресурсу було явно мало, щоб задовольнити потреби корпусу у квалiфiкованих бойових офiцерах. Прагнучи остаточно з'ясувати справу, П. Скоропадський виїхав до Ставки Верховного головнокомандувача. Однак коли 10 вересня вiн прибув до бiлоруського Могильова, мiсця постою Ставки, там саме сталися подiї, яким судилося вчергове змiнити хiд росiйської революцiї. Верховний головнокомандувач генерал Л. Корнiлов виступив проти Тимчасового уряду, намагаючись встановити в країнi вiйськову диктатуру. Вiдданi Л. Корнiлову вiйська рушили на Петроград. П. Скоропадському, який у розпал подiй з'явився до Ставки, похапщем пообiцяли задовольнити всi його прохання¹⁵⁴. Та зрозумiвши, що будь-якi практичнi розпорядження в цiй справi можливi лише пiсля завершення виступу Л. Корнiлова, П. Скоропадський мусив поки що нi з чим вернутися до Меджибожа.

Виступ Л. Корнiлова, незважаючи на пiдтримку його генералiтетом i помiркованими полiтичними угрупованнями, зазнав поразки. Робiтничi й солдатськi органiзацiї, що розiнiли дiї Верховного головнокомандувача як „замах на революцiю”, спромоглися за лiченi днi нейтралiзувати дiї заколотникiв i зупинити просування вiйськ до Петрограда.

Симпатії вояцької маси виявилися на боці „захисників революції”, що враз позбавило Л. Корнілова будь-якої реальної підтримки. За розпорядженням Тимчасового уряду провідника заколотників та його прибічників заарештували. Прем'єр-міністр О. Керенський перебрав на себе обов'язки Верховного головнокомандувача, а посаду військового міністра передав генералові з революційним стажем О. Верховському.

Провалився виступ Л. Корнілова й на Південно-Західному фронті. Головнокомандувач А. Денікін, що відкрито підтримав заколотників, був негайно звільнений з посади і 10 вересня заарештований разом з начальником штабу С. Марковим та генерал-квартирмейстером М. Орловим¹⁵⁵. У тимчасове командування фронтом вступив генерал Ф. Огородников (його начальником штабу став українець, підполковник В. Колосовський)¹⁵⁶. Упродовж кількох днів вищий командний склад Південно-Західного фронту було „очищено” від прибічників Л. Корнілова: усіх командувачів арміями заарештовано й усунено з посад за підозрою в „контрреволюційності”. Комісар Південно-Західного фронту М. Йорданський та його помічники посилили нагляд за діями вищого командного складу, намагаючись контролювати всі сфери армійського життя¹⁵⁷.

Українські військові організації Південно-Західного фронту взяли активну участь у ліквідації корніловського виступу. Однак це не змінило неприхильного ставлення фронтового й армійських комітетів до українізації військових частин. Фронтовий комісар М. Йорданський доволі стримано ставився до національних вимог українців. Його близький співробітник, комісар 11-ї армії Чекотило в середині вересня заявив командуванню, що українізація „не керується загальнодержавними міркуваннями, а вносить в армію лише елемент розкладу”¹⁵⁸. Такі погляди мали цілковите розуміння серед командного складу. Отже, можливість поглиблення українізації на Південно-Західному фронті одностайно відкидали командування, виборні комітети й урядові комісари.

Проте нове російське керівництво було схильне зважати на український військовий рух. Сприятливим для українців виявилося й те, що О. Керенський, здійснюючи керівництво російською армією лише номінально, призначив начальником свого штабу генерала М. Духоніна. Той не заперечував проти українізації дивізій Південно-Західного фронту, які визначив для цього ще О. Брусилов. Уже 15 вересня військове міністерство надіслало до штабу Південно-Західного фронту запит, прохавчи подати кількість дивізій, що підлягали українізації¹⁵⁹. 18 вересня зі штабу фронту повідомили, що українські поповнення належить висилати до 34-го корпусу, а також до 56-ї, 100-ї, 108-ї і 113-ї дивізій¹⁶⁰. 22–23 вересня у Ставці відбулися переговори між делегацією УГВК на чолі з С. Петлюрою і помічником начальника штабу Верховного головнокомандувача генералом В. Вирубовим, під час яких обговорювалися питання

комплектування українцями фронтових дивізій. 24 вересня С. Петлюру прийняв О. Керенський. Після нетривалої розмови з лідером українського військового руху О. Керенський підписав наказ про „усунення перешкод на шляху до здійснення українізації військ”¹⁶¹.

Здійснювати українізацію на Південно-Західному фронті припало вже генерал-лейтенантові М. Володченку, якого 25 вересня було призначено новим головнокомандувачем¹⁶². Уродженець Чернігівщини, М. Володченко не цурався свого українського походження – на стінах його кабінету висіли універсали Центральної Ради, сам він на словах був прихильний до українського руху. Але на практиці новий головнокомандувач не робив нічого, щоб сприяти українській справі¹⁶³. Гарний муштровий офіцер, він виявився абсолютно неспроможним дати раду з комісарами й комітетами, дозволяючи їм впливати на свої рішення.

Тим часом усунення перешкод до українізації зовсім не означало її форсування. Українські поповнення, як і раніше, розвозили по всьому фронту, і вони майже не надходили до призначених для українізації дивізій. Дедалі частіше це призводило до конфліктів у частинах. Так, український маршовий батальйон, влитий на поповнення до 1-ї Кубанської козачої дивізії (за клопотанням її колишнього командира генерала П. Краснова), відмовився розформуватись і заявив про намір українізувати всю дивізію. Кубанці заявили протест проти такої ініціативи, у дивізії почалися заворушення й кінець кінцем командування мусило відправити українців до 34-го корпусу¹⁶⁴. Подекуди вояки-українці намагалися виділитись в окремі національні відділи. 13 жовтня голова української ради 1-ї бригади 3-ї гвардійської кінної дивізії А. Квашенко від імені 1400 вояків прохав головнокомандувача „вжити всіх можливих заходів, аби з нас був утворений український комонний полк”¹⁶⁵. У жовтні явочним порядком самі ж вояки українізували 13-й запасний полк у Чернігові¹⁶⁶. Офіцери й командир полку підполковник Чернявський за підтримки комісара округу полковника Кириєнка намагалися протестувати проти „насильницької українізації”¹⁶⁷. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал М. Стогов наказав був розформувати полк за „самочинну українізацію”, але охочих виконати цей наказ не знайшлося і полк існував далі.

Українізацію на фронті здійснював лише 34-й корпус, що мав завершити переформування й вирушити на позиції на початку жовтня. Проте вже в середині вересня стало зрозумілим, що корпус не зможе завершити українізацію у визначений термін. „Офіцерів мені не присилали, спорядження також, а найголовніше зовсім не думали про те, як бути з усіма офіцерами й вояками великоросами, становище яких, незважаючи на всі мої зусилля, ставало дедалі важче й важче”, – писав у спогадах П. Скоропадський¹⁶⁸. Давався взнаки некомплект особового складу. Так, станом на 11 вересня в дивізіях 34-го корпусу не вистачало до штату 90 офіцерів і 5172 вояків¹⁶⁹. Водночас у корпусі залишалася доволі значна

кількість росіян. На 22 вересня в дивізіях числилось 218 офіцерів і 4555 вояків-неукраїнців (усього корпус налічував у цей час 800 офіцерів і 30363 вояків)¹⁷⁰. Серед старшого офіцерського складу й далі переважали росіяни, а це спричинювало ексцеси. Тимчасовий командир 153-ї дивізії полковник В. Крамаренко доповідав командуванню, що частини перебувають не в найкращому стані, оскільки вояцька маса дистанціюється від офіцерів¹⁷¹. 27 вересня генерал для інспекцій при штабі фронту С. Шейдеман доповідав про результати відвідин 34-го корпусу: „[У] 34 корпусі здійснено велику роботу з підготовки людей. Головна перешкода – брак офіцерів від підпоручника і вище, до командирів полків включно. Список охочих перевестись до 34 корпусу є [в] штабі фронту. Треба перевести їх негайно розпорядженням вищого начальства... Без офіцерів при командирах полків – неукраїнцях, яким висловлена недовіра, корпус небоєздатний. Вивести через сім днів корпус, очевидно, вдастся, але до прибуття офіцерів відповідальну ділянку корпус зайняти не може, а лише пасивну”¹⁷².

На початку жовтня для повного заміщення українцями командирських посад у корпусі не вистачало 4 командирів полків, 7 їхніх помічників, 15 батальйонних командирів, 28 командирів рот, 10 начальників команд¹⁷³. 1 жовтня П. Скоропадський повідомляв командування, що офіцерів-українців до корпусу переводять дуже повільно – зі 100 офіцерів, які подали відповідні прохання, перевели тільки 16¹⁷⁴. Головнокомандувач М. Володченко розпорядився пришвидшити цей процес, дозволивши залишити 34-й корпус у запіллі, доки буде остаточно завершено його переформування. Завдяки цьому, а також зусиллям П. Скоропадського, що невтомно клопотався у штабі фронту про переведення до корпусу старших офіцерів, до кінця жовтня більшість полкових командирів було замінено на українців¹⁷⁵. Завдяки сприянню головнокомандувача почата вдалося налагодити й матеріальне постачання корпусу¹⁷⁶.

Оскільки 153-тя дивізія мала бути розформована за виявлений у липневі дні непослух наказам, до складу 34-го корпусу передбачалося включити іншу дивізію. У зв'язку з цим П. Скоропадський прохав повернути до корпусу його „корінну” 56-ту дивізію¹⁷⁷. М. Духонін з цим погодився і 24 вересня зі Ставки до штабу фронту надійшло відповідне розпорядження¹⁷⁸. Однак звітка про українізацію викликала хвилювання серед офіцерів і вояків 56-ї дивізії. 2 жовтня об'єднані збори дивізійного й полкових комітетів ухвалили протест проти українізації дивізії з огляду на її неукраїнський склад і давні військові традиції¹⁷⁹. Протест підтримав заступник фронтового комісара Костицин. Зрештою, у середині жовтня в Ставці було прийнято рішення не українізувати 56-ту дивізію, а залишити 34-й корпус у складі наявних 104-ї і 153-ї дивізій¹⁸⁰. Деякий час розглядалася навіть можливість включити до його складу 1-й український ім. Б. Хмельницького полк, сформований у Києві з дозволу Тимчасового уряду¹⁸¹.

Наприкінці вересня голова УГВК С. Петлюра клопотався перед Ставкою про скасування рішення щодо припинення українізації 6-го армійського корпусу. У телеграмі до штабу Південно-Західного фронту він наполягав „на неодмінному виконанні всіх зобов'язань щодо українізації 6-го корпусу, порушених контрреволюційними виступами генерала Денікіна”¹⁸². На цей час корпус у складі 11-ї армії займав позиції на фронті. Чутки про його поновну українізацію зродили численні протести з боку неукраїнської частини 4-ї і 16-ї дивізій (155-ту дивізію тоді вже розформували)¹⁸³. Генерал П. Маркодєєв, що змінив В. Нотбека на посаді командира корпусу, також не симпатизував українізації. Проте більшість вояків, а надто в 16-й дивізії, рішуче підтримала вимогу українізувати корпус¹⁸⁴. Національні організації вимагали переіменувати 6-й корпус за аналогією з 1-м Українським на 2-й Запорізький Січовий. 14 жовтня голова корпусної української ради П. Трохименко звернувся до військового міністра з попередженням, що зволікання з офіційним наказом про українізацію корпусу лише сприятиме поширенню анархії і деморалізації в його лавах¹⁸⁵.

Російське командування намагалося з'ясувати, чи існували реальні підстави для розгортання на фронті українізації. 28 вересня начальник оперативного відділу Ставки полковник П. Кусонський за дорученням свого керівництва обговорив цю справу з начальником штабу Південно-Західного фронту генералом М. Стоговим¹⁸⁶. 29 вересня черговий генерал штабу Верховного головнокомандувача Г. Кортагці прохав М. Стогова переслати до Ставки список дивізій, що погоджувалися на українізацію в повному обсязі, як того вимагав УГВК¹⁸⁷. Оскільки штаб Південно-Західного фронту впродовж кількох тижнів не поспішав з відповідю, Ставці довелося чотири рази (!) нагадувати М. Володченкові й М. Стогову про цю справу. Лише після того, як генерал М. Духонін особисто вказав командуванню фронту на неприпустимість таких зволікань, 13 жовтня йому надіслали перелік дивізій, що підлягали українізації, – це були ті самі 100-та, 104-та, 108-ма, 113-та й 153-тя дивізії¹⁸⁸. Відповідно коли 16 жовтня О. Керенський як Верховний головнокомандувач підписав наказ про українізацію 15 дивізій російської армії, серед них були й 5 вищезазначених дивізій Південно-Західного фронту¹⁸⁹. Комплектуватися вони мали через поступову заміну українцями тих офіцерів і вояків-неукраїнців, що з різних причин вибували з їхнього складу. Запасні полки також підлягали українізації. Переведення до українізованих дивізій вояків з частин дієвої армії суворо заборонялося¹⁹⁰.

Наказ про українізацію вийшов тоді, коли остаточний розклад російської армії став лише питанням часу. Восени 1917 р. дезертирство й занепад військової дисципліни досягли критичної межі. Упродовж другої половини вересня – жовтня лише з армії Південно-Західного фронту дезертували 470000 вояків¹⁹¹. Частини мітингували, розкладались і втрачали останні ознаки боєздатності. Грабунки, погроми, цькування офіцерів і знущання з мирного насе-

лення стали звичайним явищем. Прагнучи будь-що запобігти катастрофі, російське керівництво гарячково шукало засобів уберегти армію від розпаду. Наказ О. Керенського про українізацію став черговою спробою використати національне відродження задля збереження боєздатності війська.

Однак і цього разу непослідовність командування, яке, з одного боку, давало дозвіл на українізацію, а з другого – чинило їй усілякі перешкоди, перекреслила можливість планомірно вкомплектувати частини українцями. Більшість дивізій, що мали бути українізовані, і далі діставали неукраїнські поповнення. У 108-ї дивізії українці становили 16% офіцерського й 42% вояцького складу (при некомплекті 6500 осіб), але її українізація порушувалась надходженням російських поповнень з розформованої 19-ї Сибірської дивізії. Протягом двох тижнів до дивізії прибули лише 4 українські маршові роти (1050 осіб)¹⁹². У 113-ї дивізії половина вояків була українцями, але українізації перешкоджала віддаленість 156-го запасного полку, що перебував в Астрахані¹⁹³. Лише в 100-ї дивізії українці, становлячи більшість (75% офіцерського й 82% вояцького складу), здійснили українізацію явочним порядком, виділивши всіх росіян в окремі підрозділи¹⁹⁴. Проте командний склад дивізії за відсутності старших офіцерів-українців залишався російським.

Українізація 34-го корпусу також звично затягувалася внаслідок нестачі офіцерських кадрів. Згідно з розпорядженням зі штабу фронту, корпус мав до середини листопада завершити своє формування. Неукраїнці поступово покидали його лави: на 27 жовтня кількість їх у дивізіях становила тільки 37 офіцерів і 903 вояки (при цьому до повного вкомплектування частин бракувало 86 офіцерів і 4719 вояків)¹⁹⁵. Замінити старших офіцерів, яких переводили до російських частин, не було ким – особливо на рівні батальйонних і ротних командирів¹⁹⁶. „Наслідок постійних відмов переводити старших офіцерів той, що досі корпус не може ще стати цілком боєздатним, а брак офіцерів призводить до дезорганізації і розгромів”, – доповідав П. Скоропадський командуванню¹⁹⁷. Справді, у деяких частинах корпусу восени 1917 р. стало помітним зниження дисципліни. Зокрема у вересні 414-й Торопецький і 609-й Красноуфімський полки брали участь у розгромах поміщицьких маєтків на Поділлі¹⁹⁸. У жовтні бешкетами й грабунками відзначився 14-й запасний полк, у лавах якого діяла навіть більшовицька організація¹⁹⁹. На початку листопада свавільні дії деяких підрозділів 153-ї дивізії змусили голову УГВК С. Петлюру звернутися до командира корпусу з проханням призначити слідство й покарати винних²⁰⁰. Головнокомандувач Південно-Західного фронту М. Володченко також звертав увагу П. Скоропадського на окремі факти грабунків у місці постою 34-го корпусу. Та порівняно з остаточно здеморалізованими російськими частинами корпус П. Скоропадського в цілому залишався досить дисциплінованим військовим з'єднанням.

Жодну з дивізій 6-го корпусу в наказі О. Керенського не було включено до переліку частин, що підлягали українізації. Серед вояків-українців 4-ї та 16-ї дивізій це викликало чергову хвилю протестів. Як доповідав 18 жовтня до штабу фронту комісар 11-ї армії Чекотило, у дивізіях „день у день загострюються національні незгоди, загрожуючи вилитись... в ексеси, які можуть мати тяжкі наслідки для боєздатності корпусу”²⁰¹. Проте боєздатність корпусу й без того не була високою. Зокрема в полках 4-ї дивізії траплялися грабунки, прояви непокори офіцерам, „братання” з супротивником²⁰². Збільшовичені й розпропаговані поповнення, що надійшли до корпусу наприкінці жовтня, загострили настрої в 16-й дивізії, але найбільший авторитет серед її вояків і далі зберігали українські національні ради²⁰³.

Загострення міжнаціональної ворожнечі й зниження боєздатності 6-го корпусу стурбували командування, змусивши його піти на задоволення вимог українців. 28 жовтня О. Керенський наказав вивести 6-й корпус у резерв для реорганізації. На його базі мали бути створені два корпуси – власне 6-й російський, у дивізіях якого лишалися б попередня нумерація і назви полків, та 51-й Український²⁰⁴. Українці й росіяни діставали відповідно можливість перейти до лав того чи іншого з'єднання. Командир 6-го корпусу генерал П. Маркодеев (який намагався протестувати проти такого поділу) і його штаб мали очолити майбутній російський корпус. Передбачалося, що командування 51-м Українським корпусом обійме командир 16-ї дивізії генерал Г. Мандрика, кандидатуру якого одностайно підтримали полкові й дивізійні ради, а також УГВК²⁰⁵. Реорганізація й поділ 6-го корпусу повинні були відбутися одразу, як його на позиціях замінить 34-й корпус.

Поступки Ставки на користь українського військового руху викликали в керівництва Південно-Західного фронту двозначну реакцію. Комісар 7-ї армії Д. Сургучов надіслав О. Керенському доповідь, стверджуючи, що „подальше формування національних частин шкідливе й не може дати позитивних результатів для оздоровлення, лише поглибує ворожнечу в армії, яка переживає хвилини своєї найвищої напруги... Формування національних частин і націоналізація частин, що нині існують, шкідливі для піднесення боєздатності армії, а значить – для справи революції і свободи”²⁰⁶. Проте згорнути українізацію вже було неможливо. На початку листопада за погодженням зі Ставкою в українізованих дивізіях з’явилися призначенні УГВК комісари, що мали стежити за тим, як здійснююватиметься українізація, й підтримувати контакт з Центральною Радою²⁰⁷.

7 листопада 1917 р. стався черговий кругозлам російської революції – більшовики повалили Тимчасовий уряд. Прем’єр-міністр О. Керенський спробував був за допомогою козачих військ повернути контроль над столицею, але, зазнавши невдачі, мусив рятуватися втечею. Влада опинилася в руках лівора-

дикальних революціонерів, що проголосили себе захисниками інтересів „трудящих мас”. За умов, коли країна втратила законний уряд, а О. Керенський зник, начальник штабу Ставки генерал М. Духонін був змушений перейняти на себе обов'язки Верховного головнокомандувача²⁰⁸.

Падіння Тимчасового уряду посилило анархію в лавах армії. Розагітвана вояцька маса дедалі більше симпатизувала більшовицьким гаслам і ладна була підтримати їх силою зброї. В Україні сталися організовані місцевими більшовиками заворушення, що подекуди переросли у збройні сутички. Так, у Вінниці розгорілися вуличні бої між збільшовиченими вояками 15-го запасного полку і відданими командуванню військовими підрозділами²⁰⁹. На вулицях Києва вже 11 листопада почалося збройне протистояння між більшовицькими загонами і юнкерами київських училищ. Генерал М. Володченко, який не визнав більшовицького перевороту, вирядив до Києва, на допомогу штабові Київського військового округу, 1-шу чехо- словацьку дивізію²¹⁰. Однак переможницею у боротьбі за владу вийшла Центральна Рада, військовим відділам якої впродовж короткого часу вдалося опанувати Київ.

Українські військові організації розцінили відправлення чехо-словаків до Києва як намір командування розігнати Центральну Раду. Такі побоювання були небезпідставні – головнокомандувач М. Володченко й комісар фронту М. Горданський справді розглядали в ті дні можливість збройного приборкання „українських сепаратистів”²¹¹. Зважаючи на це, об'єднане засідання українських рад 34-го корпусу ухвалило не виконувати отриманий корпусом 14 листопада наказ вирушити на фронт, а натомість підлягати лише наказам Центральної Ради²¹². Учасники засідання зажадали від командування Південно-Західного фронту повернути назад вислані до Києва частини, погрожуючи в іншому разі вивести корпус на захист Центральної Ради²¹³. Дехто з представників командного складу корпусу, як командир 153-ї дивізії генерал В. Клименко, командир бригади полковник В. Крамаренко, також вважали за доцільне залишити корпус у запіллі, щоб боронити Україну від внутрішніх ворогів. Командування, аби уникнути заворушень, мусило відкласти відправлення 34-го корпусу на фронт²¹⁴. На це одразу запротестували українські організації 6-го армійського корпусу, що прагнули якомога швидше вивести свій корпус у запілля для його українізації.

У той час на фронті йшло стихійне, неорганізоване виокремлення вояків-українців у національні підрозділи. Остаточно дезорієнтоване політичними подіями й дезорганізоване військове керівництво було не в змозі перешкодити цій „явочній українізації”. Українські батальйони й полки виникли в 10-й, 56-й, 75-й, 102-й, 122-й та інших дивізіях Південно-Західного фронту²¹⁵. У багатьох частинах створювалися українські військові ради, що висловлювали підтримку Центральній Раді й заявляли про готовість виконувати її накази. На теренах України єдиною владою була

Центральна Рада – тож командуванню Південно-Західного фронту не лишалося нічого іншого, як спробувати з нею порозумітися. Тільки співпраця з українською владою могла зберегти цілісність фронту й забезпечити надходження до військ продовольства. Уже в середині листопада головнокомандувач М. Володченко й комісар фронту М. Іорданський виявляли готовість визнати Центральну Раду та її Генеральний Секретаріат вищими органами влади в Україні²¹⁶. Для переговорів з Центральною Радою до Києва було відряджено помічника начальника постачання Південно-Західного фронту генерала В. Бреслера.

Зі свого боку, Центральна Рада мала намір об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в єдиний Український фронт, на якому планувалося зосередити всі українізовані частини. Російська війська передбачалося перемістити на інші фронти. Цей план стривожив штаб Південно-Західного фронту. „Маю відомості, що Рада прагне вивести з фронту 34-й корпус та інші українізовані частини, сформувати армію і зайняти залогами різні пункти. З огляду на це потрібні негайне з'ясування Ставкою політичної сторони питання і точні вказівки щодо цього, бо інакше можна сподіватися значних ускладнень, протидіяти яким буде досить важко”, – повідомляв М. Володченко до Ставки 16 листопада²¹⁷. Проте в умовах стрімкого поширення на фронті анархії командування не мало іншого виходу, крім досягти порозуміння з Центральною Радою.

18 листопада в Бердичеві представники командування Південно-Західного фронту й Генерального Секретаріату уклали угоду, якою між ними встановлювалися „ділові відносини”. За українською владою визнавалося право здійснювати цивільне управління в прифронтовій смузі, натомість оперативне керівництво військами мало залишитись за командуванням фронту. З російського боку угоду підписали головнокомандувач генерал М. Володченко, комісар фронту М. Іорданський та голова фронтового виконавчого комітету Дащевський, з українського – представник Генерального Секретаріату Б. Мартос, голова української фронтової ради П. Певний, товариш голови Нечаєвський та представник УГВК при штабі фронту капітан М. Удовиченко²¹⁸.

Майже одночасно, 19 листопада, делегація Центральної Ради підписала угоду про співпрацю зі Ставкою Верховного головнокомандувача²¹⁹. Відповідно до цього документа, М. Духонін дозволив поступово перевести всі українізовані частини на Південно-Західний і Румунський фронти. Надалі вільно було виділяти вояків-українців в окремі роти або ж батальйони з наступним прилученням їх до українізованих частин. Українська влада дістала також право в порозумінні зі Ставкою призначати вищій командний склад українізованих з'єднань²²⁰.

Отже, російське командування визнало Центральну Раду краївим органом влади на українських землях. Розташовані на теренах Правобережної

України російські війська Південно-Західного фронту опинилися у становищі гостей на чужій землі. 20 листопада Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку і вся повнота влади в українських губерніях остаточно перейшла до Генерального Секретаріату. Того ж дня відбулася нарада головнокомандувача Південно-Західного фронту М. Володченка з генеральним секретарем військових справ УНР С. Петлюрою, на якій обговорювались заходи зі збереження в Україні ладу й спокою. Передчуваючи неминучий конфлікт з більшовицьким урядом, С. Петлюра запропонував М. Володченкові зосередити в найближчому запіллі кілька військових з'єднань, спроможних у разі потреби захистити край від збільшовичених військ. Особливу надію С. Петлюра покладав на 34-й корпус. Саме тому було вирішено однією дивізією 34-го корпусу змінити на позиціях 6-ї корпуса, а іншу виділити в розпорядження Центральної Ради. У підпорядкування урядові УНР було також передано 1-шу Кубанську дивізію й бригаду 3-ї гвардійської кінної дивізії²²¹. Щоб обговорити питання, пов'язані з охороною залізничних комунікацій, командування фронту 22 листопада відрядило до Києва помічника начальника постачання генерала В. Бреслера й генерал-квартирмейстера полковника М. Раттеля²²². Російське командування сподівалося, що співпраця з українським урядом допоможе вберегти край від поширення більшовизму.

Після підписання угоди з Центральною Радою фронтове керівництво більше не намагалося перешкоджати розгортанню у військах українізації. Утім за обставин, коли на Південно-Західному фронті навільно поширювалися хаос і анархія, виділення українців в окремі військові частини відбувалося вже здебільшого явочним порядком, стихійно й неорганізовано. Утворені таким чином українізовані відділи не відзначалися особливою дисциплінованістю чи надійністю. Порівняно більшу боездатність зберігали дивізії, українізацію яких було розпочато ще до листопадових подій (16-та, 104-та, 153-тя дивізії). Саме цим з'єднанням невдовзі й довелося стати головною збройною силою Центральної Ради у боротьбі з більшовицькою загрозою на Правобережній Україні. Насувалася нова війна – із супротивником, що прагнув знищити „український націоналізм” в ім'я ідеалів соціальної революції...

Отже, українізація військових частин російської армії після Лютневої революції стала провісником відродження українського війська новітньої доби. Поява на Південно-Західному фронті з'єднань, що мали комплектуватися виключно з українців, була істотною поступкою Тимчасового уряду українському рухові. Та українізовані корпуси й дивізії не можна вважати національними військовими формуваннями, бо організаційно вони залишалися невід'ємно частиною російської армії, з російськими командирами, офіцерським складом, командами й справочинством. Певним винятком був лише 34-й армійський корпус, українізований у повнішому обсязі. В усіх

інших випадках українізація обмежувалася тільки рядовим особовим складом; поглибленню її у військах перешкоджав майже цілковитий брак національно свідомих, кваліфікованих командних кадрів.

Унаслідок протидії російського командування й офіцерства жоден з проектів українізації на Південно-Західному фронті так і не втілено в життя. Кількість дивізій, які на папері мали бути українізовані, ніколи не збігалася з кількістю реально українізованих з'єднань. До листопада 1917 р. на Південно-Західному фронті було фактично українізовано лише дивізії 34-го корпусу, в усіх інших з'єднаннях українізацію було згорнуто або здійснено лише частково. Тож хоча справа українізації й набула значного розголосу, практичні результати її влітку – восени 1917 р. були скромними. Незважаючи на значне національне піднесення серед мас українського вояцтва, на Південно-Західному фронті так і не постала повноцінна збройна сила, здатна в час революційних струсів оборонити молоду Українську державу від зовнішньої агресії.

ДОДАТОК

№ 1

Надходження поповнень до українізованих корпусів Південно-Західного фронту на 20 серпня 1917 р.

Назва з'єднання і частини	Кількість українських маршових рот	Українські поповнення, осіб	Неукраїнські поповнення, осіб
<i>41-й корпус</i> 74-та, 108-ма, 113-та дивізії (267-й, 23-й запасні полки) В українізації з 31.05.1917 р.	100	20 000	3 500
<i>6-й корпус</i> 4-та, 16-та, 155-та дивізії (10-й запасний полк) В українізації з 6.06.1917 р.	125	25 000	2 500
<i>17-й корпус</i> 3-тя, 35-та, 156-та дивізії (6-й запасний полк) В українізації з 9.06.1917 р.	110	22 000	1 500
<i>34-й корпус</i> 104-та, 153-тя, 56-та дивізії (14-й, 264-й запасні полки) В українізації з 24.07.1917 р.	100	20 000	500
Разом	435	87 000	8 000

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 130, 332, 361; Спр. 449. – Арк. 112 зв.

число 2, 2007

77

№ 2

**Кількість українців у дивізіях Південно-Західного фронту
наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р.**

Назва з'єднання і частини	Офіцери-українці	Вояки-українці
<i>6-й корпус (4.09.1917)</i>		
4-та дивізія	22 %	41 %
16-та дивізія	34 %	47 %
155-та дивізія	29 %	46 %
<i>17-й корпус (8.09.1917)</i>		
3-тя дивізія	21 %	49 %
35-та дивізія	30 %	45 %
156-та дивізія (дані на 3.09. 1917)	147	9350
<i>32-й корпус (3.09.1917)</i>		
100-та (Чорноморська) дивізія	25 %	53 %
<i>41-й корпус (30.08.1917)</i>		
113-та дивізія		7 %
<i>7-й Сибірський корпус (30.08.1917)</i>		
108-ма дивізія		39 %
<i>3-й Кавказький корпус (8.09.1917)</i>		
56-та дивізія	61	168
<i>34-й корпус (30.08.1917)</i>		
104-та дивізія		61 %
153-тя дивізія		

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 305, 310, 311, 315, 317; Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 74.

№ 3

**Кількість українців у дивізіях Південно-Західного фронту
на 21 вересня 1917 р.**

Назва з'єднання	Офіцери-українці	Вояки-українці
100-та дивізія	25 %	53 %
156-та дивізія	147 (40 %) осіб	9350 (61 %)
56-та дивізія	14 %	34 %
108-ма дивізія	40 осіб	4245 осіб
113-та дивізія	105 осіб	7457 осіб
104-та дивізія		82 %
153-тя дивізія		83 %
4-та дивізія	22 %	41 %
16-та дивізія	34 %	47 %
155-та дивізія	29 %	46 %
3-тя дивізія	21 %	49 %
35-та дивізія	30 %	45 %

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 285, 288, 332, 333.

№ 4
Бойовий склад 34-го армійського корпусу
на 22 вересня 1917 р.

Назва з'єднання і частини	Офіцери	Барабани	Інженерні	Міномети	Фомометри	Хемометри	Гармати	Хемометри	Фомометри	Мінометри	Інженерні	Барабани	Офіцери	Назва з'єднання і частини
<i>104-та дивізія</i>														
413-й Порховський полк	83	2731		22	8	3								
414-й Торопецький полк	103	2740		27	6	3								
415-й Бахмутський полк	105	1928		18	1	3								
416-й Верхньодніпровський полк	125	2114		25	5	2								
Разом	418	9513		92	20	11	5867	471						13688
<i>153-та дивізія</i>														
609-й Красноуфімський полк	71	2160		32	4	—								
610-й Мензелинський полк	72	2555		18	—	—								
611-й Кургунський полк	100	2018		31	—	—								
612-й Чердинський полк	93	2592		33	4	1								
Разом	336	9325		114	8	1	5648	659						13765
<i>При корпусі</i>														
Донський козачий конвой	1	—	59											
34-й радіотелеграфний відділ	2	—	—											
31-й інженерний полк	33	—	—											
10-й ординарський ескадрон	4	—	81											
11-й ординарський ескадрон	3	—	80											
110-та ополченська кінна сотня	3	—	159											
Разом у корпусі	800	18838		379	206	28	12	11525	1030					27453

Джерело: РДВЛА – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Апр. 28.

№ 5
Командний склад
частин 104-ї (1-ї української) й 153-ї дивізій 34-го корпусу,
на 27 жовтня 1917 р.

Назва частини	Командир
<i>104-та дивізія</i>	
413-й Порховський полк	Полковник Чепурківський (помічник – полковник Снігурівський)
414-й Торопецький полк	Полковник Гапонов
415-й Бахмутський полк	Полковник Никонів (помічник – полковник Шевченко)
416-й Верхньодніпровський полк	Підполковник Абриньба (помічник – підполковник Порхівський)
<i>153-тя дивізія</i>	
609-й Красноуфімський полк	Полковник Максимов
610-й Мензелинський полк	Підполковник Ессик
611-й Кунгурський полк	Полковник Калишек (помічник – підполковник Дядик)
612-й Чердинський полк	Полковник Сулієв

Джерело: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 157.

ПРИМІТКИ

- 1 На нерозробленість у радянській історіографії теми українізації російської армії в 1917–1918 рр. неодноразово звертали увагу й самі радянські дослідники (див., напр.: Міллера В., Протасов Л. Революционное движение в армии//Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции. – Москва, 1981. – С. 166; Историография истории Украинской ССР/Под ред. И. Хмель, Н. Варварцева и др. – К., 1986. – С. 255).
- 2 Див., напр.: Стефанів З. Українські збройні сили 1917–21 рр. – Коломия, 1934. – Ч. I: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – 118 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій Українських збройних сил 1917–1921. – Вінниця, 1954. – 206 с.; Шанковський Л. Українська армія у боротьбі за державність (1917–1920). – Мюнхен, 1958. – 317 с.
- 3 Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр.
- 4 // За Державність. – 1934. – Ч. 4. – С. 145–160; Кедровський В. Українізація в російській армії//Український історик. – 1967. – Ч. 3–4 (15–16). – С. 61–77.
- 5 Дещинський Л. Збройні сили УНР доби Центральної Ради. – Львів, 1991. – 172 с.; Солдатенко В. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)/Український історичний журнал. – 1992. – № 5–8, 12; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення і боротьба за державу. – Львів, 1997. – 288 с.
- 6 Див., напр.: Зінкевич Р., Химиця Н. Формування українських національних збройних сил у 1917 р./Вісник Державного університету „Львівська політехніка”: Сер. „Вісник українознавства”. – 1995. – № 296. – С. 17–23 тощо.
- * Тут і далі всі дати подано за новим стилем.
- 7 Гаврилов Л. Численность русской действующей армии в период Февральской

- революции//История СССР. – 1972. – №3. – С. 200, 202.
- ** У квітні 1917 р. Харківську й Курську губернії передано в підпорядкування Московському військовому округові, але розміщені на їхніх теренах військові частини й далі зберігали щільний зв'язок з Київським військовим округом.
- 7 Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 280, 281.
- 8 Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 87.
- 9 Френкін М. Русская армия и революция 1917–1918. – Іерусалим, 1978. – С. 307.
- 10 Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 65.
- 11 Там само. – Арк. 64, 65; Кедровський В. 1917 рік: Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С. 280.
- 12 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 76.
- 13 Там само. – Арк. 84.
- 14 Там само. – Арк. 88, 89.
- 15 Там само. – Арк. 90.
- 16 Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1 – С. 87.
- 17 Френкін М. Революционное движение на Румынском фронте. 1917 г. – март 1918 г.: Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. – Москва, 1965. – С. 99.
- 18 Кедровський В. 1917 рік. – С. 213; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 90.
- 19 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 90.
- 20 Там само.
- 21 Там само. – Арк. 94, 95; Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 5.
- 22 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 94, 95.
- 23 Там само. – Арк. 95.
- 24 Там само. – Арк. 102.
- 25 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 1, 64.
- 26 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 5, 82.
- 27 Там само. – Спр. 2989. – Арк. 5, 5 зв.
- 28 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 590; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 21; Спр. 2988. – Арк. 3.
- 29 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 20; Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 20–22; Спр. 446. – Арк. 126.
- 30 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 7 зв.; Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 61; Спр. 446. – Арк. 130, 332, 361; Спр. 449. – Арк. 112 зв.; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 96.
- 31 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 45.
- 32 Там само. – Арк. 29, 32, 35, 36, 48, 49.
- 33 Там само. – Арк. 40–42, 46, 47, 52, 78, 79, 95, 96, 99, 100, 103, 131.
- 34 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 92–93 зв.
- 35 ЦДАВО України. – Ф. 4592. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 12, 37, 38, 40, 43, 74.
- 36 Там само. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 14. – Арк. 53; Ф. 4585. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 15–21; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 716.
- 37 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2987. – Арк. 16; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 407; Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 9, 9 зв.
- 38 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 447. – Арк. 2; Спр. 449. – Арк. 110.
- 39 Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на Південно-Західному фронті в році 1917: (Спомини)//Табор. – 1927. – Ч. 4. – С. 74.
- 40 ДАРФ. – Ф. 1800. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 110, 110 зв.

- 41 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 69.
- 42 Там само. – Спр. 446. – Арк. 610; Спр. 445. – Арк. 109.
- 43 Там само. – Спр. 445. – Арк. 76, 77; Спр. 446. – Арк. 332; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6.
- 44 Там само. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 123.
- 45 Там само. – Арк. 211; Спр. 446. – Арк. 126 зв., 590 зв.; Спр. 449. – Арк. 112; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6.
- 46 Там само. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 219; Оп. 1. – Спр. 2988. – Арк. 19.
- 47 Там само. – Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 217 – 219.
- 48 Там само. – Арк. 222, 223.
- 49 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6; Оп. 2. – Спр. 445. – Арк. 225.
- 50 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 126 зв., 590 зв.
- 51 Там само. – Спр. 445. – Арк. 228; Спр. 446. – Арк. 126 зв., 590 зв.
- 52 Там само. – Спр. 445. – Арк. 229.
- 53 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6, 6 зв.
- 54 Там само. – Спр. 572. – Арк. 67.
- 55 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 126 зв., 127, 590 зв.
- 56 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 126, 127.
- 57 Див.: Керновский А. История русской армии. – Москва, 1994. – Т. 4. – С. 284; Лазарович М. Легіон українських січових стрільців: Ідея, формування, боротьба. – Тернопіль, 2005. – С. 179, 180; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 509.
- 58 Керновский А. История русской армии. – Т. 4. – С. 284; ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 7; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3804. – Арк. 330.
- 59 Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года: Сборник документов. – Москва, 1968. – С. 160, 173.
- 60 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 307.
- 61 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 128.
- 62 ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 13. – Арк. 54.
- 63 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 10.
- 64 Український національно-визвольний рух. – С. 747.
- 65 Аккерман А. Украинаизация 34-го армейского корпуса//Февральская революция: От новых источников к новому осмыслению. – Москва, 1997. – С. 342; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 220. – Арк. 6; Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 129.
- 66 РДВІА. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 4; Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 46.
- 67 Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 57, 58; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 131; Кедровський В. 1917 рік. – С. 282.
- 68 Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. – С. 105, 106.
- 69 Скоропадський П. Спогади. – С. 60.
- 70 Там само. – С. 60; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 131; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 46.
- 71 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 132.
- 72 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 2, 46.
- 73 Скоропадський П. Спогади. – С. 62.
- 74 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 163, 164.
- 75 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 127 зв.
- 76 Там само. – Арк. 127, 127 зв., 128, 590 зв.
- 77 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 124.
- 78 Кедровський В. 1917 рік. – С. 216.
- 79 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 8, 10, 456.
- 80 Там само. – Арк. 530, 531; Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 35; Спр. 2989. – Арк. 7 зв.

- 81 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 160, 324.
- 82 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2987. – Арк. 18, 18 зв.; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 127, 410, 426, 428, 590 зв.
- 83 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 96.
- 84 Керновский А. История русской армии. – Т. 4. – С. 290; Жилин А. Последнее наступление: (Июнь 1917 г.). – Москва, 1983. – С. 27.
- 85 Революция на фронте: (Документы)//Летопись революции. – 1925. – № 1 (10). – С. 91; Революционное движение в русской армии. 27 февраля – 24 октября 1917 года. – С. 213; Керновский А. История русской армии. – Т. 4. – С. 292.
- 86 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 163, 222.
- 87 Лукомский А. Из воспоминаний//Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т. 2. – С. 50.
- 88 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 136.
- 89 Там само. – Арк. 137.
- 90 Скоропадський П. Спогади. – С. 70; РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 383, 402; Спр. 2986. – Арк. 46. Пишучі спогади в 1919 р., коли внаслідок успіхів білогвардійських армій відродження імперської Росії виглядало перспективою найближчого часу, П. Скоропадський намагався зобразити покійного вже Л. Корнілова ледь не головним ініціатором українізації 34-го корпусу, а себе – лише слухняним виконавцем наказів. Проте документи й спогади сучасників спростовують таку версію подій і свідчать, що позиція П. Скоропадського в 1917 р. мала значно більш проукраїнський відтінок, аніж він описав це згодом у мемуарах.
- 91 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 310.
- 92 Там само. – Спр. 449. – Арк. 112 зв.; Спр. 446. – Арк. 332, 361; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 6, 7 зв.
- 93 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 22; Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 196.
- 94 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 300; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 131; Из дневника ген. В.И. Селивачова//Красный архив. – 1925. – № 3 (10). – С. 167.
- 95 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 332.
- 96 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 8.
- 97 Там само. – Спр. 3803. – Арк. 335; Скоропадський П. Спогади. – С. 70.
- 98 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 327, 376; Из дневника ген. В.И. Селивачова. – С. 157.
- 99 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 335; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 59; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов: (Март 1917 года – февраль 1918 года). – К., 1958. – С. 160.
- 100 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 293, 324, 335, 376, 388.
- 101 Там само. – Арк. 336, 388.
- 102 Там само. – Арк. 335 зв.
- 103 Там само. – Спр. 2989. – Арк. 6 зв.
- 104 Там само. – Спр. 61. – Арк. 136.
- 105 Марков О. Русская армия 1914–1917 гг. – С. 113.
- 106 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 287.
- 107 Деникин А. Очерки русской смуты. – Москва, 2005. – Т. 1: Крушение власти и армии. – С. 457; РДВА. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Спр. 693. – Арк. 80.
- 108 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 150.
- 109 РДВА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 271, 272.
- 110 Там само. – Арк. 271, 279.
- 111 Там само. – Спр. 2988. – Арк. 3; Спр. 3803. – Арк. 286.
- 112 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк. 352; Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 286, 405.
- 113 Там само. – Арк. 687; Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 384; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 745. – Арк. 26 зв.

- 114 РДВІА. – Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 231.
– Арк. 95–97, 101, 105.
- 115 Греков А. На Україні в 1917 році // Вес-
тник первоходника. – 1965. – № 44.
– С. 21.
- 116 Кедровський В. 1917 рік. – С. 294, 295.
- 117 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446.
– Арк. 543; Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 15.
- 118 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк.
16, 19; Спр. 3803. – Арк. 286; Ф. 2148. –
Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 65.
- 119 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989.
– Арк. 2; Спр. 3803. – Арк. 307; Ф. 2148.
– Оп. 2. – Спр. 231. – Арк. 68.
- 120 Греков А. На Україні в 1917 році. –
С. 21.
- 121 Сулківський Б. З історії формування
2-го Січового Запорізького корпусу...
– С. 75.
- 122 Греков А. На Україні в 1917 році. –
С. 22.
- 123 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803.
– Арк. 343.
- 124 Там само. – Арк. 286; Оп. 2. – Спр. 446.
– Арк. 354.
- 125 Там само. – Спр. 449. – Арк. 134.
- 126 Див.: ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр.
583. – Арк. 154; Деникин А. Очерки
русской смуты. – Т. 1. – С. 459; Скоропад-
ський П. Спогади. – С. 71.
- 127 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811.
– Арк. 60.
- 128 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк.
631–633.
- 129 Там само. – Спр. 447. – Арк. 22.
- 130 Там само. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк.
336 зв.
- 131 Там само. – Оп. 2. – Спр. 446. – Арк.
631–633; Порохівський Г. Спогади про
1-й Український корпус // Календар
„Ділпро”. – Львів, 1934. – С. 31.
- 132 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446.
– Арк. 631–633.
- 133 Там само. – Арк. 637.
- 134 Порохівський Г. Спогади про 1-й Ук-
раїнський корпус. – С. 30, 31.
- 135 Там само. – С. 31.
- 136 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр.
2989. – Арк. 8 зв.; Оп. 2. – Спр. 449. –
Арк. 110.
- 137 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2.
– Спр. 651. – Арк. 42; РДВІА. – Ф. 2067.
– Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 78; Оп. 2.
– Спр. 446. – Арк. 635.
- 138 Коочубей В. Генерал Я. Г. Гандзюк
// Военная быль. – 1966. – № 79. –
С. 19; Ковальчук М. Генерал Микола
Капустянський (1881–1969). – К., 2006.
– С. 12.
- 139 Кедровський В. 1917 рік. – С. 286.
- 140 Порохівський Г. Спогади про 1-й
Український корпус. – С. 40.
- 141 Там само.
- 142 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986.
– Арк. 22–24.
- 143 Революционное движение в русской
армии. – С. 346; РДВІА. – Ф. 2067. –
Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 337; Скоро-
падський П. Спогади. – С. 71.
- 144 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986.
– Арк. 25.
- 145 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803.
– Арк. 337.
- 146 Кедровський В. 1917 рік. – С. 288.
- 147 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446.
– Арк. 634, 635.
- 148 Скоропадський П. Спогади. – С. 73.
- 149 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446.
– Арк. 634, 635.
- 150 Скоропадський П. Спогади. – С. 72.
- 151 Деникин А. Очерки русской смуты. –
Т. 1. – С. 459.
- 152 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 446.
– Арк. 548; Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 3; Спр.
2988. – Арк. 3; Спр. 3803. – Арк. 300.
- 153 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803.
– Арк. 270, 350, 356; Оп. 2. – Спр. 447.
– Арк. 24.
- 154 Скоропадський П. Спогади. – С. 76.
- 155 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583.
– Арк. 157; Махров П. Развал русского
фронтов в 1917 г. и немецкая оккупация
Украины в 1918 г. // Columbia University,
New York. – Rare Book and Manuscript

- Library. – Archive of Russian and Eastern European History and Culture.
– Bakhmeteff Archive. – Арк. 362–365;
Деникин А. Очерки русской смуты. – Т. 1. – С. 554–559.
- 156 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61.
– Арк. 360; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1.
– Спр. 583. – Арк. 158.
- 157 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583.
– Арк. 165; Wildman K. The End of the Russian Imperial Army. – Princeton, 1987.
– Р. 64, 230.
- 158 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 529; ДАРФ. – Ф. 5881.
– Оп. 1. – Спр. 583. – Арк. 172.
- 159 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3803.
– Арк. 65.
- 160 Там само. – Арк. 66.
- 161 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 529; Савченко И. Окопные думы: Из воспоминаний // Columbia University, New York. – Rare Book and Manuscript Library. – Archive of Russian and Eastern European History and Culture. – Bakhmeteff Archive. – Арк. 43, 44.
- 162 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 61.
– Арк. 379.
- 163 ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 1. – Спр. 583.
– Арк. 167.
- 164 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2987.
– Арк. 9.
- 165 Там само. – Спр. 3811. – Арк. 217, 220.
- 166 Там само. – Арк. 464.
- 167 Там само. – Арк. 184; Оп. 2. – Спр. 449.
– Арк. 10; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6.
– Арк. 43, 47, 53.
- 168 Скоропадський П. Спогади. – С. 79.
- 169 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988.
– Арк. 3зв.; Спр. 3803. – Арк. 323.
- 170 Там само. – Спр. 2986. – Арк. 27, 28.
- 171 Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Спр. 489.
– Арк. 29, 29 зв.
- 172 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 291.
– Арк. 38.
- 173 Там само. – Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 411.
- 174 Там само. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 45;
Оп. 1. – Спр. 3803. – Арк. 411.
- 175 Там само. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 60–66, 197, 206; Оп. 1. – Спр. 2986.
– Арк. 157; Махров П. Развал русского фронта... – Арк. 373.
- 176 Скоропадський П. Спогади. – С. 85.
- 177 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988.
– Арк. 3; Спр. 3803. – Арк. 302.
- 178 Там само. – Спр. 2988. – Арк. 7, 30;
ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1.
– Спр. 2. – Арк. 316.
- 179 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988.
– Арк. 4, 4 зв.; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 4.
- 180 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2988.
– Арк. 10, 15, 20; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 19.
- 181 ЦДАВО України. – Ф. 4592. – Оп. 1.
– Спр. 2. – Арк. 32; Ф. 4081. – Оп. 1.
– Спр. 2. – Арк. 316.
- 182 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989.
– Арк. 19.
- 183 Там само. – Арк. 12, 29, 29 зв., 39; Спр. 3811. – Арк. 48.
- 184 Там само. – Спр. 2989. – Арк. 29 зв. – 31.
- 185 Там само. – Арк. 33, 34.
- 186 Там само. – Спр. 3803. – Арк. 416.
- 187 Там само. – Спр. 2988. – Арк. 1.
- 188 Там само. – Арк. 1, 11; Оп. 1. – Спр. 3803.
– Арк. 416.
- 189 Там само. – Спр. 3811. – Арк. 110, 364;
Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 127.
- 190 Там само. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811.
– Арк. 364.
- 191 Френкин М. Русская армия и революция 1917–1918. – С. 509.
- 192 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811.
– Арк. 335; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 133,
137; Спр. 450. – Арк. 7.
- 193 Там само. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк.
143, 198.
- 194 Там само. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 5.
- 195 Там само. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк.
158.
- 196 Там само. – Арк. 158 зв.
- 197 Там само. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 165.

- 198 Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р.//Український історичний журнал. – 1967. – №8. – С. 80.
- 199 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 103; Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 60; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 244, 256, 282, 290, 291, 294, 323; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта... – С. 149, 160; Ткачук А. Крах спроб Центральної Ради... – С. 80.
- 200 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 243, 297 зв., 298; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 237.
- 201 РДВІА. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1.
- 202 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 243; Революционное движение в русской армии. – С. 453, 454.
- 203 Там само. – С. 476, 477, 512.
- 204 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2989. – Арк. 1, 52.
- 205 Там само. – Ф. 2148. – Оп. 2. – Спр. 116. – Арк. 6, 6 зв.; Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 291. – Арк. 342.
- 206 Там само. – Ф. 2083. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 59–61.
- 207 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 351.
- 208 Мілюков П. Істория второй русской революции. – Мінск, 2002. – С. 723, 724.
- 209 Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1279. – Арк. 162–184; Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка // Красный архив. – 1925. – Т. 1 (8). – С. 155; Т. 2 (9). – С. 166.
- 210 Za svobodu: Obrázková kronika československého revolučního hnutí na Rusi 1914–1920. – Praha, 1926. – D. II. – S. 600–605.
- 211 Див.: Таубі Ж. Як я став комісаром Французької республіки в Україні // Пам'ять століть. – 2007. – №2. – С. 37.
- 212 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 122, 124; ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 192, 192 зв.; Український національно-визвольний рух. – С. 906, 907.
- 213 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 2986. – Арк. 128.
- 214 ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 197; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 91.
- 215 Середа М. Отаман Болбочан//Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч. 3. – С. 15; Науменко Ю. На переломі: (Причинки до історії українізації частин в б. російській армії)//За Державність. – 1935. – Ч. 5. – С. 190; ДАРФ. – Ф. 5881. – Оп. 2. – Спр. 148. – Арк. 26–28; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 205; ЦДАВО України. – Ф. 4018. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 3 зв.; Ф. 2254. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 44 зв.
- 216 Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 393.
- 217 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 242.
- 218 Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – I. 380. 8. 79. – S. 134; РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 289, 289 зв. В історичній літературі цю подію часто помилково датують 19 листопада: (Див. напр.: Український національно-визвольний рух. – С. 923).
- 219 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С. 195; Лотоцький О. Листки з пам'яті: (На могилу Незабутнього) // Тризуб. – 1927. – Ч. 24 (82). – С. 16, 17.
- 220 Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С. 83, 84; Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 393, 394. Головнокомандувач Південно-Західного фронту М. Володченко про цю угоду дізнався лише з часописів. Текст її було отримано у штабі фронту 27 листопада 1917 р. (Див.: РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Спр. 3811. – Арк. 329; Оп. 2. – Спр. 449. – Арк. 58).
- 221 РДВІА. – Ф. 2067. – Оп. 2. – Спр. 450. – Арк. 94; ЦДАВО України. – Ф. 4195. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10; Похилевич Д. Армія на Україні від Лютого до Жовтня // Архів Радянської України. – 1933. – №7/8. – С. 75, 76; Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 402.
- 222 ЦДАВО України. – Ф. 4195. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.

Олександр КУЧЕРУК

КІЇВСЬКІ ВІЙСЬКОВІ АДРЕСИ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Перетворення в березні 1917 р. Російської імперії з монархії на республіку сприяло демократизації суспільства. За нових політичних умов український національний рух переживав небачене доти піднесення й поширився на різні суспільні сфери, серед іншого і військову. З огляду на критичну ситуацію, що склалася в російській армії на фронтах Першої світової війни, особливої актуальності набула справа формування національних військових підрозділів, зокрема українських. У цьому російська військова верхівка вбачала один із способів урятувати босіздатність армії, а українці – можливість створити в майбутньому національне військо.

У Києві для координації і керування процесом українізації армії 29 (16) березня 1917 р. представники київського гарнізону зібралися в Троїцькому народному домі на вулиці Великій Васильківській, 53/3 (тоді – Велика Васильківська, 75). Цей будинок був зведений у 1902 р. на кошти київської Старої громади для проведення національної культурно-освітньої роботи. Протягом 1906–1916 рр. у його приміщеннях працював театр М. Садовського, згодом – Національний зразковий театр (у часи УНР) і Народний театр П. Саксаганського. Нині тут міститься Київський академічний театр оперети.

Учасники згаданого зібрання створили Український військовий клуб ім. Гетьмана Павла Полуботка й ухвалили його статут, що визначав головним завданням клубу формування української армії. Головою обрали Миколу Міхновського (1873–1924), відомого громадсько-політичного й військового діяча, автора брошюри „Самостійна Україна” – фактичної програми українського самостійницького руху ХХ ст., одного із засновників Революційної української партії (РУП), лідера Української народної партії, а згодом члена Української Центральної Ради (УЦР). Однак соціалістичні кола ставилися до нього неприхильно, навіть вороже, вважаючи діяльність М. Міхновського шкідливою для української справи й зробили все, щоб його перевели з Києва на фронт.

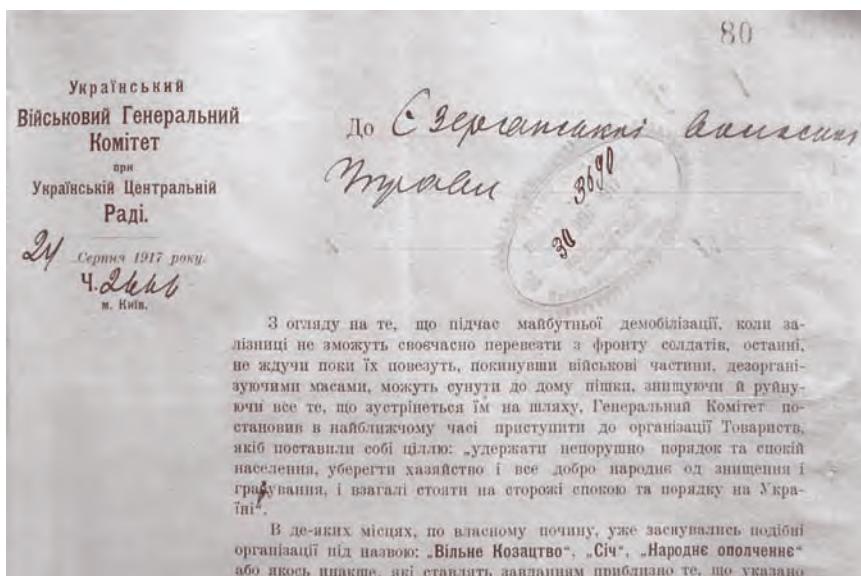
Почесним головою клубу став генерал-лейтенант Олександр Цицович (1853–?), пізніший військовий комендант м. Києва. М. Грушевський характеризував його так: „Комендант залоги генерал Цицович, не в тім'я битий чоловік, здається, сербин походженням, що, очевидно, зрозумів українські перспективи і старався бути в згоді з українським рухом”¹.

18–21 квітня (5–8 травня) Клуб ім. Гетьмана Павла Полуботка в порозумінні з Центральною Радою скликав I Український військовий з'їзд. Відбувся він у Києві в будинку Центральної Ради на вулиці Володимирській,

57², за участю 700 делегатів, які представляли майже мільйон українського вояцтва російської армії. Головував на з'їзді політичний і військовий діяч, один з лідерів Української соціал-демократичної партії (УСДРП) Симон Петлюра (1879–1926). „З того, як уважно слухали та реагували на кожне речення делегати, видно, що Петлюра панує на з'їзді, що він душа його і мозок”, – таким було враження делегата з'їзду В. Кедровського³.

З'їзд обрав Український генеральний військовий комітет (УГВК), що мав виконувати функції центрального координаційного військового органу для створення української армії. Очолив комітет С. Петлюра. Певний час УГВК існував як сухо громадська українська організація і лише 24 (11) серпня 1917 р. Тимчасовий уряд „визнав за можливе затвердження Українського генерального військового комітету”⁴. Спочатку комітет розмістився був у будинку Центральної Ради, та вже 28 (15) червня – у день створення Генерального Секретаріату – перебрався на протилежний бік вулиці, у будинок пансіону графині Левашової (вул. Володимирська, 54)⁵. Нині тут працює президія Національної академії наук України. Втім це була не остання адреса УГВК, з часом комітет перемістився в будинок на вулиці Гімназичній (тепер – Леонтовича, 5)⁶. Його збудували на початку ХХ ст. для адміністрації цукроварень Терещенків (у наш час тут розміщується Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України).

І Український військовий з'їзд планувалося провести в тому ж таки Тройцькому народному домі⁷. Проте коли 18 (5) червня там зібралися 2308 деле-

**Обіжник Українського генерального військового комітету.
Фрагмент. 24 серпня 1917 р.**

гатів від 1 млн. 600 тис. солдатів (є їй інші дані, але вони не змінюють суті), то виявилося, за словами М. Грушевського, що „призначений на се зал Народного дому показався замалим для тої маси їх (делегатів. – *O. K.*)... Тому рішено було добути для засідань найбільше київське приміщення – зал Оперного театру”⁸, що на вулиці Володимирській, 50⁹. Це підтверджують такі слова зі спогадів делегата з’їзду В. Кедровського: „В понеділок, раненько в сьомій годині поспішаю до Оперного театру, де мають розпочатися праці з’їзду...”¹⁰

З’їзд обрав Раду військових депутатів і 132 представників „фронтів та військових округів”¹¹, яких кооптували до УЦР. Було також оновлено й доповнено склад УГВК. Головою й далі був С. Петлюра.

Після закінчення роботи з’їзду 23 (10) червня в Оперному театрі відбулося урочисте проголошення I Універсалу, прийнятого Центральною Радою того ж дня. М. Грушевський згадував: „Рано я іздив на військовий з’їзд, щоб приспішити вибір Ради військових депутатів. Пізно вечером Винниченко привіз тільки що викінчений текст універсалу і зачитав його. Враження й ентузіазм викликав незвичайні. Його прийняли як дійсне проголошення волі України. Все кількатисячне зібрання по вислуханні впало на коліна і проспівало «Заповіт» з його грізними словами про окроплення волі кров’ю”¹². Про це ж пише і В. Кедровський: „І коли почулися слова «Однині самі будемо творити наше життя!», увесь з’їзд, в екстазі радісних почуттів, плакав молитвеними слізьми благоговійності перед великою подією воскресіння нації”¹³.

25 (12) червня урочисто прочитано універсал у Троїцькому народному домові, відтак колона військовиків на чолі з членами УЦР пройшла Хрестатиком на Софійський майдан. Після відслужження молебню М. Ковалевський, виконуючи доручення керівництва Центральної Ради, голосно й поважно прочитав універсал. Як згадував очевидець, „по закінченні читання з тисяч грудей вирвалося «слава» і кілька хвилин з краю до краю хвилями перекочувалося по майдану”¹⁴.

Приготування до III Українського військового з’їзду забезпечувала спеціальна комісія, що перебувала в приміщенні УГВК на вул. Гімназичній, 5 (нині – Леонтовича). У перший день з’їзду 2 листопада (20 жовтня) 1917 р., як писала „Робітнича газета”, „об 11-й годині ранку прибувші на з’їзд делегати в супроводі частин українського війська рушили з Гімназичної вул. (пом[ешкання] Ген[ерального] військ[ового] ком[ітету]) на Софійський майдан, де мав, по заздалегідь наміченому програму, відбутися молебень”¹⁵. Планували провести наради в будинку Купецького зібрання, але місце для делегатів не вистачало, тож їх перенесли до приміщення цирку Крутікова, на вулиці Миколаївській, 7 (нині – Архітектора Городецького)¹⁶, де й пройшли всі засідання до останнього – 13 листопада (31 жовтня).

Під час Другої світової війни будинок цирку дуже потерпів і до нашого часу не зберігся. Тепер на його місці кінотеатр „Україна”.

Військове міністерство УНР
(будинок на вул. Банковій, 2).
Світлина 1920-х рр.

Генеральний секретаріат військових справ
УНР(будинок Колегії
Галагана).
Світлина поч. ХХ ст.

Командант корпусу Січових стрільців Є. Коновалець (перший зліва) з групою старшин в автомобілі. Світлина 1919 р.

Мітинг перед будинком Центральної Ради в час проведення I Українського військового з'їзду. На задньому плані – будинок Українського генерального військового комітету (пансьон графині Левашової). Світлина, травень 1917 р.

Генеральний секретар військових справ С.Петлюра. Фрагмент групової світлини першого складу Генерального Секретаріату України. 1917 р.

Кокарда головного убору однострою Армії УНР

Печатка 4-го піхотного полку Армії УНР

Відбиток печатки підрозділу Вільного козацтва. 1918 р.

У час роботи III Українського військового з'їзду більшовики вчи-нили державний переворот у Петрограді, скинули Тимчасовий уряд і встановили свою владу. Ситуація в Києві була дуже тривожна. Аби не допустити захоплення влади більшовиками в українській столиці, Центральна Рада вжila належних заходів. III Військовий з'їзд перервав свою роботу і з його делегатів було утворено тимчасовий „делегатський“ полк – Перший український полк охорони революції, яким командував полковник Ю. Капкан. 12 листопада (30 жовтня), коли ситуація в місті стабілізувалася, полк розпустили і з'їзд продовжив роботу.

20 (7) листопада 1917 р. УЦР III Універсалом проголосила ство-рення Української Народної Республіки. У ньому зазначалося, що „до Установчих зборів України вся влада творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України“¹⁷.

22 (9) листопада з нагоди урочистого оповіщення III Універсалу на Софійському майдані проведено парад військ. Як писала тогочасна київська газета, „церемоніал розпочав голова Центральної Ради проф. М. С. Грушевський. В невеличкій промові він привітав зібраних і запросив вислухати слово Центральної Ради. Почалося відчитування універсалу. Читають його одночасно в трьох місцях: Єреміїв – секретар Центральної Ради, і Ковалевський – генеральний секретар продовольчих справ, і відомий діяч Української селянської спілки сел[янин] Одинець. Читання універсалу щохвілі переривається гучними кличами «слава». Народ з захопленням вітав Народну Республіку, восьмигодинний робочий день, знищення поміщицької власності на землю, амністію, скасування карі на смерть. Після оголошення універсалу слово бере представник численного духовенства епископ Олексій. По промові відбувається урочистий молебінь з «довголіттям» Центральній Раді і Генеральному Секретаріатові. Після молебню починається парад. Довгою низкою йдуть виділені для параду часті з гарнізону з силою укр[айнських] прaporів. Перед кожною частиною свій оркестр. Парад приймає Грушевський і секретар військових справ Петлюра“¹⁸.

У складі українського національного уряду діяло Генеральне секретарство військових справ, яким керував С. Петлюра. Однак на вимогу Тимчасового уряду секретарство ліквідували, і відання військовими справами перебрав на себе Український генеральний військовий комітет на чолі з так само С. Петлюрою. 13 (1) листопада 1917 р. Генеральне секретарство військових справ було відновлено (пізніше переіменоване у Військове міністерство).

Як і більшість генеральних секретарств, попервах воно розташувалося в будинку Центральної Ради, але незабаром було переміщене до будинку колишнього елітного навчального закладу – колегії Галагана (сучасна адреса: вул. Б. Хмельницького, 11¹⁹). Нині це приміщення Національного музею літератури України.

Майбутній генерал, а тоді підполковник, В.Петрів уперше відвідав Генеральне секретарство військових справ у січні 1918 р., в час придушення більшовицького повстання в Києві. Він згадував: „Військовий секретаріат мав дуже своєрідний вигляд: тимчасові деревляні перегородки в кімнатах, що робили їх придатними до нових функцій, лавки з садів у почекальннях, а головне – повне боєве поготівля цілої установи. На сходах, зараз же за дверима, – скоростріл вже з готовою лентою та обслугою біля нього, другий скоростріл, такий же, готовий до негайного бою, в самій прийомній кімнаті військового секретаря, очевидчаки тому, що з вікна цієї кімнати дуже гарний обстріл Фундуклейської вулиці. Всі урядовці озброєні, так що навіть мені, що таки багато дечого бачив з ділянки військового поготівля, трохи дивно було бачити кріси, які стояли коло столів з паперами і друкарськими машинами, та розсильних, які, вирушаючи з дорученнями, набивали кріси; навіть деякі з небагатьох панночок-машиністок мали револьвери при поясах”²⁰.

Секретарство військових справ було одним з найбільших, тож поступово для його потреб виділили й інші приміщення, зокрема канцелярія секретарства була розташована в Маріїнському палаці²¹, де урядував відомий матрос Письменний.

На початку березня 1918 р. Міністерство військових справ містилося вже на вулиці Банковій, 2²². Будинок звели в середині XIX ст., згодом кілька разів перебудовували. Цікаво, що в 1934 р., після перенесення столиці з Харкова до Києва, тут розміщувалася Рада Народних Комісарів УСРР. З 1953 р. будинок займає Спілка письменників України, і саме в ньому в наш час був перший осідок Народного руху України.

З січня 1918 р. (21 грудня 1917 р.) УЦР створила Генеральне секретарство морських справ. Його очолив Д.Антонович (1877–1945) – син визначного українського історика, ідеолога національного руху В.Антоновича, відомий як співзасновник РУПу й УСДРП, один з лідерів Центральної Ради, товариш голови УЦР М.Грушевського. Для потреб Генерального секретарства морських справ було виділено кілька кімнат у готелі „Франсуа” на вулиці Фундуклейській (нині – Б.Хмельницького, 17²³). Пізніше готель називався „Театральним”, тепер, після недавньої реконструкції і модернізації, будинок використовується як готельно-офісний центр.

23 (10) листопада 1917 р. почав роботу Генеральний штаб Армії УНР, який очолив генерал-майор Б.Бобровський (1868 –?), недавній голова Української військової громади м. Дзвінська. Спочатку Генеральний штаб був на Бібліковському бульварі (нині – це бульвар Т.Шевченка, 10²⁴). Будинок не зберігся, на його місці в 1950-х рр. зведенено новий.

У спогадах начальника зв’язку Генерального штабу генерала О.Козьми знаходимо „топографічні” уточнення: „З вулиці наш будинок займав загальний відділ [...], [вікна відділу зв’язку] виходили на подвір’я [...], на один поверх вище містився кабінет військового міністра”²⁵.

Розширюючись, Генеральний штаб отримав частину будинку Терещенка (нині – бульвар Т. Шевченка, 12), туди перейшло його 1-ше управління. У наш час будинок належить Національному музею Т. Шевченка. Згодом Генштаб був розташований у приміщенні колишнього штабу Київського військового округу на Банківській, 11²⁶. У 1930-х рр. цю будівлю сполучили з сусідньою, змінили фасад і розмістили там керівні компартійні органи. У наш час це резиденція Президента України, тут також працює його Секретаріат.

Ми зупинилися лише на найголовніших військових адресах Києва початкової доби УНР. На жаль, дотепер в історичній топографії міста вони ніяк не вирізняються. Тим часом на 2007–2008 рр. припадає 90-та річниця утворення й початків діяльності перших у новій історії України національних військових громадських організацій і державних органів та установ. У зв'язку з цим, гадаємо, є добра нагода позначити будівлі, де вони діяли, меморіальними таблицями чи пам'ятними знаками. Це, безпременно, сприяло б уточненню тягlostі української військової традиції та її популяризації.

ПРИМІТКИ

- 1 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1989. – № 9. – С.112.
- 2 Кедровський В. 1917 рік: Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради. – Вінніпег, 1967. – С.52.
- 3 Там само. – С.54.
- 4 Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.64.
- 5 Київська мысль. – 1917. – 16 лип.
- 6 Там само.
- 7 Український національно-визвольний рух. – С.384.
- 8 Грушевський М. Спомини. – С.143. М. Грушевський помилляється, найбільшим залом був цирк Крутікова на Миколаївській вулиці (тепер – Архітектора Городецького).
- 9 Київська мысль. – 1917. – 4 лип.
- 10 Кедровський В. 1917 рік. – С.116.
- 11 Постанови II Всеукраїнського військового з'їзду//Український національно-визвольний рух. – С.391.
- 12 Грушевський М. Спомини. – С.127.
- 13 Кедровський В. 1917 рік. – С.134.
- 14 Там само.
- 15 Робітнича газета. – 1917. – 19 черв.
- 16 Там само. – 21 жовт.
- 17 III Універсал Української Центральної Ради [Друкарський відбиток] // Бібліотека ім. О. Ольжича.
- 18 Робітнича газета. – 1917. – 10 листоп.
- 19 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – Мюнхен, 1969. – Ч. 1–4. – С.217.
- 20 Петрів В. Військово-історичні праці: Спомини. – К., 2002. – С. 300.
- 21 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). – С.68.
- 22 Боротьба. – 1918. – 8 берез.
- 23 Київська мысль. – 1918. – 16 січ.
- 24 Середа М. На вулицях Києва з 30 січня до 8 лютого 1918 р./Календар „Червоної калини” на 1938 р. – Львів, 1937. – С. 23.
- 25 Там само. – С. 23, 24.
- 26 Боротьба. – 1918. – 13 берез.

Мар'ян ВАХУЛА

УКРАЇНСЬКІ ЮНАЦЬКІ ФОРМУВАННЯ ПРОТИПОВІТРЯНОЇ ОБОРОНИ У ВИРІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1944–1945 рр.)

Друга світова війна, прокотившись землями України, трагічно торкнулася життя і долі багатьох українців, змушених з різних причин і за різних обставин перебувати в рядах іноземних військових сил, зокрема й у належних до них національних формуваннях. Одним з таких військових формувань були загони Українського юнацтва протиповітряної (протиповітряної) оборони у складі німецької армії.

Публікацій з історії Юнацтва мало, видані вони в основному емігрантами в країнах Заходу й мають переважно мемуарний характер. Це передусім спогади опісунів українських юнаків Зенона Зеленого¹, Тимоша Білостоцького², о. Івана Нагаєвського³ і спомини їх самих, друковані в торонітському журналі „Вісті комбатанта”, а також праця історика Андрія Боляновського⁴, мемуари Степана Венгриновича⁵ й мемуарний збірник „Обмануті надії”⁶.

Зменшення людських резервів на Східному фронті, після Сталінградської битви, що змінила перебіг війни й змусила німецькі війська відступати, спонукало керівництво вермахту залучити в 1943 р. членів молодіжної нацистської організації Гітлерюгенду, а наступного року – й ненімецьку молодь до лав протиповітряної оборони та обслуговування зенітних устав військово-повітряних сил (ВПС). Новостворені військові молодіжні загони – SS Jugend (Юнаки СС) трактувались як військовий резерв німецької армії і молодіжний фронт Європи. Використання цих загонів дало змогу вивільнити близько 250000 вояків і скерувати їх на Східний, а потім, після його утворення, – й на Західний фронт. Німецьке командування швидкими темпами створювало юнацькі відділи на всіх окупованих теренах, активно пропагуючи національний характер цих військових формувань. Поставлене завдання було виконано протягом п'яти місяців 1944 р.

У Східній Європі набором добровольців у юнацькі частини займався гауптбанфюрер Зігфрід Нікель, що підпорядковувався безпосередньо одному з найвищих керівників Німеччини Альфредові Розенбергу. Підтримував ідею створення молодіжних військових відділів і інший керівник Райху – Гайнрих Гімmlер. 4 березня 1944 р. він видав перший наказ про рекрутування молоді зі східних окупованих територій віком 15–20 років для військової служби на терені Німеччини⁷. Набір мали забезпечити спеціально створені

станиці Нікеля, що на квітень 1944 р. налічували п'ять територіальних осередків: „Північ” (Балтія), „Центр” (Білорусь), „Росія” (Росія), „Південь” і „Генерал-губернаторство” (Україна). У всіх великих містах постали філії і станиці, що залучали добровольців. Перший набір у лави Юнацтва було проведено паралельно з акціями „Ніч і туман” та „Заготівля сіна”, під час яких на роботу примусово забирали все молоде працездатне населення, а також дітей, починаючи з 14-літнього віку⁸.

Відділи протилютунської оборони мали підпорядковуватись військово-повітряним силам Німеччини – люфтваффе, але дістали формальну назву «Юнаки СС». До вихідців зі Східної Європи було збережено расовий підхід, тож вони мали лише статус «помічники протилютунської оборони».

Першими українськими юнаками стали 14 – 17-річні вихідці зі східних областей України. Їх активно гуртували в загони прибулі в середині квітня 1944 р. до Львова 22 старшин вермахту⁹. Потім, на підставі наказу командувача військ „Південь” обербанфюрера Вернера Гаупта, почали мобілізовувати й галичан.

Перші набори розчаровували німецьке командування, бо навіть у Галичині освітній рівень і знання німецької мови кандидатів у юнаки не відповідав поставленим вимогам. Оскільки при наборі в лави Юнацтва все-таки додержували принцип добровільності, то залучити добровольців з країнами науково-технічними знаннями працівники станиць Нікеля сподівалися, проводячи відповідну пропаганду в навчальних закладах. У зв’язку з цим керівник управління молоді дистрикту Галичина Оттон і шеф відділу науки та виховання Гасселіх доручили референтові у справах молоді Маку почати таку пропаганду в освітніх закладах. Головною тезою в роботі з молоддю мало бути те, що Юнацтво є молодіжним резервом популярної в краї української дивізії у складі військ СС „Галичина”¹⁰. У пропагандивному зверненні зазначалося: „Український юначе! Тебе закликає європейська молодь співпрацювати для Нової Європи. Помагай, як помічний дружинник німецької авіації, в рядах Юнаків... Ти борешся за волю Твоєї Української Батьківщини в Європі єдності, свободи і справедливості. Допоможи в боротьбі проти заклятого ворога Твого народу – більшовизму! Виконай заповіт Героїв Крут. Вступай в ряди борців разом з молоддю Європи!”¹¹

Заклики до антикомуністичної боротьби мали надзвичайно великий вплив на виховану на ідеології Організації українських націоналістів (ОУН) галицьку молодь. Велику роль в успіху німецької пропагандивної кампанії відіграло й те, що населення Західної України, зокрема молодь призовного віку, були свідками жорстоких, не бачених до того часу тортур і масових знищень радянськими каральними органами в'язнів у червні 1941 р.¹² Якоюсь мірою впливала на вибір молодих галичан подібність назви Юнацтва СС до популярного серед них Юнацтва ОУН, що нелег-

гально діяло протягом цілого десятиліття в Галичині.

Не менш вагомим, практичним аргументом пропаганди була можливість не попасти на примусову працю в Німеччині. Кандидатів та їхніх батьків запевняли, що у вишкільних таборах і частинах курсанти будуть забезпечені навчанням, релігійною та культурною опікою¹³.

Одночаснотворилося й Російське юнацтво. Так, у травні 1944 р. у м. Борисові коло Мінська була створена станиця Нікеля, що вербувала в ряди Юнацтва виключно російську молодь. Активно сприяла цьому Великоросійська молодіжна робітнича організація під керівництвом генерала Білої армії Івана Попова, яка за кілька місяців змобілізувала близько 2000 осіб.

Тоді ж було створено юнацькі відділи естонців під керівництвом Густава Калькуна, латишів – Ерика Рулліса, литовців – Тауніса, білорусів – Івана Ганька¹⁴. Створення національних керівних органів для Юнацтва мало великий пропагандивний вплив на народи, що до війни перебували у складі СРСР.

У травні 1944 р. поблизу м. Нового Санча на Лемківщині й Перемишля проведено перший офіційний набір кандидатів до Українського юнацтва. Як правило, непридатних до військової служби голови лікарських комісій – німці – не виявляли. Німецькі військові чинники всіляко оминали й нехтували у справі набору до Юнацтва представників очолюваного Володимиром Кубійовичем Українського центрального комітету (УЦК), що був головним органом, який керував легальним українським громадським життям у Галичині.

Перші 250 осіб з усієї України в червні 1944 р. відбули військовий вишкіл у м. Пшеворську (територія Польщі). Вишкільний табір німецькі інструктори з пропагандивних міркувань назвали „Українським СС-

Українська відзнака на шапці

Ромб для помічниць летунських збройних сил (Галичина)

1

2

Національні символи для опасок на рукаві для помічниць СС.

1 – Галичина. 2 – Україна

юнацьким табором ім. Федя Черника” (відомого військовика легіону Українських січових стрільців). Над табором майорів синьо-жовтий прапор, було встановлено зображення Тризуба. Юнаків одягли в нові, спеціально для них пошиті мундири синього кольору з українськими відзнаками – синьо-жовтими шапковими й нарукавними з ромбом і Галицьким Левом на ньому¹⁵. 7 червня, у день закінчення вишколу, перед юнаками виступив губернатор Галичини Отто Вехтер, назвавши їх будівниками Нової Європи. До патріотичних почуттів галицької молоді звернувся він і в промові, яку виголосив у Львові 28 червня перед від'їздом юнаків на територію Західної Польщі.

Під час мобілізаційної акції працівники станиць Нікеля в Галичині під керівництвом начальника відділу пропаганди гаупштурмфюрера Курта Лонге всіляко спекулювали іменами керівників УЦК, видаючи від їхнього імені заклики вступати в лави Юнацтва. У пропагандивних цілях покликалися на українські національні традиції та пам'ятні події доби Національно-визвольних змагань. Так, у зверненні „Український юначе” мовилося про „заповіт героїв Крут”, обов'язок боротьби за волю Батьківщини. Водночас добровольців приваблювали можливістю здобути безкоштовну освіту й забезпечити собі службове просування завдяки перебуванню в рядах Українського юнацтва, що мало великий вплив на виховану в умовах утисків поляками через національну належність галицьку молодь. „Кар'єрне зростання” й соціальні пільги, максимально можливі у воєнний час, передбачало чотириступеневе „Свідоцтво воєнної вислуги європейської молоді”. Так, 1 ступінь, який здебільшого надавали українським юнакам, гарантував можливість здобуття безкоштовної освіти на власний вибір і харчову допомогу сім'ям.

Протягом червня 1944 р. з'явилося три звернення до галицької молоді з використанням національної символіки, а в липні вийшло четверте – до молоді Східної України, у якому її закликали боротися в лавах юнаків „За вільну нову Україну, члена європейської спільноти народів, серед яких пануватиме єдність, свобода і справедливість”¹⁶.

Акція набору молоді до Українського юнацтва з різних причин дістала широку підтримку в населення Галичини. У квітні – червні 1944 р. до Західної Європи з краю відправлено 20 залізничних ешелонів із 3700 кандидатами в юнаки. окремі регіони масово відреагували на мобілізаційну кампанію. Так, лише з Радехівського повіту на Львівщині зголосилося до вступу в Юнацтво 800 осіб. Більшість з них прибули у вишкільні табори на території Силезії¹⁷. Протягом липня – серпня 1944 р. ще понад 2000 осіб вступили в ряди Українського юнацтва. Навіть син головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича Юрій готовувався до вступу в Юнацтво¹⁸.

Уже в липні 1944 р. німці перестали видавати набір у ряди Юнацтва за поповнення дивізії „Галичина”, а почали розкривати справжню суть обов’язків майбутніх юнаків: обслуговування прожекторів, радіопеленгування, праця в шпиталах. Мобілізованим у східних регіонах України дівчатам мала припасти служба в загонах задимлення летовищ і військових загонів.

Переважна частина мобілізованих перебувала в найбільшому юнацькому вишкільному таборі в м. Егері (Чехія), де навчалося понад 5000 курсантів різних національностей¹⁹. Варто зазначити, що жодних вишкільних юнацьких таборів на території України не було і на своїй Батьківщині Українське юнацтво не брало участі в бойових діях.

На цьому, останньому етапі мобілізації, відповідно до директив з Берліна не залишати після прогнозованого відступу німецьких військ з Галичини резервів для Червоної армії, станиці Нікеля зробили набір у Юнацтво примусовим, часто вдаючись до арештів і облав²⁰. У цей час УЦК, не змінюючи свого негативного ставлення до набору української молоді в ряди Юнацтва, почав уживати заходів для надання всієї можливої допомоги вже мобілізованим українським юнакам. Так, 10 липня 1944 р. відділ молоді при УЦК було реорганізовано у відділ опіки над молоддю і родиною під керівництвом відомого громадського діяча доктора Зенона Зеленого. При відділі діяла дорадча колегія з 16 осіб, яка ставила за мету забезпечувати українських юнаків усім потрібним, бо становище молоді, що перебувала у вишкільних таборах, було вкрай важким через погані санітарні умови, недостатнє харчування, нестачу теплого одягу, хвороби (напр., у таборі українських юнаків у м. Кремсі поширилися захворювання на коросту й тиф)²¹.

Незважаючи на невідповідні побутові умови, Юнацтво відбувало активний військовий вишкіл, що передбачав загальновійськове й спеціальне навчання. До першого належала муштра, гімнастика, подолання перешкод, ознайомлення з різними видами зброї та боєприпасів, до другого – вивчення противітряних кулеметів, зенітних установ, гармат, засобів і способів маскування, типів літаків супротивника²².

4 липня 1944 р. німецьке керівництво наказало обмежити процес навчання й здобуття освіти українськими юнаками²³. Працівники З. Зеленого взяли цю місію на себе. 20 вересня опікуном Українського юнацтва було призначено Тимоша Білостоцького, опікуватися юначками мала відома журналістка Ольга Кузьмович. Німецька сторона трактувала їх виключно як уповноважених, а не повновладних осіб, і тому сподіватися на будь-яке сприяння німецьких чинників українські опікуни не могли. Щобільше, їм часто перешкоджали в роботі, наприклад, трактуючи місця стаціонування відділів Юнацтва як військову таємницю.

У листопаді Т. Білостоцький, згідно з директивами німецького командування, видав звернення за підписом „Провід Українського юнацтва”, де

Юнаки в Любені (у центрі – головний організатор Виховної спільноти української молоді К.Палієв)

Реколекції на зенітній батареї в Лінці

На обслуговуванні прожекторів

Служба Божа на Різдвяні свята

*Юначка одержала
військову уніформу*

Юначки їдуть до фермерів на роботу. Плютніц

служба юнаків трактувалася як допомога противовітряної оборони для дивізії „Галичина” та України. Муляж позірного зв’язку з дивізією знову було використано²⁴.

У той час українські юнаки, набрані раніше, завершували військово-теоретичний вишкіл (про освітній уже не йшлося) і ставали до служби. Їхніми загонами командували німецькі старшини (за званням здебільшого не вищим від майора), у яких поняття дисципліни межувало з жорстокістю. Вишкіл відбувався німецькою мовою, що для юнаків становило великі труднощі, особливо для вихідців з Великої України. Німецьке керівництво всіляко втілювало на практиці принцип регіоналізму й поділу українських добровольців за походженням. Так, уродженці Галичини мали відзнаки із зображенням Галицького Лева, а інших регіонів – Тризуба²⁵. Коли юнакові минало 16 років, він, як і кожен солдат німецької армії, отримував особистий військовий жетон. Служити в рядах Юнацтва українці мали два роки, хоч для інших національних формувань декларувався восьмимісячний термін служби²⁶. Юнаки вивчали зенітні чотирициклові установи, гармати калібру 20, 37 і 88 мм, що розміщувались на стаціонарних позиціях і залізничних платформах²⁷. Юнаки конче мали знати характеристики всіх основних літаків авіації супротивника й уміти обслуговувати прожекторні установи „Антон”, „Берта” й „Цезар”.

Після закінчення вишколу юнаків очікувала служба в зенітній артилерії (50% їх розподіляли саме туди), а також у верстатних відділах, на аеродромах, у частинах зв’язку, транспортних колонах, протипожежних командах, дарма що офіційно Українське юнацтво належало до складу люфтваффе²⁸.

Тим часом побутові умови й забезпечення більшості юнаків у вишкільних таборах та місцях служби і далі залишалися поганими²⁹. Проблеми створювали також невизначений статус юнаків через вікові різниці. Тому в одних місцях вони як члени підліткових військових формувань обов’язково отримували молочні продукти, а в інших – цигарки, неначе дорослі солдати³⁰. Частково юнаків заличували на польові роботи до місцевих німецьких фермерів, розраховуючись з ними харчами. Хоча були і відділи, у яких юнаки не зазнавали жодного дискомфорту щодо службових умов³¹.

Згідно з відомостями німецького командування, в Українському юнацтві налічувалося 6000 юнаків і 1000 юначок, проте реально кількість була значно більша. Загалом українські юнаки отримали скерування в 272 населені пункти, де відбували службу загонами чисельністю від 10 до 150 осіб.

Українських юначок після вишколу скеровували не на медичну службу до дивізії „Галичина”, як запевняли під час мобілізації, а на фабрики, де виробляли боеприпаси, у загони телефонного зв’язку, служби димових заслон і на обслуговування прожекторів.

Протягом усього часу вишколів юнаків представники З. Зеленого своїми силами всіляко допомагали проведенню освітніх заходів. Так, у жовтні 1944 р. в м. Асперні під Віднем було організовано перші гімназійні курси для юнаків під керівництвом Михайла Рабія і Петра Хомина. Лекції відбувалися двічі на тиждень (після закінчення юнаками служби між 18.00 і 20.00 годинами). Активно допомагав в освітніх вишколах для Юнацтва колишній комендант Коша Українських січових стрільців (УСС) Никифор Гірняк, що очолював гімназію для юнаків у м. Лінці. Там навчали юнаків віком від 14 до 18 років найкращі українські педагоги, що перебували тоді в місті. Серед навчальних предметів була українська, німецька й латинська мови, точні науки.

У Відні загонами юнаків опікувався легіонер УСС Северин Левицький, у Лінці – Степан Тофан, на Мальті – Антін Ковалисько, в Егері – Василь Кавуля³².

Духовну опіку над юнаками здійснювали українські церкви, найбільше – Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ). Позитивно поставившись до прохання про духовну опіку, з яким звернувся З липня 1944 р. З. Зелений³³, УГКЦ послала в юнацькі частини польових духівників. Особливо активно працювали греко-католицькі священики о. Северин Сапрун, що мав звання полковника люфтваффе й був начальним капеланом Українського юнацтва, о. Степан Бачинський, о. Євген Бондар, о. Осип Карпінський, о. Степан Колянківський, о. Петро Хомин, о. Роман Закревський, о. Мирослав Олешко, о. Степан Фіголь, о. Володимир Івашко, а також православний священик о. Віталій Сагайдаківський. За допомогою о. Василя Лаби, близького співробітника митрополита УГКЦ Андрея Шептицького, для опіки над юнаками було залучено 28 священиків (за німецькими приписами, один капелан мав припадати на 500 військовиків). Зазначимо також, що лише Українське юнацтво, на відміну від інших таких національних військових формувань, мало духовну опіку.

Допомагали українським юнакам і юначкам також працівники Комітету українських жінок³⁴.

На кінець осені 1944 р. у лавах Українського юнацтва перебувало близько 10000 осіб, з них 3000 походили зі Східної України. Коло 50% юнаків було мобілізовано примусово³⁵. Проте німецька адміністрація офіційно зареєструвала лише близько 7600 українських юнаків. А в цілому з території Східної Європи на осінь того року в юнацьких формуваннях служило 25000 осіб, зокрема 10000 українців, 3000 естонців, 6200 латишів, майже 1400 росіян, 3200 білорусів, 1200 литовців³⁶. Більшість з нихуважали службу в Юнацтві найкращим способом здобути військовий вишкіл, щоб потім взяти участь у визволенні своєї Батьківщини³⁷.

На початку листопада 1944 р. члени Українського юнацтва були вперше відзначенні військовими званнями: понад 100 бійців отримали ступені ройо-

вого й десятника, ставши вишкільними інструкторами для своїх товаришів. В Егері пройшли вишколи коло 3000 українських юнаків і передбачалося навіть відкрити тут кадетську школу. У м. Пряшеві (Словаччина) відбувся вишкіл пропагандивної чоти (40 осіб) для Українського юнацтва³⁸.

Початок 1945 р. поклав кінець ілюзіям німецького командування про можливість досягти перелому на фронтах. Керівництво вирішило використати всі можливості для ведення тотальної війни. 1 лютого організатор юнацьких формувань З. Нікель запропонував скерувати на протитанковий вишкіл 1000 українських юнаків – вихідців зі Східної України. Було створено окремий юнацький протитанковий батальйон, що ввійшов у склад маріонеткового Українського визвольного війська. Протитанковий вишкіл відбувався в Німеччині під Берліном³⁹. Юнаки вивчали всі типи танків, форми й засоби боротьби з наземними цілями: панцерфаусти, міни, запалювальні суміші⁴⁰. Уже невдовзі до них долучили кілька відділів юначок. Інших юначок відправили виконувати різноманітні роботи при німецьких санітарних, прожекторних і господарських відділах, у швальні, кухні, склади, канцелярії. Проте 90% юначок опинилися у складі задимлювальних сотень, що працювали в надзвичайно важких умовах⁴¹.

Наприкінці війни, у лютому 1945 р., вище німецьке командування наказало знищити всю документацію, що стосувалася юнацьких частин⁴². Така доля спіткала й архів Українського юнацтва. Тож невідома навіть точна чисельність Українського юнацтва на цей час. Т. Білостоцький на 31 березня 1945 р. зміг зареєструвати 6547 юнаків і 1121 юначку. Проте ці дані далеко не повні.

Після закінчення Другої світової війни більшість юнаків опинилася в тaborах для військовополонених, часто разом з бійцями дивізії „Галичина”. Радянські емісари вели серед них агітацію, закликаючи повернутися в СРСР, однак вони всіляко уникали цього, розуміючи, що їх там чекає, адже більшість юнаків, захоплених радянськими військами в полон чи виявленими каральними органами, незважаючи на неповноліття, були засуджені на терміни від 10 до 25 років ув'язнення. Тому коли настав час покидати тaborи військовополонених, більшість українських юнаків емігрували в Англію, Канаду і США, а решта продовжили військову службу в рядах польської армії генерала Андерса, англійській поліції в Палестині, Бірмі та Малайзії, а також у Французькому іноземному легіоні, де зарекомендували себе як найкращі військові кадри⁴³.

Члени Українського юнацтва виявилися ошуканими жертвами війни. Вони так і не дістали змоги здійснити мрію, що привела їх у лави цього військового формування, – боротися за здобуття волі й державної незалежності України.

ПРИМІТКИ

- 1 Зелений З. Українське юнацтво у вирі Другої світової війни. – Торонто, 1965. – 280 с.
- 2 Білостоцький Т. Спогади. – [Б. м.], 2000. – 184 с.
- 3 Нагаєвський І. Спогади польового духівника. – Торонто, 1955. – 144 с.
- 4 Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – 686 с.
- 5 Венгринович С. Добровільно. – Мельбурн, 1990. – 208 с.
- 6 Обмануті надії: Спогади колишніх юнаків військового формування Українського юнацтва протилютунської оборони. – Львів, 2004. – 192 с.
- 7 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 453.
- 8 Там само. – С. 454.
- 9 Там само. – С. 455.
- 10 Баран Ю. Юнацький табір в Неполомніцах: (До історії організації юнаків) // Вісті комбатанта. – 1954. – № 3 – 4. – С. 10.
- 11 Обмануті надії. – С. 7.
- 12 Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. – Львів; Нью-Йорк, 2003. – С. 63.
- 13 Обмануті надії. – С. 14.
- 14 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 463.
- 15 Обмануті надії. – С. 37.
- 16 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 460.
- 17 Горбач М. Українські юнаки: („Протилютунські помічники“) // Вісті комбатанта. – 1993. – №2. – С. 90.
- 18 Шухевич-Березинський Ю. Мої зустрічі з батьком // Роман Шухевич. Роман Лозовський. Тарас Чупринка-Тур: Генерал-хорунжий УПА. – К., 2005. – С. 65.
- 19 Обмануті надії. – С. 43.
- 20 Там само. – С. 16.
- 21 Зелений З. Зазнач. праця. – С. 107.
- 22 Обмануті надії. – С. 22.
- 23 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 462.
- 24 Зелений З. Зазнач. праця. – С. 464.
- 25 Обмануті надії. – С. 44.
- 26 Колісник Р. Українська дивізія і військова управа „Галичина“: Німецька політика відносно українського національного війська 1941–1945. – Торонто, 1990. – С. 121.
- 27 Обмануті надії. – С. 54.
- 28 Там само. – С. 59.
- 29 Зелений З. Зазнач. праця. – С. 107.
- 30 Обмануті надії. – С. 53.
- 31 Крохмалюк Р. Вишкільний табір українських юнаків у Малті (Карантія) // Вісті комбатанта. – 1978. – №4. – С. 55.
- 32 Боляновський А. Зазнач. праця. – С. 465.
- 33 Зелений З. Українське юнацтво. – С. 46.
- 34 Обмануті надії. – С. 151.
- 35 Гріневич І. До генези німецької противітряної служби так званих юнаків і юнацок // Вісті комбатанта. – 1999. – № 5 – 6. – С. 65.
- 36 Дробязко С., Карапщук А. Восточные добровольцы в вермахте, полиции и СС. – Москва, 2000. – С. 32.
- 37 Нагаєвський І. Зазнач. праця. – С. 46.
- 38 В. Л. Про спомини юнаків // Вісті комбатанта. – 1997. – №4. – С. 96.
- 39 Боляновський А. Українські військові формування. – С. 478.
- 40 Обмануті надії. – С. 65.
- 41 Лаба В. Дівчата в мундирах // Вісті комбатанта. – 1965. – №7. – С. 40.
- 42 Білостоцький С. Зазнач. праця. – С. 141.
- 43 Обмануті надії. – С. 31.

**Ілюстрації з книги: Зелений З.
Українське юнацтво у вирі Другої
світової війни. – Торонто, 1965.**

Володимир ГОРЄЛОВ

ГЕНЕРАЛ-ПОЛКОВНИК К.МОРОЗОВ – ПЕРШИЙ МІНІСТР ОБОРОНИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ (вересень 1991 – жовтень 1993 р.) Діяльність на тлі становлення Збройних Сил України

Будуючи сьогодні Збройні Сили України, треба добре знати вже пройдений ними більш як шістнадцятирічний шлях і використовувати здобутий досвід задля впевненого поступу. Нині Збройні Сили зовсім не такі, якими були в 1991 р., коли тільки зароджувались. Але ж без перших кроків, без діяльності першого Міністра оборони незалежної України не могло бути й наступних кроків, теперішнього розвитку. Схарактеризувати, бодай загальними рисами, діяльність на цій посаді генерал-полковника Костянтина Морозова* в тісному зв'язку з тогочасними подіями і процесами, пов'язаними зі створенням Збройних Сил України, поставив собі за мету автор статті.

На межі 80 – 90-х рр. ХХ ст. в умовах посилення процесів розпаду Радянського Союзу ідея державного унезалежнення його національних суб'єктів (а таке право обумовлювали всі Конституції СРСР – 1924, 1936 і 1977 р.) стає провідною в суспільно-політичному житті більшості республік країни. В Українській РСР конкретним утіленням прагнення до усамостійнення стало ухвалення 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР

* Костянтин Петрович Морозов народився 3 червня 1944 р. у м. Брянка Ворошиловградської (тепер – Луганська) області в робітничій родині. Там закінчив середню школу. З 1963 по 1967 р. навчався в Харківському вищому військовому авіаційному училищі льотчиків ім. С.І.Грицевця. З 1967 по 1971 р. проходив службу в авіаційних частинах ВПС на території СРСР на посадах льотчика, старшого льотчика, начальника штабу – заступника командира ескадрильї – старшого льотчика. У 1971 – 1972 рр. – командир авіаційної ланки винищувального полку Північної групи військ (Польська Народна Республіка). Протягом 1972 – 1975 рр. навчався у Військово-повітряній академії ім. Ю.О.Гагаріна (м. Моніно Московської обл.). Після закінчення академії в 1975 – 1981 рр. служив на посадах льотчика-інструктора, командинира авіаційної ескадрильї, заступника командира авіаційного полку, начальника авіаційної бази в Туркестанському військовому окрузі (штаб округу в м. Ташкент). З 1981 р. – заступник командира авіаційної дивізії в Центральній групі військ (Чехо-Словацька Соціалістична Республіка). У 1982 – 1984 рр. навчався у Військовій академії Генерального штабу Збройних Сил СРСР ім. К.Є. Ворошилова. З 1986 р. займав посади начальника штабу – першого заступника командувача 46-ї (м. Смоленськ) і 17-ї повітряних армій. З 1990 р. – командувач 17-ї повітряної армії (м. Київ). З 3 вересня 1991 до 8 жовтня 1993 р. – Міністр оборони України. Генерал-полковник – з 18 вересня 1991 р.¹ Після відставки на власне бажання з

Декларації про державний суверенітет України. Декларація проголошувала, що Україна, як суверенна держава, здійснює захист своєї державності й має право на власні Збройні Сили. Це положення відповідало міжнародній правовій нормі, яка надавала можливість суб'єктів союзу держав мати власну військову організацію. Відтак розпочалися інтенсивні пошуки шляхів і засобів практичного здійснення цього права.

У зв'язку з численними зверненнями громадян, рідні яких відбували строкову службу в складі підрозділів і частин Радянської армії в „гарячих” точках СРСР, Верховна Рада України 30 липня 1990 р. заявила про неприпустимість такого стану. Це стосувалося також і працівників підрозділів органів МВС і КДБ УРСР, що брали участь у вирішенні міжнаціональних та інших конфліктів поза Україною. Уряд УРСР 12 листопада 1990 р. припинив відправлення новобранців за межі республіки.

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР, від 23 вересня 1990 р. активно працював перший виконавчий орган з військових питань в Україні – Комітет по зв'язках з Міністерством оборони СРСР. Його головою призначили працівника Ради Міністрів УРСР В. Тимошка. За постановою республіканського уряду цей орган здобув новий статус і назуву й далі діяв уже як Державний комітет УРСР з військових питань при Раді Міністрів УРСР.

З ініціативи суспільно-політичних рухів, громадських об'єднань та організацій восени 1990 р. відбулися конференції, збори, на яких обговорювалися питання державного й військового будівництва. На початку грудня на першій сесії Великої ради Руху було розглянуто концепцію Збройних Сил України. Вона передбачала кілька варіантів формування їх. Найдоцільнішим було визнано поступове перетворення угруповань Збройних Сил Радянського Союзу на території УРСР у Збройні Сили

посади Міністра оборони України через суперечності в поглядах з Президентом України Л. Кравчуком на подальшу долю ВМС України² – у резерв ГВК Збройних Сил України. 5 березня 1994 р. звільнений з лав Збройних Сил України у запас. У 1994 р. балотувався як кандидат у народні депутати на виборах до Верховної Ради України. У 1994 – 1995 рр. був старшим дослідником-стипендіатом Українського науково-дослідного інституту Гарвардського університету й Урядового інституту ім. Дж. Кеннеді (м. Кембридж, США)³. До 1997 р. – член президії Національної ради Конгресу української інтелігенції, голова комісії з питань оборони і національної безпеки. З вересня 1997 р. – радник-посланник Посольства України в Королівстві Бельгія, головний координатор співробітництва України з НАТО, Радою Північноатлантичного співробітництва й Західноєвропейським Союзом у військових справах. З червня 2000 р. – Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Іран. Дипломатичний ранг – Надзвичайний і Повноважний Посланник України 1-го класу (1999 р.). Нині – голова місії України при НАТО (м. Брюссель)⁴. Нагороджений орденами „За службу Батьківщині у Збройних Силах СРСР” III і II ступенів (1990 р.), „За мужність” III ступеня (1996 р.). Автор англомовної книжки „Above and Beyond. From Soviet General to Ukrainian State Builder” („Вище і далі. Від радянського генерала до українського державотворця”. – Кембридж, 2000. – 296 с.).

Перед польотом на реактивному винищувачі МіГ-21. Курсант 4-го курсу, 1966 р.

Випускник Харківського ВВАУЛ ім. С.І.Грицевця отримав перше військове звання „лейтенант”. 1967 р.

Зустріч в авіаційному гарнізоні з Міністром оборони СРСР Д. Устиновим. Центральна група військ (Чехо-Словацька Соціалістична Республіка), 1981 р.

З офіційним візитом у Великій Британії. Грудень 1992 р.

України зі збереженням їхньої бойової готовості. Відповідно до цього варіанту, усі частини, з'єднання та об'єднання, що дислокувалися на українській території, мали діяти під юрисдикцією Верховної Ради УРСР. На сесії Великої ради Руху було обговорено потребу створити Головне командування військового угруповання на території України, депутатську комісію з питань оборони та безпеки, а також військове відомство при Раді Міністрів УРСР. На військове відомство передбачалося покласти завдання щодо формування військових комісаріатів, комплектування територіальних частин і з'єднань на базі дислокованих на теренах республіки угруповань військ Радянської армії і Військово-Морського флоту з перепідпорядкуванням їх Україні, взаємодією з Міністерством оборони СРСР (у тому числі й в оперативно-стратегічних питаннях), опрацювання Воєнної доктрини України.

У лютому 1991 р. в Києві відбулася представницька конференція за участь громадських і державних діячів, військових фахівців і вчених. На ній обмірковувалися важливі проблеми зовнішньої і внутрішньої безпеки України, шляхи її засоби будівництва її Збройних Сил.

28 квітня під тиском опозиції Верховна Рада України замість постійної Комісії Верховної Ради УРСР з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки створила Комісію з питань оборони і державної безпеки у складі 27 народ-

них депутатів на чолі з народним депутатом В.Дурдинцем. Трохи пізніше в уряді України з'явилася посада Державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій УРСР, на яку було призначено Є.Марчука.

Тим часом у громадській думці дедалі більш поширювалася ідея створення власного українського війська. 27 липня 1991 р. відбувся 1-й з'їзд офіцерів – громадян України, зініційований, зокрема, Народним рухом України й Комісією з прав людини Верховної Ради. З'їзд розробив пропозиції щодо принципів побудови національної армії, заходів щодо соціального захисту військовослужбовців. Ці пропозиції і звернення з вимогою прискорити створення національної армії було передано до Верховної Ради УРСР. На з'їзді засновано Спілку офіцерів України й обрано її виконавчий комітет на чолі з народним депутатом СРСР полковником В.Мартиросяном⁵.

19 серпня 1991 р. радикальні прибічники збереження радянського політичного режиму проголосили створення в Москві Державного комітету з надзвичайного стану (ГКЧП), який своїми рішеннями припиняв чинність законодавчих актів найвищих органів влади союзних республік. Стало очевидним, що в цих умовах державний суверенітет України може залишитися тільки декларацією.

На той час генерал-майор авіації Костянтин Морозов командував 17-ю повітряною армією. Пізніше, згадуючи своє бачення тодішньої ситуації, він писав, що моральні й духовні якості, яким завдячує своїй матері, а також здобутий життєвий і службовий досвід допомогли йому критично проаналізувати комуністичну ідеологію й зрозуміти протизаконний, україн небезпечний характер намірів і дій у дні путчу керівників Комуністичної партії, ладних використати радянські Збройні Сили проти народу й спричинити кровопролиття серед цивільного населення⁶. Усупереч позиції своїх високопоставлених начальників, що підтримали ГКЧП, К.Морозов не виконав розпорядження путчистів про запровадження надзвичайного стану у військах і зробив усе, аби гарантувати, що особовий склад 17-ї повітряної армії ніколи не буде використаний проти демократичних сил в Україні. Про це він повідомив голову Верховної Ради України Леоніда Кравчука й обмінівався з ним думками щодо політичної ситуації. 22 серпня К.Морозов прийняв рішення про свій вихід з лав Комуністичної партії⁷.

Московські події 19 – 21 серпня 1991 р. відіграли роль потужного каталізатора процесу державного самовизначення України і створення її Збройних Сил. 24 серпня Верховна Рада України проголосила Акт про незалежність України й того ж дня ухвалила постанову „Про військові формування в Україні”, згідно з якою підпорядкувала собі всі дислоковані на українській території військові формування, а також зобов’язала уряд утворити Міністерство оборони України й розпочати організацію Збройних Сил України.

Цією постановою було започатковано практичне будівництво Збройних Сил України як важливого інституту держави й невід'ємного елементу її військової організації. Швидке створення їх зумовлювалося насамперед потребою забезпечити захист молодої незалежної Української держави від можливої зовнішньої воєнної загрози.

Одразу після ухвалення Акта про незалежність України провадилися активні політичні консультації. Голова Народного руху України І.Драч відвідав генерала К.Морозова і під час розмови з ним був приємно вражений, що той схвально поставився до здобуття Україною незалежності. Така позиція була радше винятком серед тогочасних військових керівників високого рівня. Неприйняття К.Морозовим дій ГКЧП, невиконання вказівок путчистів, а тепер тверда свідома підтримка української незалежності викликали в керівництва демократичних сил держави симпатію до командувача 17-ї повітряної армії як до широго патріота України, якого можна використати на високій державній посаді⁸.

Нагадаємо, що на час проголошення незалежності Україна успадкувала від колишнього СРСР одне з найбільших військових угруповань в Європі: війська Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, чотири повітряні армії, 8-му окрему армію ППО, 28-й корпус ППО (входив до складу 2-ї окремої армії ППО), 43-ю ракетну армію Ракетних військ стратегічного призначення, сили Чорноморського флоту, частини й з'єднання центрального (московського) підпорядкування. Загальна чисельність особового складу сягала 780 тис.⁹ Сили цього угруповання налічували понад 6,5 тис. танків, близько 7 тис. бойових броньованих машин, до 1,5 тис. бойових літаків, понад 350 кораблів і суден забезпечення¹⁰.

Та передусім лишався дуже великий ядерний потенціал. На території України було тоді 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), з них 130 МБР РС-18 на рідкому паливі з шістьма ядерними боєголовками й 46 МБР РС-22 на твердому паливі з десятьма ядерними боєголовками кожна (у світі ці ракети відомі під умовними назвами СС-19 і СС-24). Повітряний компонент стратегічних сил складався з 19 стратегічних бомбардувальників ТУ-160 і 21 стратегічного бомбардувальника ТУ-95МС. Ядерний потенціал становив 1272 боєголовки для МБР і 672 для крилатих ракет повітряного базування. Крім того, було ще близько 2500 одиниць тактичних ядерних боєзарядів¹¹. За загальною ядерною потужністю Україна займала на той час третє місце у світі (після США й Російської Федерації).

А проте для України це була безсистемна сукупність окремих складників військової машини Радянського Союзу. Щоб перетворити її на цілісну боєздатну структуру, спроможну забезпечити оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності, потрібно було виконати й складну роботу.

Як згадує колишній командувач Військ повітряної оборони Збройних Сил України генерал-полковник у відставці М.Лопатін, „28 серпня 1991 р. в будинку Верховної Ради України відбулася нарада за участі командувачів Одеського, Прикарпатського і Київського військового округів, Чорноморського флоту, 8-ї ОА ППО, 24-ї ПА ВГК і 17-ї ПА ВПС – І.Морозова, В.Соколова, В.Чечеватова, М.Лопатіна (на той час командувача 8-ї ОА ППО. – В.Г.), В.Васильєва, К.Морозова та великої групи депутатів. Вів нараду Голова Верховної Ради України Л.Кравчук. Розглядалося одне питання – будівництво Збройних Сил України на основі наявних на її території військових формувань. Усі командувачі, крім генерал-майора К.Морозова, поставилися до цього негативно... Генерал-майор К.Морозов заявив, що він не тільки підтримує ідею створення Збройних Сил України, а й докладе всіх зусиль для її здійснення”¹².

Для того щоб надати процесові створення Збройних Сил України динамічного характеру, пост Міністра оборони України мав посісти високопрофесійний, патріотичний і авторитетний військовик. Було кілька кандидатур (В.Дурдинець, Є.Марчук, О.Ємець)¹³, але зрештою вибір припав на командувача 17-ї повітряної армії генерал-майора авіації К.Морозова, який активно підтримував обраний Україною шлях незалежності й ідею створення власної армії. 29 серпня Л.Кравчук зателефонував К.Морозову й запропонував зустрітися й обговорити з ним можливість його призначення. З вересня Верховна Рада України 323 голосами „за” (11 було „проти”) прийняла відповідну постанову¹⁴. Невдовзі, 18 вересня того ж року, Указом Президії Верховної Ради України К.Морозову присвоєно військове звання генерал-полковника¹⁵.

Принагідно тут варто звернути увагу на низку прикметних обставин. У мемуарах К.Морозов зазначає, що походить з родини, де батько був росіянин, а мати – українка. У паспорті його записали росіянином. Однак те, що він народився, закінчив школу й здобув військову спеціальність в Україні зробили К. Морозова її щирим патріотом. Протягом усієї військової служби в радянський період його начальники й кадрові органи вважали, що, бувши „напівросіянином”, він почуває себе „повним росіянином”, і це є добрим „щепленням” проти українського патріотизму. Тож українські патріотичні почуття доводилося заховувати глибоко в душі. Бо ж якби стала відомою любов К.Морозова до України й відданість їй, то його кар’ера склалася б зовсім інакше. Тоді, пише він, „я не командував би авіаційним з’єднанням і не був би посланий на навчання в Академію Генерального штабу ім. К.Є.Ворошилова, не був би призначений 1990 р. командувачем 17-ї повітряної армії в Україні. Коли б мое військове керівництво знало, що я глибоко поважаю діяльність і політичні погляди багатьох демократів на моїй Батьківщині, я був би звільнений з цих посад. Ale цього не сталося, і тепер мое життя й військова кар’ера ще раз зробили

ли несподіваний поворот (їдеться про призначення Міністром оборони України. – В.Г.), про який я ніколи не мріяв і якого не передбачав¹⁶.

Безперечно, наведені вище факти свідчать, що на той час – у кінці серпня 1991 р. – серед усього найвищого військового керівництва в Україні командувач 17-ї повітряної армії генерал-майор К.Морозов був єдиний посадовець, котрий за своїми фаховими, службовими, ідейними й людськими якостями повністю відповідав вимогам до міністра оборони.

Виступаючи після свого призначення, К.Морозов висловився за збереження сил колективної оборони, відтак за дворівневу структуру Збройних Сил України, які мали включати стратегічні сили і сили загального призначення. У керівництві ядерними силами передбачалася участь повноважних представників України, а згодом планувалось відмовитися від ядерної зброї¹⁷.

9 – 10 вересня 1991 р. Міністр оборони СРСР маршал авіації Є.Шапошников провів у Москві конференцію з військовими керівниками всіх республік Радянського Союзу, за винятком країн Балтії. Учасниками від України були голова постійної Комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки В.Дурдинець, Державний міністр з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій Є.Марчук, Міністр оборони К.Морозов, а також експерти. На конференції обговорювалось головне питання: чи будуть Збройні Сили єдиними – з представництвом кожної республіки, а чи їх належить поділити за державно-територіальною ознакою. Українська делегація зайняла тверду безкомпромісну позицію: Україна, згідно з Декларацією про державний суверенітет і Актом про незалежність, створює і оснащує власну армію.

На прохання Міністра оборони України восени 1991 р. для допомоги в розробленні майбутньої структури Збройних Сил України до Києва з Генерального штабу Збройних Сил СРСР було відряджено двох високопрофесійних генералів – генерал-лейтенанта І.Біжана й генерал-майора Г.Живицю¹⁸.

Перші дії К.Морозова як міністра були спрямовані на те, щоб зібрати навколо себе офіцерів, яким він довіряє, і сформувати з них віддану команду, яка б гарантувала лояльність і високий професіоналізм, і в умовах економічної кризи починати болісний процес скорочення військових структур¹⁹.

До організаційної групи, яка у вересні – грудні 1991 р. разом з К.Морозовим створювала Міністерство оборони України, належали: генерал-лейтенант І.Біжан, генерал-майори Г.Живиця, Г.Панкратов, В.Гречанінов, А.Паламарчук, Г.Авдеєв, І.Штопенко, Ю.Прокоф'єв, полковники В.Мулява, І.Кокойко, В.Лазоркін, В.Гура, О.Скіпальський, О.Нікольський, П.Брагар, В.Матирка, В.Пилипчук, підполковники І.Іщенко, Г.Кузнецов, майори О.Клубань, Г.Карасенков, Ю.Іллющенко, С.Бицук, О.Федоренко, капітан 3-го рангу І.Тенюх, капітан Ю.Устинов, старший лейтенант Р.Ануфрієв, лейтенант О.Гайдамака, старші прaporщики В.Утехін, Б.Дудка²⁰.

Публікуючи 2000 р. спогади про той час, К.Морозов присвятив їх цим тридцяти своїм співробітникам з організаційної групи, – „щирим героям, – як він пише, – які зі мною сформували перше Міністерство оборони незалежної України. В їхніх діях під час цієї роботи втілювалася глибока віра в подальше майбутнє України (якому я також присвячу що книжку). Вони були надійною командою першого Міністра оборони незалежної України. Ризикуючи всім, вони були щиро відданими, стійкими у своїх діях і являли собою зразок патріотизму для всіх громадян нашої держави”²¹.

Генерал-лейтенант у відставці Г. Живиця нагадує: „Це тепер легко говорити «Збройні Сили України». А тоді ці слова у декого в Москві викликали гнів, а то й лють. «Міністр оборони України» звучало гордо для українців, але там, звідки мене прислано (з Генерального штабу Збройних Сил СРСР у Москві – В. Г.), це сприймалося щонайменше з роздратованням... Справи посувалися швидко і дуже успішно, але не на користь Москви. Костянтин Петрович [Морозов], я та ще декілька генералів і офіцерів, що ризикували сміливістю думок, збиралися, радилися, обговорювали створення Міністерства оборони й реформування військ”²².

У зв’язку з переміщенням центру ваги військового будівництва в практичну площину у вересні 1991 р. було сформовано спеціальну групу військових учених і фахівців під керівництвом голови постійної Комісії Верховної Ради з питань оборони і державної безпеки В.Дурдинця. Активну участь у роботі цієї групи, яка мала підготувати правову базу для створення її функціонування Збройних Сил України, брали генерал-майори В.Васильєв і В.Гречанінов, полковники М.Бондаренко, В.Герасименко, В.Говоруха, Л.Грінченко, А.Єпішин, В.Загвоздкін, Є.Ковальчук, О.Кондрат, В.Лазоркін, В.Мартиросян, В.Назін, О.Сидоренко, І.Халецький, підполковники В.Берзаков, Б.Єльчанінов, Г.Костенко, В.Федотов, полковники запасу М.Вітовський, С.Колонтаєнко, В.Лохань, О.Могильний, В.Онищенко та інші.

16 вересня на першій нараді групи під головуванням В.Дурдинця за участю К. Морозова було створено дві робочі групи. Одну з них – з підготовки проектів Концепції національної безпеки і Воєнної доктрини України очолив генерал-майор В.Гречанінов, другою, яка мала скласти проекти законів з військового будівництва, спочатку керував полковник В.Лазоркін, а потім генерал-майор Г.Живиця²³. Робота йшла дуже напружена. „Багато й плідно працювали всі, а нам з Костянтином Петровичем [Морозовим] часто не вистачало часу на сон”, пише у споминах Г.Живиця²⁴.

Щоб полегшити особисту роботу Міністра оборони України й керованих ним груп, постановою Президії Верховної Ради України від 25 вересня 1991 р. було створено спеціальну шестиособову оперативну групу, яка забезпечувала зв’язок міністра з Верховною Радою і Урядом

України, обробляла інформацію і кореспонденцію, виконувала інші нагальні оперативні завдання. До цієї групи ввійшли підполковник В.Матірка, капітан О.Федоренко, старший лейтенант Р.Ануфрієв, лейтенант О.Гайдамака, службовці В.Онищенко, Н.Тарасюк. Невдовзі, за розпорядженням Голови Верховної Ради України від 10 жовтня 1991 р., чисельність групи збільшили до 11 осіб. Склад її, зокрема, поповнили заступник начальника штабу 17-ї повітряної армії генерал-майор Г.Панкратов і начальник 8-го відділу штабу військ Південно-Західного напрямку полковник П.Волинець, що дало змогу підтримувати оперативний зв'язок зі штабами військових округів, Чорноморського флоту, армій, корпусів, дивізій, бригад і полків.

Саме тоді значно ускладнилися взаємини з командуванням Збройних Сил Радянського Союзу, яке не полишало надії зберегти єдність його Збройних Сил і всіляко намагалося заблокувати створення Міністерства оборони, Головного штабу й у цілому Збройних Сил України. Московське керівництво вимагало від командувачів військових округів заборонити офіцерам будь-які контакти, а поготів співробітництво з Міністром оборони України та його „командою”. Виникла парадоксальна ситуація, коли всі військові формування на території України перебували під юрисдикцією Верховної Ради України, а фактично підпорядковувалися Москві й виконували всі розпорядження Генерального штабу Збройних Сил СРСР. Проте, як підкresлює у спогадах А.Лопата, „... не треба забувати, що майже все... тоді було ще підпорядковане Москві й отримувало від Росії заробітну плату. На всіх щаблях військової ієрархії точилася безнастанна боротьба за виконання постанов Верховної Ради, указів Президента і наказів Міністра оборони України”²⁵.

За цих умов із членів Спілки офіцерів України сформувалися групи, які в місцях розташування військових частин і з'єднань підтримували роботу щодо створення українських Збройних Сил, роз'яснювали позицію Верховної Ради і Кабінету Міністрів України. Ці групи офіцерів допомагали контролювати ситуацію в гарнізонах, збираючи й узагальнюючи інформацію про стан справ і особливості функціонування військових частин, дислокованих на території держави, в інтересах розбудови Збройних Сил України.

У той непростий для України період Верховна Рада, її Президія, Кабінет Міністрів у взаємодії з ініціативною групою Міністерства оборони України оперативно вирішували невідкладні питання стосовно визначення порядку передислокації військових формувань; підготовки й розгляду Концепції оборони України й цілої низки законопроектів з військової проблематики; посилення відповідальності за створення не передбачених законодавством збройних формувань або груп; забезпечення умов для діяльності Міністерства оборони України (виділення потрібних коштів на утримання апарату Міністерства, а також матеріально-технічних і транспортних засобів для його нормального функціонування).

У результаті напруженої роботи восени – взимку 1991 р. було підготовлено важливі документи, що стали нормативно-правовою базою для формування Збройних Сил України. 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України. Текст документа мав п'ять розділів: „Умови і фактори, що впливають на будівництво Збройних Сил України”, „Основні принципи створення Збройних Сил України”, „Органи військового управління”, „Фінансово-економічне забезпечення”, „Соціальний захист військовослужбовців”. Згідно з Концепцією, на перехідний період передбачалася наявність на українській території військ (сил) двох рівнів: Збройних Сил України і Військ колективної стратегічної оборони. Творення Збройних Сил повинно було здійснюватись шляхом поступового скорочення й послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремих армій ППО, четырьох повітряних армій, трьох загальновійськових і двох танкових армій, сил Чорноморського флоту.

Концепція визначала, що Збройні Сили України складаються з трьох видів: Сухопутні війська (Війська наземної оборони), Військово-Повітряні Сили і Сили Протиповітряної оборони (Війська повітряної оборони), Військово-Морські Сили; Збройні Сили України будуються за принципом розумної достатності; виходячи з фінансово-економічних можливостей і того, що Збройні Сили України повністю фінансуються з державного бюджету, чисельність усіх військ має становити 0,8 – 0,9% чисельності населення країни, тобто 400 – 420 тис. осіб.

Що ж стосується органів військового управління, то Концепція встановлювала, що законодавче регулювання в галузі оборони, національної безпеки та військового будівництва здійснює Верховна Рада України, а Президент України (до обрання Президента України – Голова Верховної Ради України) є Головнокомандувачем Збройних Сил України. Передбачалося створення Ради оборони України як найвищого державного органу керівництва обороною і безпекою держави.

У Концепції було також визначено місце в органах військового управління Міністра оборони й Головного штабу Збройних Сил України. Міністр оборони керує Збройними Силами України; проводить у державі єдину військово-технічну політику; відповідає за розроблення й подає Президентові (Верховній Раді) України проекти планів застосування Збройних Сил і комплексні плани розвитку їх; несе відповідальність за стан і розвиток Збройних Сил, їхню бойову й мобілізаційну готовість, своєчасне розгортання і захист територіальної цілісності; Головний штаб Збройних Сил України є основним органом безпосереднього управління військами (силами) в мирний і воєнний час; начальник Головного штабу Збройних Сил України є першим заступником Міністра оборони України.

Того ж дня, 11 жовтня, Верховна Рада України постановила створити Раду оборони України, затвердила склад посадовців, що мають входити до неї. Це Голова Верховної Ради України – Голова Ради оборони України, Прем'єр-міністр України, голова Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки, Державний міністр з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій України, Державний міністр з питань оборонного комплексу і конверсії України, Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України, голова Служби національної безпеки України, командувач Прикордонних військ України, командувач Республіканської (пізніше – Національної) гвардії України, начальник штабу Цивільної оборони України.

Щоб забезпечити належний добір кадрів для формування центрального апарату Міністерства оборони (ЦАМО), наказом Міністра оборони України від 1 листопада 1991 р. № 1 було створено атестаційну комісію у складі: голова комісії – генерал-лейтенант І.Біжан, члени комісії – генерал-майори Г.Живиця, А.Паламарчук, Г.Панкратов, полковники Г.Авдесев, П.Волинець, І.Штопенко, І.Кокойко, В.Мулява, В.Лазоркін, І.Халецький (секретар). Головними критеріями, якими керувалася атестаційна комісія, добираючи генералів, офіцерів і службовців для управління і підрозділів ЦАМО, були їхні фахові якості, визнання положень Декларації про державний суверенітет і Акта про незалежність України, а також готовість служити народові України.

20 листопада Постановою Кабінету Міністрів України № 321 затверджено Тимчасове положення про Міністерство оборони України, згідно з яким чисельність центрального апарату Міністерства мала становити 248 осіб (216 з них – військовослужбовці). Було встановлено кількість заступників Міністра оборони (п'ять, зокрема два перші), а також кількісний склад колегії Міністерства (11 осіб).

До ЦАМО України належали: апарат Міністра оборони України, Головний штаб ЗС України, штаби Озброєння і Тилу, управління – справами, кадрів, фінансове, будівельно-квартирне, соціально-психологічної служби, військової освіти, залізничних військ, прес-служба Міністерства. Відповідно до структури ЦАМО, було створено організаційні ядра кожного її елементу й призначено тимчасових виконувачів обов'язків їхніх начальників і керівників – першого заступника Міністра оборони України (генерал-лейтенант І.Біжан), першого заступника начальника Головного штабу ЗС України (генерал-майор Г.Живиця), заступника начальника Головного штабу ЗС України (генерал-майор авіації Г.Панкратов), начальника штабу Озброєння (генерал-лейтенант І.Олійник), начальника штабу Тилу (полковник Г.Авдесев), начальника управління справами (полковник В.Волинець), начальника фінансового управління (полковник І.Штопенко), начальника управління військової освіти (полковник

Ю.Прокоф'єв), начальника управління соціально-психологічної служби (полковник В.Мулява), начальника управління кадрів (полковник В.Ананьєв), начальника будівельно-квартирного управління (генерал-майор Д.Рудковський), начальника управління залізничних військ (генерал-майор Г.Михайличенко), начальника прес-служби Міністерства оборони (підполковник І.Клубань). Роботою зі створення Головного штабу Збройних Сил України – основного органу Міністерства оборони – керував генерал-майор Г. Живиця.

Однією з найважливіших структур Головного штабу ЗС України був центр оперативно-стратегічних досліджень (ЦОСД), який очолив кандидат військових наук, генерал-майор В.Гречанінов. Центр адміністративно підпорядковувався Міністрові оборони й начальникові Головного штабу ЗС України. Головним завданням ЦОСД було розроблення військово-політичних і воєнно-стратегічних проблем згідно з чинним законодавством України, а також обґрунтування положень проектів законів, постанов, указів, підготовка доповідей, оперативних документів як для Міністра оборони України, так і для начальника Головного штабу ЗС України.

Організаційні ядра всіх управлінь, підрозділів наполегливо працювали над укомплектуванням вакантних посад генералами, офіцерами й службовцями, беручи водночас участь в опрацюванні проектів законів, постанов, загальновійськових статутів та інших нормативно-правових документів²⁶.

Осінь – зима 1991 р. були переломними для військового будівництва в Україні. 6 грудня Верховна Рада України ухвалила надзвичайно важливі для військового будівництва закони – „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”. Того ж дня затверджено текст Військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов.

На основі згаданих законів і відповідно до Мінської домовленості між країнами СНД Україна на початку січня 1992 р. активізувала створення власних Збройних Сил на базі військового угруповання колишньої Радянської Армії й сил Чорноморського флоту. Як наголошує дослідник початкового періоду історії армії й флоту нашої держави В.Бринцев, „Україна стала першою серед країн колишнього СРСР, яка створила власні Збройні Сили. Цей процес мав унікальний характер. Величезна частина колишньої Радянської Армії, яка була дислокована на території України, без пролиття крові почала переходити на службу українському народу. Мирний, еволюційний шлях військового будівництва став можливим, зокрема, завдяки створенню міцного правового фундаменту, прийняттю конкретних законів, що визначили правовий статус Збройних Сил. Рішення про їх необхідність базувалося на реаліях розпаду СРСР, урахуванні геополітичних змін у світі та розумінні важливої ролі Збройних Сил у становленні незалежної суверенної держави”²⁷. Okremo треба відзначити велику заслугу в цьому Міністра оборони України генерал-полковника К.Морозова.

12 грудня 1991 р. Президент України Л.Кравчук перейняв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних Сил України. Того ж дня для забезпечення обороноздатності України, боєготовості військ, підтримання дисципліни й правопорядку серед особового складу та надання процесу реформування військових угруповань керованого характеру і посилаючись на Закони „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”, Президент України видав Указ „Про Збройні Сили України”, яким було визначено: на базі всіх військ округів, Чорноморського флоту, дислокованих у межах території України (крім військ, що входять до складу Стратегічних Сил стримування), створити Збройні Сили України; всю цю роботу провести поетапно, відповідно до Концепції оборони; установити, що Міністр оборони України підпорядковується безпосередньо Президентові України і на нього покладаються обов'язки командувача Збройних Сил України.

Цим указом було окреслено завдання Міністра оборони України в справі організації на переходний період, до завершення створення Збройних Сил, безпосереднього адміністративного управління військами, що перебувають на українській території, а також організації суворого контролю за станом цих військ, їхніми плановими передислокаціями, переміщенням військової техніки, озброєнь і майна. Крім того, йому пропонувалося подати на затвердження Президентові України не пізніше від 20 січня 1992 р. план утворення структур Збройних Сил України.

Згідно з наказом Міністра оборони України від 23 грудня 1991 р., Міністерство оборони розташувалося в приміщеннях управління й штабу Київського військового округу. Служба оперативних чергових округу була перепідпорядкована міністрові. Було організовано цілодобове чергування в приміщенні оперативної групи Головного штабу Збройних Сил України.

Ось як про це згадує генерал-лейтенант Г.Живиця: „У грудні ми переїхали з Банкової на Повітрофлотський проспект... У приміщенні Київського військового округу (уже колишнього, від якого лишилася оперативна група) наприкінці 1991 р. було сформовано Головний штаб Збройних Сил України, а в першій половині наступного, 1992 р. – штаб Тилу, штаб Озброєння, управління кадрів, договірно-правове управління, управління освіти та інші”²⁸.

30 грудня 1991 р. на зустрічі глав держав СНД в Алма-Аті Президент України Л.Кравчук заявив, що з 3 січня 1992 р. дислоковані на українській території війська приводяться до добровільної присяги на вірність народові України. Відповідне розпорядження Міністра оборони України з указівками про початок прийняття присяги було надіслано у війська 31 грудня.

Одразу після новорічних свят особовий склад військових формувань на території України почав добровільно складати Військову присягу. З січня серед перших присягнули на вірність народові України офіцери

оперативної групи Головного штабу ЗСУ, яку очолював генерал-майор Г.Живиця.

Тим часом військово-політичне керівництво Російської Федерації жорстко блокувало дії України у сфері військового будівництва, спекулюючи тезою про потребу гарантувати колективну безпеку²⁹. Як згадує Г.Живиця, „після створення всіх необхідних структур Міністерства оборони України можна було самостійно вирішувати інші справи. Москва не могла вже керувати військами на території України без відома нашого міністерства. Саме тоді особливо загострилися всі конфлікти між міністерствами Росії і України. У Москві ніяк не хотіли змиритися з тим, що Україна самостійно вирішує всі військові справи”³⁰.

9 січня в залі засідань Верховної Ради України під керівництвом Президента України – Головнокомандувача Збройних Сил Л.Кравчука в присутності Голови Верховної Ради І.Плюща й Прем'єр-міністра України В.Фокіна відбулася перша Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва. На нараду були запрошенні: керівний склад Міністерства оборони України, командувачі об'єднань, командири з'єднань, начальники військових навчальних закладів, командувачі Прикордонних військ, Національної гвардії, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ, начальник штабу Цивільної оборони. У доповіді Міністра оборони України К.Морозова було окреслено шляхи розбудови Збройних Сил держави на 1992 – 1996 рр. Передусім ставилося завдання в січні заприсяжити всі війська, дислоковані в Україні. Було зазначено, що для будівництва Збройних Сил Україна має вже власну правову базу, наголошувалося також, що наша держава не порушує спільніх домовленостей, однак ті накази, які надходять у війська з Москви, суперечать цим угодам.

На нараді було заслухано командувачів військових округів і Чорноморського флоту. У своїх виступах вони намагалися обґрунтывать неможливість розподілу Збройних Сил СРСР. Закриваючи нараду, Президент України порадив керівному складові військових округів і флоту глибоко замислитися над порушеними питаннями.

Саме тоді провадилися складні переговори з командуванням Об'єднаних Збройних Сил СНД щодо складу й статусу Стратегічних Сил. Після тривалих дискусій експерти визначили, що до Стратегічних Сил належать: ракетні частини стратегічного призначення й стратегічна авіація; системи й об'єкти обслуговування та забезпечення їх; деякі підрозділи управління начальника космічних засобів ППО, зокрема радіолокаційні пости, що входять до системи попередження про ракетний напад. Утім лишалися невирішеними питання про повітряно-десантні війська, військово-транспортну авіацію та Чорноморський флот.

На кінець січня 1992 р. близько двох третин військовослужбовців військових формувань (за винятком Чорноморського флоту, 43-ї армії

Ракетних військ стратегічного призначення, Болградської повітряно-десантної дивізії) склали присягу на вірність народові України³¹.

Чисельність Збройних Сил України досягла 310 тис., що становило 73% від запланованої кількості³². Проте ситуація в гарнізонах складалася непроста. Ось як характеризує її у спогадах генерал-полковник А.Лопата: „Не поодинокими були випадки, коли в об'єднаннях, з'єднаннях і частинах військові колективи поділялися на три групи: одна – це ті, хто серцем сприйняв незалежність України і добровільно присягнув на вірність українському народові; друга група складалася з офіцерів, що вагалися приймати присягу (в основному це були військовослужбовці неукраїнської національності, у яких рідні жили в інших державах СНД). З ними наполегливо працювали, роз'яснюючи, що з прийняттям військової присяги вони автоматично стають громадянами України. Щотижня для роз'яснювальної роботи та участі в урочистостях з нагоди прийняття військової присяги у війська виїжджали генерали й офіцери Міністерства оборони України, Головного штабу Збройних Сил, видів Збройних Сил та військових округів. Третю групу становили військовослужбовці, які однозначно вирішили служити в Росії або в інших державах СНД і не мали наміру присягати Україні. В той час процес переведення військовиків у збройні сили інших держав іноді затягувався на кілька місяців, і це часто позначалося на виконанні ними службових обов'язків в українській армії. За таких обставин старші начальники мусили терпляче ставитись до цих військовослужбовців, сприяти переїздові їхніх сімей тощо”³³.

К.Морозов у своїх мемуарах так оцінює ухвалу про складення Військової присяги: „Важливим було безпрецедентне історичне рішення за допомогою присяги управляти лояльністю військ, які залишилися тоді в Україні; водночас треба було повернути в Україну громадян, що служили за її межами. Це рішення критикували через те, що в Україні, у частинах і з'єднаннях колишніх радянських Збройних Сил, було багато військовиків-росіян. У тій ситуації ми розуміли, що складення ними Військової присяги не гарантує їхньої лояльності до України. Та разом з тим це був доконечно потрібний крок до створення ядра майбутніх Збройних Сил України. Мудрість цього рішення дісталася підтвердження пізніше”³⁴.

Одночасно із заприсяженням військ Міністерство оборони України провадило реформування їх. Насамперед були усунуті командувачі військами округів, які не погодилися складати Військову присягу на вірність народові України й не хотіли служити в її Збройних Силах. Указами Президента України від 27 січня 1992 р. № 52, 53 і 54 були звільнені з посад генерали В.Чечеватов, І.Морозов, В.Скоков і на їхнє місце призначенні нові командувачі: Київського військового округу – генерал-лейтенант В.Борискін, Одеського військового округу – генерал-лейтенант

В.Радецький (з 31 грудня 1992 р. – генерал-полковник), Прикарпатського військового округу – генерал-лейтенант В.Степанов.

Однак на своїй посаді лишився командувач Чорноморського флоту адмірал І.Касатонов, який, відчуваючи підтримку з Москви, вдався до переслідувань моряків, що присягнули на вірність народові України. Але і на флоті поступово відбувалися позитивні зміни. „У результаті напруженої діяльності групи офіцерів, яку я очоловав, – згадує генерал-полковник А.Лопата, – до складу ВМС України ввійшли два вищі морські навчальні заклади й викладацький склад їх присягнув на вірність народові України. Водночас ВМС України поповнилися кількома флотськими частинами, незважаючи на шалений опір керівництва Чорноморського флоту на чолі з адміралом І.Касатоновим, якого підтримували вороже настроєні щодо нашої держави члени Російського руху Криму. Відданість справі засвідчили тоді члени групи генерал-майор Ю.Прокоф'єв, капітан 1-го рангу Ю.Шалит, капітан 1-го рангу В.Коврижко, капітан 3-го рангу І.Тенюх, полковник В.Пилипчик та багато інших патріотів України”³⁵.

Директивою від 21 січня 1992 р. Міністр оборони України уточнив завдання військам і флоту України на поточний рік. На виконання поставлених завдань протягом 1992 р. було проведено стратегічне тренування, фронтове командно-штабне навчання, дев'ять оперативно-мобілізаційних зборів, два фронтові спеціальні командно-штабні тренування, дев'ятнадцять армійських (корпусних) спеціальних штабних тренувань. У Сухопутних військах відбулося близько ста п'ятдесяти командно-штабних навчань з дивізіями, бригадами й полками, майже п'ятдесят батальйонів і двісті п'ятдесяти одне ротне тактичне навчання з бойовою стрільбою.

Багато зробило для проведення цих заходів оперативне управління – провідне управління Головного штабу ЗС України. Спочатку обов'язки начальника управління виконував начальник відділу загального планування полковник В.Герасименко. Оперативна група управління з перших днів свого існування готовала накази Міністра оборони України з питань оперативної і бойової підготовки, організації бойової служби тощо. Саме в оперативному управлінні розроблялися основи структури Збройних Сил України.

У другій половині січня 1992 р. до складу оперативного управління призначено генерал-майора І.Гніденка, який керував ним, займаючи посаду першого заступника начальника управління. Упродовж першої половини 1992 р. оперативне управління працювало над налагодженням взаємодії з військами, удосконаленням структури Збройних Сил і Міністерства оборони України, системи керування Збройними Силами. Готовалися документи щодо порядку здійснення стратегічного і оперативного планування. З призначенням 29 липня начальником оперативного управління генерал-майора А.Коркішка завдання управління були

На бойовому кораблі ВМС України. 1993 р.

уточнені й від того часу основні зусилля його працівники спрямували на забезпечення бойової готовості органів управління і військ (сил) у всіх ланках ЗС України.

Управління мобілізації та комплектування Головного штабу під керівництвом генерал-майора А.Паламарчука вперше розробило Схему мобілізаційного розгортання Збройних Сил України, що визначила їхній склад і структуру як за умов мирного, так і воєнного часу. Так само вперше було підготовано мобілізаційний план Збройних Сил України.

Дуже великий обсяг завдань виконували кадрові органи Збройних Сил. Тривав добір генералів, офіцерів і службовців для призначення їх на посади в управління Міністерства оборони, Головного штабу й види Збройних Сил України. Певні труднощі в роботі кадрових органів створювали проблеми, пов'язані з міждержавним переміщенням військовиків.

Управління кадрів Міністерства оборони на чолі зі своїм керівником, заступником міністра генерал-лейтенантом О.Ігнатенком у 1992 р. перепризначило 120 тис. офіцерів на посади в Збройних Силах України, зібрало й опрацювало дані для прийняття рішення про розміщення понад 32 тис. військовослужбовців (зокрема близько 8 тис. випускників ВВНЗ), створило банк даних на 37 тис. військовиків – українських громадян, що

служили в інших державах, підготувало 20 тис. відношень тим із них, хто виявив бажання перейти на службу в ЗС України. Зокрема протягом 1992 р. до України було переведено 17 тис. військовослужбовців, а до збройних сил інших держав відправлено понад 9,5 тис. офіцерів і прaporщиці³⁶. Постійну увагу цій ділянці роботи приділяв Міністр оборони К. Морозов, зокрема він брав безпосередню участь у доборі кадрів на керівні посади в Збройних Силах³⁷.

У квітні – червні 1992 р. в Міністерстві оборони відбулися нові важливі кадрові призначення. Відповідно до указів Президента України першим заступником міністра став генерал-лейтенант І.Біжан (невдовзі йому було надано військове звання генерал-полковник), начальником Головного штабу Збройних Сил України – першим заступником міністра – генерал-лейтенант В.Собков (з грудня того року – генерал-полковник), заступником міністра – генерал-лейтенант А.Лопата, заступником міністра з тилу – начальником Тилу – генерал-лейтенант В.Гречанінов, заступником міністра – начальником Озброєння – генерал-лейтенант І. Олійник.

З метою забезпечити колегіальність у виробленні рішень Президент України 16 травня 1992 р. видав Указ „Про утворення колегії Міністерства оборони України і військових рад у військових округах (оперативних командуваннях), об'єднаннях Збройних Сил України”. До складу коле-

Під час зустрічі з відомим канадським істориком Орестом Субтельним. 1993 р.

гії ввійшли: Міністр оборони України генерал-полковник К.Морозов (голова), його перші заступники – генерал-лейтенанти І.Біжан, В.Собков, заступники – генерал-лейтенанти А.Лопата, І.Олійник, В.Гречанінов і О.Ігнатенко, начальник соціально-психологічної служби Збройних Сил України полковник В.Мулява, перший заступник начальника Головного штабу ЗС України генерал-лейтенант Г.Живиця³⁸.

25 – 26 червня 1992 р. було проведено перше засідання колегії з порядком денним „Про хід створення Збройних Сил України і завдання щодо якісного формування з'єднань і частин на першому етапі військової реформи”. Колегія чіткіше визначила завдання й уточнила план реформування військ до 1995 р. включно.

Протягом 1992 р. відбувалися кардинальні зміни в Збройних Силах. У Сухопутних військах провадилося реформування армії, які були у складі військових округів, в армійські корпуси, мотострілецьких дивізій – у механізовані дивізії; створювалися механізовані бригади, бригади армійської авіації, а також аеромобільних військ.

Відповідно до Концепції будівництва Збройних Сил України й Закону „Про Збройні Сили України”, йшло створення Військово-Повітряних Сил з командуванням на базі 24-ї повітряної армії. Указом Президента України від 23 квітня 1992 р. командувачем Військово-Повітряних Сил України було призначено генерал-лейтенанта авіації В.Васильєва.

У Військах Протиповітряної оборони України реформування угруповань ППО здійснювалося через централізацію системи управління, перехід до мобільних угруповань ППО за рахунок заміни застарілих стаціонарних зенітних ракетних комплексів мобільними системами. Командувачем Військ ППО Збройних Сил України, згідно з Указом Президента України від 27 травня 1992 р., став генерал-лейтенант М.Лопатін – колишній командувач 8-ї окремої армії Військ ППО СРСР. Згодом він згадував: „У цей період стояло складне завдання щодо вдосконалення системи ППО. Зокрема треба було розгорнути радіолокаційні підрозділи по кордону з Молдовою й підсилити Радіотехнічні війська по кордону з Російською Федерацією, організувати керівництво новоприйнятими формуваннями. Директивою начальника Головного штабу від 31 березня 1992 р. № 115/1/0120 пропонувалося протягом наступних двох місяців управління 8-ї ОА ППО переформувати в командування військ ППО України, а управління 28, 49, 60-го корпусів ППО – в управління Західного, Центрального й Південного районів ППО ... Після перепідпорядкування й заприсяження низки військових формувань бойовий склад Військ ППО у Збройних Силах України збільшився вдвое. Тепер потрібно було організувати керування ними, визначити нові бойові завдання, забезпечити матеріально-технічними засобами”³⁹.

Навесні 1992 р. дуже загострилася ситуація на Чорноморському флоті. На той час він мав у своєму складі 80 тис. військовиків, близько

300 кораблів, понад 200 літаків і гелікоптерів тощо. 24 березня перший заступник командувача флоту адмірал І. Капітанець видав наказ, який зобов'язував особовий склад виконувати накази і вказівки тільки командування Об'єднаних Збройних Сил СНД і ВМФ. Він вимагав рішуче припиняти серед офіцерів і мічманів агітацію „українських націоналістів”, спрямовану на розкол військових колективів, створення на флоті нестабільної ситуації на міжнаціональному ґрунті й проти підлегlosti, а „до офіцерів, мічманів і прaporщиців, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своєї Батьківщини та складання присяги на вірність Україні, вживати суворих заходів впливу аж до усунення з посади, яку займають, і звільнення зі служби”⁴⁰.

Домовленість між Москвою і Києвом щодо подвійного російсько-українського підпорядкування Чорноморського флоту не виправдала себе, значно ускладнювала розбудову українського флоту. У такій ситуації було ухвалено створити в Головному штабі ЗС України управління Військово-Морських Сил. 5 квітня 1992 р. Президент України видав указ, згідно з яким на базі сил Чорноморського флоту почалося формування органів управління Військово-Морських Сил України. Наступного дня він призначив командувачем їх контр-адмірала Б.Кожина, який до того обіймав посаду командира Кримської військово-морської бази Чорноморського флоту в Донузлаві. Б.Кожин одразу зібрав офіцерів Севастопольського гарнізону й військово-морської бази в Донузлаві – членів Спілки офіцерів України, які склали присягу, але потім були усунені з посад на кораблях й у військових частинах. З них сформувалася організаційна група при командуванні ВМС. Старшим у цій групі був капітан 1-го рангу Є.Лупаков, який мав мандат представника Міністра оборони України на Чорноморському флоті⁴¹.

13 квітня контр-адмірал Б.Кожин виступив перед вишикуваними у вестибюлі навчального корпусу школи прaporщиців будівельних військ у м. Севастополі офіцерами, що становили організаційне ядро ВМС України, і роз'яснив їм завдання, які ставлять Президент, Верховна Рада й Міністр оборони України. Потім командувач ВМС перед строем призначив своїм заступником із роботи з особовим складом капітана 1-го рангу А.Данилова, начальником штабу організаційної групи – капітана 2-го рангу Ю.Шалита, а капітана 1-го рангу Є.Лупакова – заступником з бойової підготовки⁴². У подальшому ці офіцери своєю самовідданою працею дієво допомагали командувачеві у створенні Військо-Морських Сил України.

У середині червня 1992 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір про звичайні збройні сили в Європі, яким визначалися максимальні рівні озброєння й військової техніки для України. Потрібно було скоротити кількість танків на 5300, бойових броньованих машин – на 2400, бойових літаків – на 477 одиниць. Реалізація цих завдань почалася вже 18 серпня.

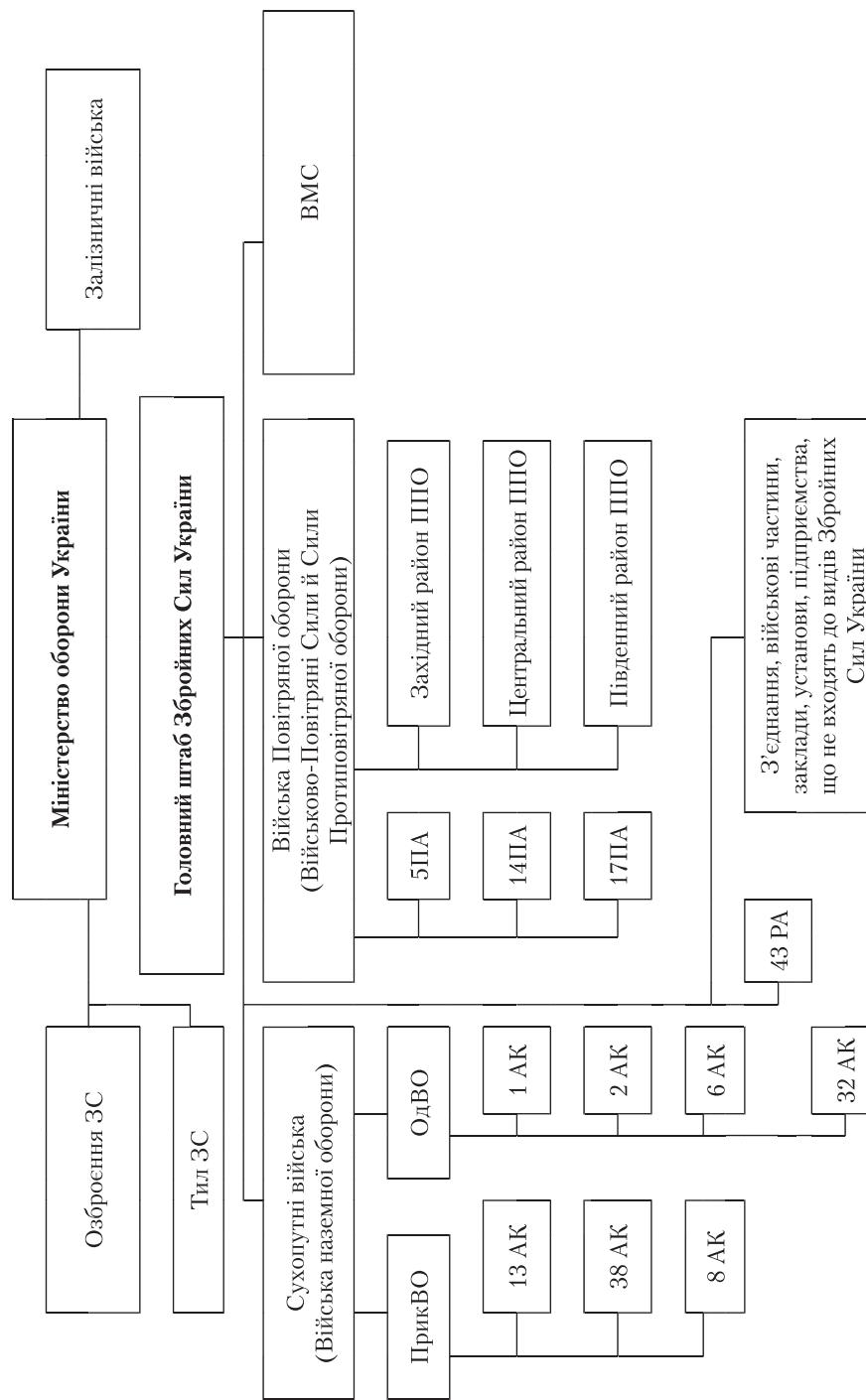

У підрозділі українських миротворців. 1993 р.

Підсумкова перевірка військ за 1992 р. показала, що із військових формувань, дислокованих на території держави, створено Збройні Сили України, які, за оцінкою Президента Л. Кравчука, „... здатні захищати свою державу, свій народ”⁴³. Збройні Сили України набули вже досить чіткої структури, але попереду була ще велика робота.

У 1993 р. тривала розбудова української армії і флоту відповідно до законів „Про оборону України” й „Про Збройні Сили України”. На початку року у складі Головного штабу було створено управління будівництва і розвитку ЗС України, яке очолив полковник Д. Уманець. На це управління покладалися дуже відповідальні завдання з обліку чисельності й дислокації об’єднань, з’єднань і частин Збройних Сил, розроблення пропозицій щодо їхніх організаційно-штатних структур і штатів, підготовки директив Міністра оборони України й начальника Головного штабу з організаційних питань.

У військах (силах) у 1993 р., згідно з наказом Міністра оборони України, вирішувалися питання, пов’язані зі створенням угруповань видів Збройних Сил, реформуванням органів управління, об’єднань, з’єднань, частин і закладів. Удосконалювалася бойова й мобілізаційна підготовка, далі розроблялися статути, порадники, навчальні програми та інші документи, що регламентують організацію вишколу й життєдіяльності військ як у мирний, так і у воєнний час.

Загальна структура Збройних Сил України станом на початок 1993 р.

Начальник Головного штабу Збройних Сил України

Заступники начальника ГШ Збройних Сил України

Оперативне управління	Управління мобілізації і комплектування	Управління підготовки Збройних Сил і інспекції	Управління розвідки	Центр оперативно-стратегічних досліджень
Управління зв'язку і автоматизації	Управління цифрованого зв'язку і режиму секретності	Управління ВПС і ППО	Управління ракетних військ і артилерії	Управління Військово-Морських Сил
Управління інженерних військ	Управління хімічних військ	Топографічне управління	Управління радіоелектронної боротьби	Служба військ і режиму
Центр верифікації	Центральний апарат управління стратегічною ядерною зброєю	Фінансова служба	Адміністративно-гospодарче управління	Секретariat

Загальна структура Головного штабу Збройних Сил України станом на початок 1993 р.

Початок візиту на військово-морську базу Атлантичного командування НАТО Саклант. Норфолк, 1993 р.

Основна увага Міністра оборони та інших керівників Збройних Сил України в той час зосереджувалася на реформуванні органів управління всіх ланок, з'єднань і частин Сухопутних військ, частин Військово-Повітряних Сил, установ і закладів військової освіти, створенні Військово-Морських Сил, а також на розробленні Стратегічного плану застосування Збройних Сил, плануванні й контролі за виконанням заходів бойової готовості у військах (силах) та бойового чергування, плануванні підготовки Збройних Сил, органів управління стратегічної і оперативно-стратегічної ланок, організації та підтриманні взаємодії між органами управління (штабами) видів Збройних Сил, родів військ, з міністерствами і відомствами, іншими державними структурами⁴⁴.

Згідно з Указом Президента

України від 28 січня 1993 р., на базі Військово-Повітряних Сил і Військ Протиповітряної оборони розпочалося формування єдиного виду Збройних Сил України – Військ Повітряної оборони (ВПО). Це відповідало закону „Про Збройні Сили України”, який встановлював, що у складі Збройних Сил мають бути Сухопутні війська (Війська наземної оборони), Війська Повітряної оборони (Військово-Повітряні Сили й Сили Протиповітряної оборони), Військово-Морські Сили. Командувачем цього виду Збройних Сил був призначений генерал-лейтенант авіації В.Антонець, що мав керувати реорганізацією всієї системи оборони повітряного простору України.

Наказом Міністра оборони України від 17 лютого 1993 р. запроваджено дві посади заступника командувача Військ Повітряної оборони. На ці посади було призначено генерал-лейтенанта В.Васильєва (командувача авіації) і генерал-лейтенанта М.Лопатіна (командувача Сил ППО). У травні з представників цих двох видів військ сформовано штаб оперативного керівництва Військами Повітряної оборони. Начальником його став генерал-майор В.Ткачов.

Остаточне об'єднання ВПС і Військ ППО у Війська Повітряної оборони України передбачалося завершити до 30 листопада 1995 р. Утім через брак належної нормативно-правової бази й недостатню теоретичну розробленість

положень щодо створення нового виду Збройних Сил України у 1996 р. об'єднання ВПС і Військ ППО припинено.

Як Міністр оборони України, К.Морозов багато зусиль доклав до визначення концептуальних зasad і організації розроблення Воєнної доктрини держави. У січні 1992 р. робоча група на чолі з генерал-майором В.Гречаніновим підготувала її проект. Під час остаточного доопрацювання тексту Воєнної доктрини України розглядалися й альтернативні варіанти генерал-полковника у відставці В.Стрельникова, генерал-майора В.Петенка й полковника В.Лазоркіна. Значним був внесок в опрацювання методологічних основ цього визначального

У кабіні американського винищувача. 1993 р.

Світлина на згадку про відвідини бази в Норфолку. 1993 р.

документа науковців Національного інституту стратегічних досліджень під керівництвом його директора професора С.Пирожкова.

Відмінною ознакою Воєнної доктрини України став її оборонний характер, який на практиці має втілюватися відповідно до принципу оборонної достатності при встановленні чисельності, організаційно-штатної структури, комплектуванні, забезпечені військовою технікою і зброєю, засобами підготовки й ведення бойових дій Збройних Сил.

Наприкінці жовтня 1992 р. проект розглядала Верховна Рада України. Народні депутати внесли більш як 130 пропозицій із змінами до тексту. У липні наступного року Верховна Рада схвалила „Основні напрямки зовнішньої політики України”, які потрібно було врахувати в процесі доопрацювання проекту Воєнної доктрини. Нарешті 19 жовтня 1993 р. парламент затвердив остаточний текст Воєнної доктрини України⁴⁵.

Проте це вже відбулося без участі К.Морозова – 8 жовтня 1993 р. Указом Президента України Л.Кравчука Міністром оборони було призначено командувача Одеського військового округу генерал-полковника В.Радецького⁴⁶. Такому рішенню передувала низка подій. У вересні 1993 р. в Масандрі проходила урядова нарада російської і української делегацій, на якій обговорювалася майбутня доля Чорноморського флоту. Від України на нараді головував прем'єр-міністр Л.Кучма. Було висунуто пропозицію українську частину флоту і його інфраструктуру передати Росії на покриття боргів за енергоносії. К.Морозов у своєму виступі твердо заявив, що він, як член державної делегації, з такою пропозицією не згоден – Чорноморський флот належить Україні. Однак на той час варіант продажу Україною своєї частини флоту підтримував Президент України Л.Кравчук⁴⁷.

Колишній командувач ВМС України, а в той час представник Міністра оборони у ВМС України в Севастополі віце-адмірал В.Безкоровайний згадує: „З критикою Президента виступив цілий ряд партій і суспільних рухів. Особовий склад кораблів і частин ВМС України на загальних зборах прийняв звернення до Ради національної безпеки та оборони України (РНБО). У ньому, зокрема, особливо відзначалося, що при „нерішучій позиції керівництва України ми втратимо не тільки Крим, але й незалежність України”. Була також висловлена підтримка Міністру оборони. Найбільше складно з числа учасників переговорів у той час було К.Морозову, він відразу висловився за необхідність розглянути питання в РНБО і подати його на ратифікацію у Верховну Раду України. Всі уважно спостерігали за позицією військової делегації, що пропонувала, по-перше, враховувати вже досягнуті раніше домовленості; по-друге, створити повноцінне об'єднане командування, а над ним – Наглядову раду. І нарешті, створити на базі Ч[орноморського] ф[лоту] ВМС України і ВМФ Росії”⁴⁸.

Офіцери, мічмани, матроси українських ВМС підтримували пропозицію Міністра оборони України. Зокрема особовий склад кораблів „Гетьман

Сагайдачний”, СКР – 112 у своїх заявах, надісланих Президентові, Голові Верховної Ради, Міністрові оборони України, виступали проти передачі Росії української частини флоту, а також проти подальшого перебування на українській території військово-морських сил іншої держави.

За спогадами В.Безкоровайного, „6 вересня [1993 р.] К. Морозов прилетів у Севастополь. Відразу відправився на сторожовий корабель «Гетьман Сагайдачний», де побував на бойових постах і командних пунктах, роз’яснюючи суть підписаного протоколу і вселяючи надію в людей. Потім провів нараду командного складу ВМС України. Говорив спокійно, упевнено, що ніякої угоди про продаж своєї частини Ч[орноморського] ф[лоту] не підписано і жодного метра української землі не буде прода-но. «Я узагалі вважаю, що після розділу флоту всі неукраїнські кораблі повинні бути виведені з територіальних вод нашої держави», – виклав свою позицію Міністр оборони. Вигляд у нього був стомлений, очі збуджені. Про що він думав у ті хвилини, ми так і не довідалися. Але кожний з нас добре розумів, що його позиція навряд чи сподобається Президентові – і тоді відставка неминуча. Це, мабуть, добре розумів і Міністр оборони. Тому хотів хоч якось полегшити наше складне становище в той час, що ще залишився”⁴⁹. Як пише генерал-лейтенант А.Лопата (з березня 1993 р. – начальник Головного штабу Збройних Сил – перший заступник міністра), „... К. Морозов мав власні погляди на проблеми Чорноморського флоту, що врешті призвело до розбіжностей з Президентом України Л.Кравчуком. Відтак К. Морозов подав рапорт на звільнення зі Збройних Сил України. Наприкінці вересня 1993 р. Л.Кравчук зібрав нараду керівного складу Збройних Сил України, на якій розглянув прохання Міністра оборони й заслухав пропозиції щодо кандидатури майбутнього керівника Збройних Сил. Під час наради на посаду Міністра оборони було висунуто три кандидатури: В.Радецького, А.Лопати, В.Шмарова”⁵⁰. Призначений, як уже згадувалося, був перший з них. Після усунення з посади Міністра оборони генерал-полковник К. Морозов перебував у резерві Головного військового командування Збройних Сил України. У березні 1994 р. він був звільнений з військової служби в запас⁵¹.

Найближчі співробітники К.Морозова у своїх спогадах високо оцінюють його діяльність на посту Міністра оборони України, виявлені ним як керівником професійні, ділові й людські якості: „Хотів би сказати добре слова на адресу першого Міністра оборони України генерал-полковника Костянтина Петровича Морозова, на долю якого лягла найбільша відповідальність у розробленні Концепції Збройних Сил України, створенні Міністерства оборони, Головного штабу Збройних Сил, формуванні видів Збройних Сил України, визначені принципів адміністративного управління 43-ю ракетною армією і рішучому здійсненні їх та в інших питаннях розбудови Збройних Сил України. Принципово, з особливою ретель-

ністю він підходив до розгляду організаційної структури й чисельності, функціонального розподілу Збройних Сил України” (А.Лопата)⁵²; „Наши стосунки з міністром К.П.Морозовим були ділові і творчі – працювали в згоді. Морозов умів керувати, радив, а в разі потреби діяв рішуче, приймав тверді рішення” (В.Жиця)⁵³.

Пригадуючи складні проблеми, що стояли перед першим Міністром оборони України, так само високі оцінки його роботі дає й авторитетний американський фахівець Шерман Гарнетт, який із серпня 1992 р. відповідав у Пентагоні за співробітництво з міністерствами оборони держав колишнього СРСР і тісно співпрацював з К.Морозовим. „До своєї відставки, – зазначає Ш.Гарнетт, – К.Морозов зробив дуже гарний внесок у створення Міністерства оборони і Збройних Сил незалежної України. Він досяг великого прогресу в забезпечені лояльності їх до керівництва держави, встановленні адміністративного контролю над військовими об'єктами на території України і скороченні військових структур. Він зрозумів, що Україна не може прийняти підходу держав Балтії до створення власних Збройних Сил. З огляду на величину її етнічний склад радянських Збройних Сил на території України К.Морозов не міг розпочинати справу на порожньому місці. Він повинен був дати кожному військовослужбовцеві й цивільному працівникові можливість залишитися в новій українській армії, якщо той цього хоче. Міністр повинен був так здійснити цивілізовану реорганізацію військових частин і військових навчальних закладів з їхніми курсантами й слухачами, які дісталися в спадщину від колишнього Радянського Союзу, щоб вони стали українськими. Близько 10 тис. офіцерів і прaporщиків було відправлено далі проходити службу в арміях сусідніх держав, і кадрові органи Міністерства оборони України зуміли зробити це професійно грамотно. К.Морозов заклав основи нормальних безпекових відносин з Росією, виходячи при цьому з того, що конче потрібно забезпечити військову незалежність України і невходження її в інтеграційну схему оборонних структур країн СНД. Він зрозумів важу співробітництва у військовій сфері зі США, Німеччиною, Польщею та іншими країнами НАТО. Також Міністр оборони України був засновником системи консультацій і співпраці з кожною з цих країн і в цілому з НАТО. Він мудро підтримував ідею ядерного роззброєння України ще тоді, коли американсько-українські відносини тільки зароджувались, а нормальних стосунків України з Росією ще не було”⁵⁴.

Сам К.Морозов 2000 р. писав: „І сьогодні я гордий, щасливий і вдячний долі за те, що вона дала мені змогу як державному діячеві у вільній і незалежній Україні взяти участь у будівництві її Збройних Сил і зробити свій внесок”⁵⁵. Це слова з його мемуарної книги „Вище і далі. Від радянського генерала до українського державотворця”. На посту Міністра оборони України він гідно пройшов свій шлях як визначний будівничий сучасної незалежної Української держави у військовій сфері.

ПРИМІТКИ

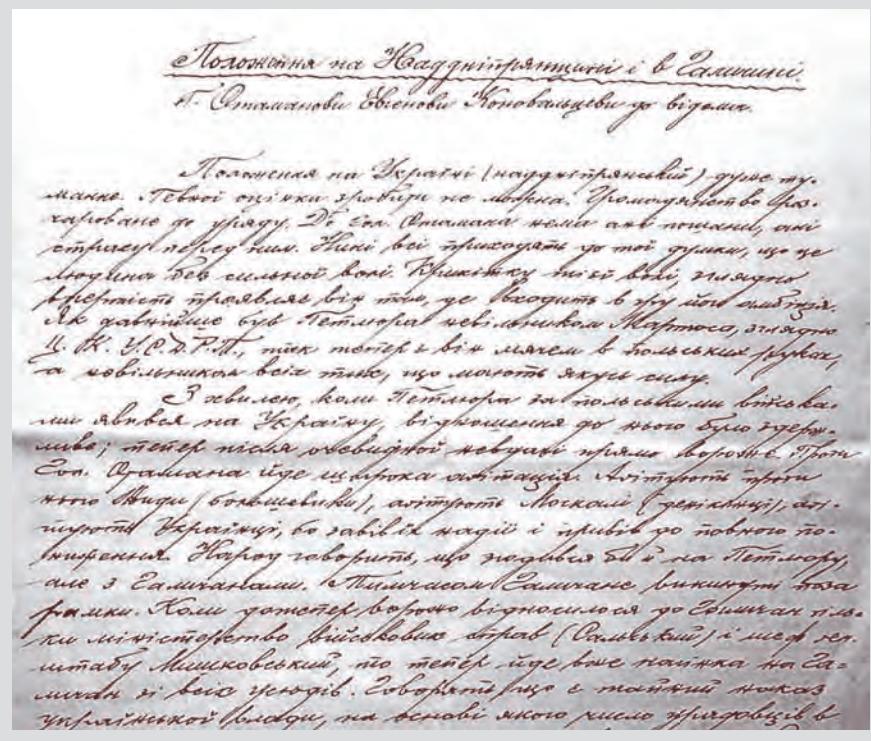
- 1 Чичкань І.В. Морозов Костянтин Петрович // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: Історичний нарис, події, портрети. – К., 2001. – С. 406.
- 2 Лопата А. Однаціять років Збройних Сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле // Військово-історичний альманах. – 2002. – Ч. 2 (5). – С. 76.
- 3 Garnett Sherman W. Introduction // Morozov Kostiantyn P. Above and Beyond: From Soviet General to Ukrainian State Builder. – Cambridge, 2000. – P. IX, XIX.
- 4 Морозов К.П. Щоб примати рішення, потрібно знати правду // Народна армія. – 2006. – № 199 (2600). – 31 жовт.
- 5 Бринцев В.В., Діланян А.А., Єфімова В.В. Правові основи створення і функціонування Збройних Сил України // Збройні Сили незалежної України: Перші 10 років. – К., 2006. – С. 8, 9.
- 6 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 200.
- 7 Garnett Sherman W. Introduction. – P. XVIII, XIX.
- 8 Ibid. – P. XVI.
- 9 Бринцев В.В. Збройні Сили незалежної України // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті. – С. 277.
- 10 Лопата А.В. Зазнач. праця. – С. 67.
- 11 Там само. – С. 78.
- 12 Лопатін М. На службі Україні // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 1 (6). – С. 85.
- 13 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 150.
- 14 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. XIX.
- 15 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Формування загальної структури Збройних Сил України та її розвиток // Збройні Сили незалежної України. – С. 22.
- 16 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 2, 3.
- 17 Лопатін М. Зазнач. праця. – С. 85.
- 18 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 23.
- 19 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. XIX.
- 20 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 238.
- 21 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. X, XI.
- 22 Живиця Г. То був час напруженій і відповідальний... // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1 (2). – С. 72.
- 23 Бринцев В.В., Діланян А.А., Єфімова В.В. Зазнач. праця. – С. 9, 10.
- 24 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 73.
- 25 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 67, 68.
- 26 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 24, 25.
- 27 Бринцев В.В. Зазнач. праця. – С. 276.
- 28 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 73, 74.
- 29 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 27.
- 30 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 74.
- 31 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 27.
- 32 Бринцев В.В. Зазнач. праця. – С. 279.
- 33 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 68.
- 34 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 217.
- 35 Лопата А.В. Зазнач. праця. – С. 73.
- 36 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 30, 31.
- 37 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 76.
- 38 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 31, 32.
- 39 Лопатін М. Зазнач. праця. – С. 90, 91.
- 40 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 28, 29.
- 41 Мамчак Я.А. Флотоводці України: Історичні нариси, хронологія походів. – Снятин, 2005. – С. 255 – 256.
- 42 Там само. – С. 256.
- 43 Бринцев В.В., Заболотний О.А., Факадей Р.М. Зазнач. праця. – С. 33.
- 44 Там само. – С. 34, 35.
- 45 Бринцев В.В., Діланян А.А., Єфімова В.В. Зазнач. праця. – С. 13.
- 46 Чичкань І.В. Радецький Віталій Григорович // Військове будівництво в Україні у ХХ столітті. – С. 407.
- 47 Мамчак Я.А. Зазнач. праця. – С. 279.
- 48 Там само. – С. 280, 281.
- 49 Там само. – С. 281.
- 50 Лопата А. Зазнач. праця. – С. 76.
- 51 Чичкань І.В. Морозов Костянтин Петрович. – С. 406.
- 52 Лопата А.В. Зазнач. праця. – С. 71, 72.
- 53 Живиця Г. Зазнач. праця. – С. 76.
- 54 Garnett Sherman W. Op. cit. – P. XIV.
- 55 Morozov Kostiantyn P. Op. cit. – P. 218.

АРХІВ

ЗВІДОМЛЕННЯ ПРО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ У ЧЕРВНІ 1920 р.

В архіві ОУН зберігається документ під назвою „Положення на Наддніпрянщині і в Галичині”. Датований він 25 червня 1920 р. і адресований полковникові Євгенові Коновальцю. Автор цього розвідувального звідомлення не зазначений, очевидно, з міркувань безпеки. Утім, виходячи зі змісту тексту й особливостей мови, можна пропустити, що це був галичанин – січовий стрілець чи особа, близька до стрілецького середовища.

Документ постав під час польсько-радянської війни, у якій активну участь брала Армія УНР. 29 квітня розпочався наступ об’єднаних українських і польських військ, що досить стрімко просунулися вглиб України і 6 травня зайняли Київ. 26 травня більшовицькі війська перейшли в контрнаступ і 12 червня захопили столицю України.

Отже, звідомлення складено в час, коли розвиток подій став набирати катастрофічного для українців характеру. Тоді Євген Коновалець, після звільнення з польського табору для військовополонених, перебував у Чехо-Словаччині, де формувалася українська військова частина. Він потребував різноманітної інформації про ситуацію на Батьківщині. Одержануши її обмірковуючи її, дійшов висновку про потребу створення нової військової організації, яка б, діючи в підпіллі, поборювала окупантів українських земель. У липні того ж року Є. Коновалець уживає практичних заходів щодо цього, а в серпні з його участю виникає Українська військова організація.

Виклад у публікованому документі поділяється на кілька тематичних блоків: ситуація на Наддніпрянській Україні („Положення на Україні (Наддніпрянській) дуже туманне”), становище галичан („Галичани є як би проскрибовані”), кількість і стан Армії УНР („Мілітарне положення на Україні не є таке невідрадне, як думають у нас в Галичині”), прогноз на майбутнє („Якщо поляки не вдеруться фронту і в Галичину вступить Червона армія...”), зокрема щодо можливого повторення ситуації листопада 1918 р., („тим часом наступить внутрішній розвал Польщі”), а також відновлення Західноукраїнської Народної Республіки.

Документ написаний однією рукою, чорним чорнилом з одного боку на п'яти жовтуватих аркушах квадратової форми. У публікації текст подано за сучасним правописом, беззастережно виправлено описки. Розкрито більшість скороочень.

Положення на Наддніпрянщині і в Галичині

П[анові] отаманові Євгенові Коновалецьві до відома.

Положення на Україні (Наддніпрянській) дуже туманне. Певної оцінки зробити не можна. Громадянство розчароване до уряду. До Гол[овного] отамана¹ нема ані пошани, ані страху перед ним. Нині всі приходять до тої думки, що це людина без сильної волі. Крихітку тієї волі, зглядно² впертість, проявляє він там, де входить в гру його амбіція. Як давніше був Петлюра невільником Мартоса³, зглядно ЦК УСДРП, так тепер є він м'ячем в польських руках, а невільником всіх тих, що мають якусь силу.

З хвилею, коли Петлюра за польськими військами явився на Україну, відношення до нього було здержане; тепер, після очевидної невдачі, – прямо вороже. Проти Гол[овного] отамана йде широка агітація. Агітують проти нього жиди (большевики), агітують москалі (денкінці), агітують українці, бо завів⁴ їх надії і привів до повного пониження. Народ говорить, що згодився би й на Петлюру, але з

галичанами. Тим часом галичани викинуті поза рамки. Коли дотепер ворожо відносилося до галичан тільки Міністерство військових справ (Сальський⁵) і шеф Ген[ерального] штабу Мишковський⁶, то тепер йде вже нагінка на галичан зі всіх-усюдів. Говорять, що є тайний наказ української влади, на основі якого число [галичан-]урядовців в кожнім міністерстві не сміє перевищати 1/4. Єсть окремі шпигуни, котрі доглядають, щоб цей наказ був вповні виконаний. Взагалі справа допомоги з боку галичан при державнім будівництві – це хитрий польський план. З одного боку, поляки (Домбські⁷) взивають галичан помагати при державнім будівництві над Дніпром, а з другого – забороняють Петлюрі приймати галичан до армії і в уряді⁸. Перед світом хотять поляки уходити⁹ за борців за чужу свободу, бажають показати, немов то вони справді серйозно не тільки самі помагають в будівництві, але закликають ще й „киринників”¹⁰ галичан, а одночасно через заборону вступати в армію і до урядів хотять умити руки і довести світові, що самі українці є елементом, нездатним створити державу. За Збручем в голоді і в холоді тиняється маса української інтелігенції з Галичини без можності заробітку. На найбагатшій землі Європи гинуть з голоду інтелігентні люди. Правда, сьогодні вступ до урядів вже менше актуальний, бо урядовці з міністерств розпущені; остали тільки директори департаментів із своїми департаментами, і ті сидять тихенько, заклавши руки, та продумують над тим, як би спастися з рідної землі. Міністри вже поволеньки втікають. Розуміється, величким лихом є те, що наддніпрянська інтелігенція не вертає на Україну і не береться за реальну працю.

Галичани є як би проскрибовані¹¹. Одинокий Павленко¹² приймає галичан та ще селяни вітають їх радо і переважно удержануть.

Українська армія має близько 40000 людей. В Павленка є 15000 штиків і 6000 кінноти (майже 2/3 галичани), Удовиченко¹³ має близько 10000 людей, Безручко¹⁴ 3 – 5000 людей; крім того, дрібніші відділи і в охороні Гол[овного] отамана 600 людей (самі галичани). Китом, що держить всі ті формациї, являються галичани, котрих назагал є майже 2/3 в армії. Лихо в тім, що всюди йде нагінка на галицьких старшин. З охорони Гол[овного] отамана потроху викинено трохи старшин-галичан, заступаючи їх денікінцями. Взагалі старшинський корпус в українській армії, а оськільки йде мова про наддніпрянців, то це в більшості бувши денікінці. Зовсім природно, що цей факт мусить менше додатно ділати¹⁵ на населення, що вже раз бачило тих панів в армії Денікіна, які займалися грабунком, реквізіціями і т. п. До того ж, коли зважити, що на Правобережжі товчиться відступаюча в панічному страху перед большевицькою кавалерією польська армія, то можна мати гарне поняття про тамошнє положення.

Режим в Галичині нітрони не злагіднів. Всі тюрми, табори, арешти¹⁶ переповнені. Українці й далі прокрибовані. Над Східною Галичиною панує чорна сотня Rad Narodow'их і споріднених з ними організацій. Інтелігенція – в крайній нужді, селянство заперлося в собі і грає комедію (як звичайно: „хитрий малорос“). Переходи на латинство¹⁷ ради хліба не вгавають, не припиняються, колонізація йде приспівним ходом. Так прикро-го моменту не переживали ми від часу прилучення до Австрії. Настрої орієнтаційні на всіх, хто спас би Галичину перед польською єгипетською неволею. Найгірше з того всього, що галицька маса (інтелігенція й селянство) живе нервами, що в своїй незрівноваженості серйозно думає, що большевики можуть нас врятувати. Всі змагання вилічити навіть видніших політичних мужів від большевицьких симпатій є даремні. Такий напрям політичної орієнтації йде з віденської еміграції¹⁸, котра відрвана від життя – не має поняття, що таке большевизм, зглядно комунізм.

Мілітарне положення. Мілітарне положення на Україні не є таке невідрядне, як думають у нас в Галичині, а також, може, і за границею. На Вапнярку вислава польська команда 20 танків, польська і українська кіннота відбиває Будьонного. Як відомо, большевицька армія – це голота.

Однак треба зазначити, що польська армія, мимо того, що її організували французькі офіцери, не представляє поважної сили. Як говорять знатці, це парадне військо, яке не боєве. Коли б Галицька армія після свого переходу мала була муніцію, то сьогодні, певно, стояла би під Москвою. Невеличкий відділ¹⁹ большевицької кавалерії так страхітливо ділає на польське військо, що цілі батальйони подаються до безоглядної утечі. Найкращий доказ – останній відворот²⁰. 11000 кінноти Будьонного змусило до відвороту цілу армію. Зрештою, польська армія дотепер мала щастя, але не віднесла²¹ інше ні одної побіди.

Євген Коновалець. 1920 р.

Коли роздумувати над польським відворотом, то треба мати на увазі, що в безладності того відвороту мусить грати певну роль і розкладова агітація. Заходить, отже, одне питання, чи польський відворот вже скінчений, чи при якім-небудь натиску з боку большевиків буде дальнє континуування²²? Чи польська армія уявляє собою ще щось ціпке, чи це вже здеморалізована отара полохливих овець? Важко рішити. Але коли звернути увагу на внутрішнє положення Польщі, то не виключено, що Польща, якщо скоро не заключить мир і не позбудеться чужинних елементів (в тім і українців), то готова небавом опинитися на краю пропасті. Внутрішній фермент в Польщі помічається вже від довшого часу. Большевицька агітація, головно в промислових центрах, поробила значні поступи. Фінансова руйна Польщі недалека. Якщо большевицька армія буде здержана, а може, й відтиснена хоч би ще раз до Дніпра польською армією, то не виключено, що в Польщі може вибухнути соціальна революція. Розуміється, тоді ми можемо опинитися у відносинах, схожих до листопадових з р[о]ку 1918.

На тім тлі виступає важливість української бригади в Чехо-Словаччині²³. Вона перш усього має за завдання оборонити Галичину і галицьку інтелігенцію.

Якщо польська не вдережить фронту і в Галичину вступить Червона армія, тоді українська бригада в Чехо-Словаччині повинна, евентуально²⁴ під червоним прапором, увійти до Галичини і станутити на сторожі прав українського народу та взяти в оборону нашу інтелігенцію, котра буде переслідувана і за „зраду“ Галицької армії, і за свою „контрреволюційність“. Коли ж польська армія якийсь час вдержиться, а тим часом наступить внутрішній розвал Польщі (що при кабінеті Грабського²⁵ може бути прискорене), тоді обов'язком тієї бригади стати на західній границі української етнографічної території. Не треба забувати при тім, що в однім і другім випадку до голосу прийшла би *міська польсько-жидівська* голота. Маси українського селянства будуть полишені поза скобками.

Вислід із сказаного такий:

- 1) Петлюру нішо вже не врятує. Найкраще було б, коли б він зрезигнував²⁶, а на його місце прийшов хтось більш *авторитетний*, котрий міг би числити на послух і жертвенність мас;
- 2) Українська бригада в Чехо-Словаччині, перевезена на Наддніпрянщину, мало причинилася би до скріплення збройної сили, а нам випав би з рук важній атут²⁷ у хвилі перевороту. Тому найкраще бригади не рухати, а підождати на дальший розвиток подій.

Львів, 25 червня 1920.

ПРИМІТКИ

- 1 Гол[овний] отаман – йдеться про Симона Петлюру (1879–1926), Головного отамана Армії УНР (з листопада 1918 р.) і Голову Директорії УНР (з лютого 1919 р.), організатора польсько-українського союзу проти більшовицької Росії в 1920 р.
- 2 Зглядно – тут: або; відповідно.
- 3 Борис Мартос (1879–1977) – один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), голова українського уряду у квітні – серпні 1919 р. Автор перебільшує вплив Б. Мартоса на С. Петлюру.
- 4 Завести – тут: обманути.
- 5 Володимир Сальський (1885–1940) – генерал-хорунжий, з 1919 р. – міністр військових справ в урядах І. Мазепи й В. Прокоповича.
- 6 Євген Мишковський (1882–1920) – генерал-хорунжий. З листопада 1919 р. – начальник штабу Дієвої армії, з лютого 1920 р. – генерал-квартирмейстер Армії УНР, один з керівників військових операцій українських військ під час польсько-радянської війни 1920 р.
- 7 Ян Домбський (1880–1931) – польський політичний діяч. У 1920 р. – заступник міністра закордонних справ Польщі.
- 8 Уряд – тут: установа.
- 9 Уходити – тут: виглядати.
- 10 Киринник – людина, що вносить безлад.
- 11 Проскрибований – переслідуваний, утискуваний.
- 12 Михайло Омелянович-Павленко (1878–1952) – генерал-хорунжий. У грудні 1918 – червні 1919 р. – командувач Української галицької армії, з грудня 1919 р. і до інтернування українських військ у Польщі в листопаді 1921 р., зокрема під час польсько-радянської війни 1920 р., – командувач Армії УНР.
- 13 Олександр Удовиченко (1887–1975) – генерал-полковник. У березні 1920 р. сформував 3-тю Залізну дивізію, яка під час польсько-радянської війни 1920 р. перша вступила до визволеного від більшовиків Києва, до осені того року очолював Праву групу військ Армії УНР на протибільшовицькому фронті.
- 14 Марко Безручко (1883–1944) – генерал-хорунжий. З квітня 1919 р. – начальник штабу корпусу Січових стрільців (командир Є. Коновалець), з січня 1920 р. – командир 6-ї стрілецької дивізії, що разом з польською армією брала участь у поході на Київ і його визволенні.
- 15 Ділати – діяти, впливати.
- 16 Арешт – тут: поліційна камера.
- 17 Переходи на латинство – маються на увазі переходи українців у „польську віру“ (на римо-католицький обряд).
- 18 Віденська еміграція – йдеться про диктатора Євгена Петрушевича та його оточення, що в той час перебували у Відні.
- 19 Відділ – тут: загін, підрозділ.
- 20 Відворот – тут: відступ.
- 21 Відносити – тут: здобувати.
- 22 Континуований – продовжений.
- 23 Українська бригада в Чехо-Словаччині – йдеться про військовий підрозділ, сформований влітку 1919 р. з інтернованих українських військовополонених Армії УНР на території Чехо-Словаччини. Перший командир – полковник А. Варивода, згодом генерал В. Курманович. На початку 1920-х рр. переформована в робітничі відділи.
- 24 Евентуально – можливо.
- 25 Владислав Грабський (1874–1938) – польський політик. У 1920 р. прем'єр-міністр Польщі.
- 26 Зрезигнувати – відмовитися од посади.
- 27 Атут – козир.

***Вступне слово, публікація
документа й примітки
Олександра КУЧЕРУКА.***

ВЕКСИЛОЛОГІЯ

Андрій РУККАС

„НАПРЯМКОВІ” ЗНАЧКИ 4 (7)-ї СТРІЛЕЦЬКОЇ БРИГАДИ АРМІЇ УНР У 1920 р.

„Військово-історичний альманах” на своїх сторінках неодноразово публікував матеріали й документи про українське військове прапорництво часів національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Продовжуючи цю тему, пропонуємо увазі читачів уривок з наказу по 4-й (з 9 червня 1920 р. – 7-й) стрілецькій бригаді, в якому наводиться опис значків для „напрямкових”. Текст документа подаємо за машинописною копією, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (Ф. 2259. – Оп. 1. – Спр. 2а. – Арк. 34.).

Таємно.
Наказ по 4-й стрілецькій бригаді   *27 травня 1920 р.*

[...]

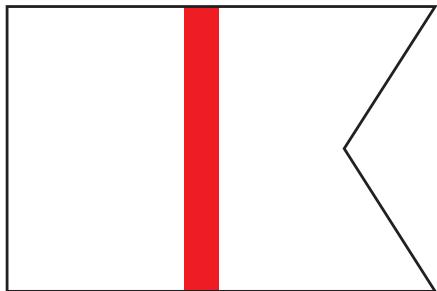
§2.

Окремим частинам бригади наказую негайно заготовити значки для напрямкових:

10 курінь – значок білий, паски червоні,
11 курінь – значок жовтий, паски сині,
12 курінь – значок зелений, паски білі,
окрема технічна сотня – значок малиновий, паски чорні,
всі кулеметні команди відрізняються: кінці значка обшиваються
чорною матерією.

[...]

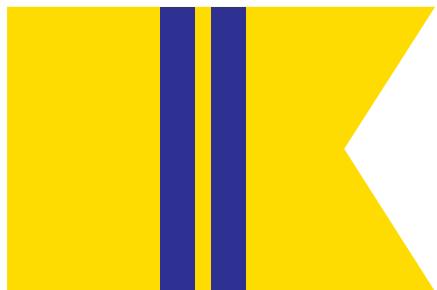
Підписав: *командир бригади полковник П. Шандрук,
начальник штабу бригади Генштабу
сотник О. Нізієнко.*

1-ша сотня 10-го куреня

Кулеметна команда 12-го куреня

2-га сотня 11-го куреня

3-тя сотня 12-го куреня

1-ша чета Окремої технічної сотні

До наказу долучені два чорно-білі малюнки. Один – представляє значок 1-ї сотні 10-го куреня, другий – кулеметної команди 12-го куреня. Обидва значки на них мають форму прямокутника з вирізом у вигляді „ластівчиного хвоста” з правого боку. Перший значок – білий з вертикальним червоним паском посередині (очевидно, кількість пасків відповідала номеру сотні в курені або чоти в технічній сотні), другий – розділений вертикально на дві частини, з яких ліва ширша (приблизно 2/3 ширини значка) має зелений колір, а права вужча – чорний. Однак малюнки, як і сам наказ, не дають повної інформації про лінійні („напрямкові”) значки в 4-й стрілецькій бригаді, зокрема, бракує розмірів самих значків і окремих елементів їх. У зв’язку з цим подані тут наші графічні реконструкції, не претендуючи на абсолютну точність, відтворюють лише їхній загальний вигляд.

Реконструкція значків автора публікації

ФАЛЕРИСТИКА

Віктор КАРПОВ

ЗАОХОЧУВАЛЬНІ ВІДЗНАКИ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ РОЗВІДКИ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Розвідувальна структура, що працює в інтересах своєї держави, неодмінно існує в кожній країні світу. В нашій державі – це Головне управління розвідки Міністерства оборони України. Загальноосвітовою практикою також є те, що кожна така структура має свою символіку, яка відображає її специфіку й особливості діяльності, та нагороди. У Головного управління розвідки Міністерства оборони України – це герб і заохочувальні відзнаки „Зірка Слави”, „Почесна відзнака” й медалі „За мужність при виконанні спеціальних завдань” та „15 років воєнної розвідки України”. Іх 2004 року відповідно до статті 6 Положення про Головне управління розвідки Міністерства оборони України¹ своїми наказами встаново-

вив начальник Головного управління розвідки О. Галака.

Заохочувальною відзнакою „Зірка Слави” нагороджують військовослужбовців і працівників Головного управління розвідки та підпорядкованих їому частин за конкретні особисті досягнення у виконанні завдань розвідувальної діяльності, виявлені при цьому самовідданість і стійкість, а також за багаторічну бездоганну службу.

Подання до нагородження відзнакою „Зірка Слави” здійснюється відповідно до „Порядку представлення до заохочувальних відзнак Головного управління розвідки Міністерства оборони України”².

Нагородженню відзнакою „Зірка Слави” вручають знак відзнаки, мініатюру знака й посвід-

*Великий, середній і малий герб Головного управління розвідки
Міністерства оборони України*

чення, а нагородженим, які дістали поранення, захворювання чи травми під час виконання завдань, – знак відзнаки, покритий червоною емаллю. Такий самий знак, але без мініатюри й посвідчення передають сім'ї нагородженого посмертно.

„Зірку Слави” носять з правого боку грудей і за наявності державних нагород України та відзнак Міністерства оборони України розміщують після них. Мініатюру відзнаки носять замість знака на цивільному одязі, з лівого боку.

Заохочувальна
відзнака „Зірка Слави”
і мініатюра до неї

Заохочувальна відзнака „Зірка Слави” виготовлена зі срібла і має форму восьмикутної зірки з пучками розбіжних променів, покритих білою або червоною емаллю. Посередині восьмикутної зірки розміщено накладні елементи: чотирикутну двоколірну зірку, срібну сову з розпростертими крилами, меч вістрям угору і срібну стрічку з девізом латинською мовою об'ємними літерами „VINCIT SOLENTIA VIVES” („Розум переборює силу”). Меч і пружки чотирикутної зірки позолочені. Діаметр чотирикутної зірки між протилежними кінцями променів – 60 мм. На зворотному боці є штифт з гайкою, клеймо підприємства-виробника та порядковий номер відзнаки.

Мініатюра являє собою зображення відзнаки у зменшенному вигляді діаметром 20 мм без чотирикутної зірки й девізної стрічки.

Стрічка відзнаки – муарова біло-го коліору з поздовжніми смужками – посередині білого чи червоного коліору й чотирма ультрама-

ринового кольору з боків. Ширина білої чи червоної смужки – 12 мм, ультрамаринових – 2 мм кожна.

Заохочувальною відзнакою – медаллю „За мужність при виконанні спецзавдань” нагороджують військовослужбовців і працівників Головного управління розвідки та підпорядкованих йому частин за особисту мужність і відвагу, самовідданість і стійкість, виявлені при виконанні спеціальних завдань³.

Нагородження цією медаллю, як і іншими відзнаками Головного управління розвідки Міністерства оборони України, здійснюється наказом начальника Головного управління. При цьому нагородженному вручають відзнаку й посвідчення до неї. У разі посмертного нагородження їх передають сім'ї нагородженого.

Медаль „За мужність при виконанні спецзавдань” носять з лівого боку грудей і за наявності державних нагород України та відзнак Міністерства оборони України розміщують після них.

Виготовлена медаль з металу срібного кольору й має форму круга діаметром 32 мм. На лицевому боці в центрі – зображення смолоскипа, на нього накладено зображення сови з розпростертими крилами, нижче – рельєфний напис „За мужність при виконанні спецзавдань”. Є опуклий рельєфний декоративний бортік. На зворотному боці в центрі рельєфного лаврового вінка – абревіатура Головного управління розвідки у вигляді монограмми „ГУР”. Усі зображення й написи рельєфні.

*Медаль „За мужність
при виконанні спецзавдань”*

За допомогою кільця з вушком медаль з'єднана з прямокутною колодкою, обтягненою стрічкою. Довжина колодки – 45 мм, ширина – 28 мм. У верхній її частині розміщено горизонтальну планку з металу срібного кольору у вигляді дубового вінка з рельєфним, покритим малиновою емаллю символом – емблемою Збройних Сил України. Ширина планки – 6 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріplювання медалі до одягу.

Стрічка медалі – муарова білого кольору з поздовжніми смужками ультрамаринового, жовтого й синього кольорів з обох боків. Ширина смужок: ультрамаринового кольору

– 4 мм, жовтого й синього кольорів – 2 мм кожна.

Заохочувальною відзнакою – медаллю „15 років воєнної розвідки України” нагороджують військово-службовців і працівників Збройних Сил України, а також інших осіб з нагоди 15-ї річниці військової розвідки за особистий внесок у справу реформування, розвитку та забезпечення життедіяльності ЗС України, сумлінне й бездоганне виконання військового (службово-го) обов’язку, участь або сприяння у вирішенні завдань розвідувальної діяльності та інші заслуги перед Головним управлінням розвідки.

Носять медаль „15 років воєнної розвідки України” з лівого боку грудей і за наявності заохочувальної відзнакої Головного управління розвідки Міністерства оборони України „Почесна відзнака” розміщують після неї.

Медаль виготовлена з жовтого металу і являє собою прямий рівнораменний хрест із розбіжними кінцями, у нижній частині якого – декоративна стрічка з написом „1992 – 2007”. У центрі хреста, покритого емаллю малинового кольору, – накладене на нього зображення сови з розпростертими крилами з білого металу. Хрест накладено на дві лаврові гілки з жовтого металу. На зворотному боці медалі в центрі – абревіатура Головного управління розвідки у вигляді монограмми „ГУР” і напис по колу „15 років воєнної розвідки України”. Усі зображення й написи – рельєфні. Розмір медалі – 38 мм.

Медаль „15 років воєнної розвідки України”

За допомогою вушка з кільцем медаль з’єднана з прямоугольною колодкою жовтого металу, обтягненою стрічкою. Висота колодки – 42 мм, ширина – 28 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріplювання медалі до одягу.

Стрічка медалі – муарова блакитного кольору з малиновою смужкою посередині, двома жовтими і двома синіми смужками по 2 мм кожна й двома синіми і двома білими поздовжніми смужками по 1,5 мм кожна. Ширина стрічки – 28 мм.

До нагород Головного управління розвідки Міністерства оборони України належить також „Почесна відзнака”. Цією заохочувальною відзнакою нагороджують військово-службовців і працівників Збройних

Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, працівників органів державної влади, а також інших українських громадян, іноземців, осіб без громадянства за участь або сприяння у вирішенні завдань розвідувальної діяльності, за заслуги перед Головним управлінням розвідки⁴.

Нагородженню „Почесною відзнакою” вручають знак відзнаки й посвідчення до неї. Носять „Почесну відзнакоу” з лівого боку грудей і за наявності державних нагород України та відзнак Міністерства оборони України, Головного управління розвідки розміщують після них.

„Почесна відзнака” виготовлена з нейзильберу й має форму багатопроменевої зірки з накладеним на неї хрестом волинського типу. Діаметр підвіски по кінцях променів – 45 мм. Хрест покритий темно-блакитною емаллю. Посередині його – накладна об’ємна позолочена ста-рослов’янська літера „У”, що означає слово „Україна”. На зворотному боці відзнаки в центрі – абревіатура Головного управління розвідки у вигляді монограми „ГУР”. Усі зображення й написи рельєфні.

За допомогою кільця з вушком відзнака з’єднана з прямокутною колодкою, обтягненою стрічкою. Довжина колодки – 22 мм, ширина – 33 мм. У верхній частині вона має платформу з об’ємним написом „ПОЧЕСНА ВІДЗНАКА”. Ширина платформи – 6 мм. На зворотному боці колодки – застібка для прикріплювання медалі до одягу.

„Почесна відзнака”

Стрічка відзнаки – муарова синього кольору з поздовжніми смужками синього, білого, синього і оранжевого кольорів з обох боків. Ширина смужок – 2 мм кожна.

ПРИМІТКИ

- 1 Указ Президента України від 2 жовтня 2003 р. „Про вдосконалення діяльності Головного управління розвідки Міністерства оборони України”.
- 2 Наказ начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України від 15 жовтня 2004 р. за № 260.
- 3 Там само.
- 4 Наказ начальника Головного управління розвідки Міністерства оборони України від 28 жовтня 2004 р. за № 272.

Сергій ГРАБ

ДВІ ЗАОХОЧУВАЛЬНІ ВІДЗНАКИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

У нашій статті „Нагороди Служби безпеки України” (ВІА. – 2007. – Ч. 1) ми не мали можливості описати дві заохочувальні відзнаки СБУ, встановлені останніми – з огляду на те, що на час підготовки публікації вони не були ще затверджені офіційно. Подаємо відомості про ці нагороди тепер.

Відомчу заохочувальну відзнаку – ювілейну медаль „**15 років Службі безпеки України**” встановлено наказом голови СБУ від 8 листопада 2006 р. для нагородження співробітників-військовослужбовців і працівників Служби безпеки України, які мають високі показники у службовій діяльності й професійній підготовці, зразково виконують службовий обов’язок. Медаллю також можуть бути нагороджені ветерани Служби безпеки України, українські громадяни й іноземні громадяни та особи без громадянства за сприяння СБУ у вирішенні покладених на неї завдань.

Медаль виготовлена з жовтого металу і має форму круга діаметром 30мм, у центрі якого зображене емблему Служби безпеки України синьої емалі. По колу медалі написи: „15 років” – у верхній частині, „Службі безпеки України” – у нижній. Є бортік у вигляді окуття щита.

На зворотному боці медалі розміщено зображення Архистратига Михаїла на тлі контурів мапи України. У нижній частині по колу напис: „Безпека держави – безпека народу”. Так само є бортік у вигляді окуття щита.

число 2, 2007

Стрічка медалі – шовкова муара рова жовтого кольору з двома повздовжніми синіми смужками в центрі й малиновими смужками з країв. Ширина синіх смужок – 6 мм кожна, малинових – 1 мм кожна.

Планка відзнаки – металева платівка, обтягнена відповідною стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.

Медалі типу 1 (полірована, 80% тиражу) й типу 2 (матована, 20% тиражу) виготовляли серійно. Медаль типу 3 (товщій метал, діаметр 32мм) виготовлена в кількох екземплярах для участі в тендери, серійно її не випускали.

Відомчу заохочувальну відзнаку – нагрудний знак „**За особисті заслуги в оперативно-розшуковій діяльності**” встановлено наказом голови СБУ від 22 грудня 2006 р. для нагородження співробітників-військовослужбовців і працівників підрозділів оперативного документування Служби безпеки України за особисті здобутки в організації і проведенні заходів оперативного документування.

Можуть бути також нагороджені ветерани підрозділів оперативного документування, співробітники інших підрозділів СБУ, військових формувань, утворених відповідно до законів України, українські й іноземні громадяни та особи без громадянства.

(Закінчення на с. 160)

149

МУЗЕЙ

Віктор КАРПОВ

„БАЛАКЛАВА” ПІД ЗАГРОЗОЮ

Ще 2003 р. у статті на сторінках „Військово-історичного альманаху” ми коротко розповіли про військову історію Балаклави (тепер – адміністративний район Севастополя), задум створити там музейний комплекс і перші кроки щодо практичного здійснення цього задуму*. Перед новоствореним музейним закладом відкривалися великі перспективи й на думку тоді не могло спасти, що невдовзі він стане об’єктом зухвалих зазіхань. Подамо тут хронологію подій – з одного боку, рішень Президента України, найвищих органів державної влади і управління, триваючої вже праці музейників і науковців, пов’язаної зі створенням і розгортанням діяльності Військово-морського музейного комплексу „Балаклава”, а з другого – кількарічних невпинних атак рейдерів, які важать на його територію та майно, і багаторазових судових розглядів справи.

Музейний комплекс у Балаклаві, що нині потерпає від шахрайських дій, створено згідно з Розпорядженням Президента України від 29 липня 2002 р. №279/2002-рп „Про відзначення 10-ї річниці Військово-Морських Сил Збройних Сил України” й наказом Державного секретаря Міністерства оборони України від 30 грудня 2002 року №5 „Про створення філії Центрального музею Збройних Сил України – Військово-морського музею комплексу «Балаклава»”. Відповідно до розпорядження Державного секретаря Міністерства оборони України від 17 липня 2003 р. №26 „Про передачу фондів військо-

вого містечка Б-1 у місті Севастополь Автономної Республіки Крим до Центрального музею Збройних Сил України” й наказу Міністра оборони України від 7 жовтня 2005 р. №537 „Про передачу фондів військового містечка Б-1 у м. Севастополь до Центрального музею Збройних Сил України” на баланс Центрального музею Збройних Сил України передано об’єкти, на фондах яких і створено Військово-морський музейний комплекс „Балаклава”.

Музей розташовано в приміщеннях підземного заводу з ремонту підводних човнів і арсеналу мінно-торпедного озброєння. Закладові надано кілька будівель

* Карпов В. Державний військово-морський музей у Севастополі // Військово-історичний альманах. – 2003. – Ч. 2 (7). – С. 115 – 120.

і споруд, а також причал на березі Балаклавської бухти. Загальна площа приміщень становить 11047 кв. м. Свою роботу музей розпочав 1 червня 2003 р. За планом його розвитку мало бути збережено наявну й відновлено частину втраченої інфраструктури колишньої секретної підземної споруди, розгорнуто музейну експозицію.

Фондову основу загальної експозиції музеюного комплексу становлять історичні матеріали, світлини, елементи корабельного устаткування й озброєння, морська техніка, флотські однострої, різні предмети, що розкривають військово-морську діяльність на Чорному морі.

Постановою Кабінету Міністрів України від 27 липня 2006 р. № 1017 „Про затвердження Програми стального соціально-економічного, екологічного і культурного розвитку м. Севастополя на період до 2015 року” передбачено проведення впродовж 2007–2010 рр. реконструкції Військово-морського музеюного комплексу „Балаклава”.

На виконання доручення Президента України В. Ющенка від 20 лютого 2006 р. щодо співпраці Державного підприємства „Укрспецспорта” з Центральним музеєм Збройних Сил України у справі розвитку його філії – Військово-морського музеюного комплексу „Балаклава” Державне підприємство „Укроборонсервіс” спільно з музеєм у липні 2006 р. опрацювало й схвалило на громадських слуханнях у м. Севастополі передпроектні пропозиції з розбудови музею, а в

серпні 2007 р. – ескізний проект головної муzejної будівлі.

5 грудня 2007 р. під час урочистостей, присвячених Дню Збройних Сил України, Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України Віктор Ющенко висловив думку, що „сила сьогоднішнього війська може зростати через відновлення, відродження військових традицій, зокрема встановлення меморіалів українській зброй. Ця робота є ключем до формування почуття патріотизму у Збройних Силах...” І принциповий наголос тут треба зробити на зміцненні свідомості й патріотичному вихованні молоді. На глибоке переконання Президента України, Міністерство оборони України має приділяти значну увагу створенню військово-історичних музеїв, а серед них і сучасного морського військового музею.

Зазначимо, що філія Центрального музею Збройних Сил України – Військово-морський муzejний комплекс „Балаклава” за короткий час набула значення музею світового рівня. З 2003 р. муzejний комплекс відвідали 207685 осіб, на його експозиціях проведено 7663 екскурсії.

Якщо до початку 90-х рр. минулого століття про підземний завод з ремонту підводних човнів і арсенал, збудовані в Балаклаві, всередині гори Таврос, мало хто знат, то тепер це вже ні для кого не таємниця. Навпаки, зважаючи на останні рішення щодо подальшого розвитку в Балаклаві військово-морсько-

го музею, до комплексу нині прикута особлива увага. На жаль, не всім зацікавленим ідеться про успішне існування й розбудову музею. Пильну увагу до Балаклави виявляють новочасні ділки-шахраї, територія музею і його споруди стали привабливими для несумлінних комерційних структур. З 2005 р. робляться спроби різними способами заволодіти музейною власністю.

Навесні 2007 р. Господарський суд м. Києва розглядав позовну заяву ТОВ „Технічне агентство «Наутілус»” до Міністерства оборони України в особі Центрального спеціалізованого будівельного управління Міністерства оборони України „Укроборонбуд” щодо визнання права власності на об'єкти нерухомості, розташовані в Балаклавській бухті м. Севастополя на вул. Таврійська набережна, № 20 і № 21, а також штолльні № 1 і 2, причал № 247 і 20,99 га земельної ділянки на підставі договору № 24 – 04/06/6 від 24 квітня 2006 р. про компенсацію пайової участі Міністерства оборони України по договору про спільну забудову № 24 – 04/06. Господарський суд м. Києва ухвалою від 30 травня 2007 р. залучив до участі у справі № 17/109 Центральний музей Збройних Сил України як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог на предмет спору, на стороні відповідачів.

Згідно із заявою колишнього директора філії Центрального спеціалізованого будівельного управління Міністерства оборони України

„Укроборонбуд” В. Мельника, фактично пропозиції від ТОВ „Технічне агентство «Наутілус»” щодо можливості підписання такого договору не були отримані й не розглядались, ніяких коштів за цим договором до Міністерства оборони України не надходило. Це підтверджено нотаріально засвідченою заявою директора „Укроборонбуду” (з 18.04.2005 р. по 28.02.2007 р.) В. Мельника, першого заступника директора (з 20.04.2005 р. по 28.02.2007 р.) С. Мельника, бухгалтера-касира (з 18.04.2005 р. по 28.02.2007 р.) Т. Ніколаєвої, заступника директора Ю. Малінського.

З огляду на це можна припустити, що договір, на який покликається „Наутілус”, є фіктивним. Показова деталь, коли до Господарського суду м. Києва звернувся військовий прокурор Центрального регіону України, з'ясувалось, що на руках у сторін три різні варіанти договору. На вимогу прокурора й за рішенням суду ТОВ „Технічне агентство «Наутілус»” мало надати оригінал договору. Після цього позивач на засідання суду більше не з'являвся і справу було закрито.

Питання захисту майнових інтересів весь час перебуває в полі зору керівництва Міністерства оборони України. Засновник музею – Міністерство оборони України, в особі Міністра оборони України А. Гриценка, не приймав щодо майна музею ніяких рішень, окрім рішення від 31 грудня 2005 р. щодо припинення процедури його продажу.

Тимчасовий виконувач обов'язків Міністра оборони України Л. Поляков 4 травня 2007 р. надав доручення відповідним особам № 4629/3 забезпечити належний захист інтересів музею з огляду на неправочинність нібито підписаної угоди внаслідок порушення порядку та процедури підписання такого типу угод у Міністерстві оборони України.

14 травня 2007 р. у судовій справі № 2-17/6048-2007 за позовом Міністерства оборони України в особі Центрального спеціалізованого будівельного управління до відповідача ТОВ „Технічне агентство «Наутілус»” про розірвання договору № 24-04/06 та по зустрічному позову ТОВ „Технічне агентство «Наутілус» до Міністерства оборони України в особі Центрального спеціалізованого будівельного управління і третьої особи (без самостійних вимог на предмет спору) – Севастопольської міської адміністрації – про визнання договору № 24-04/06 дійсним Господарський суд Автономної Республіки Крим вирішив: у позові Міністерства оборони України в особі Центрального спеціалізованого будівельного управління відмовити повністю, а зустрічний позов ТОВ „Технічне агентство «Наутілус»” задоволінити.

Оцінюючи події цього періоду, доходимо висновку, що Центральному спеціалізованому будівельному управлінню Міністерства оборони України не було жодної потреби звертатися до суду, а тим більше в м. Сімферополі, бо вже ішов про-

цес у Господарському суді м. Києва. З цього промовистого факту випливає, що в Міністерстві оборони України є особи, зацікавлені в негативних для Збройних Сил України рішеннях.

3 липня 2007 р. Севастопольський апеляційний господарський суд ухвалив задовільнити позов ТОВ „Технічне агентство «Наутілус»” (м. Сімферополь) до Міністерства оборони України щодо визнання права власності на споруди й земельні ділянки в Балаклавській бухті м. Севастополя. Однак прокурор Військово-Морських Сил Збройних Сил України О. Лемешев оскаржив це рішення суду.

„Рішення щодо права власності прийнято судом, незважаючи на переконливі докази Міністерства оборони України щодо підробки документів про факт передачі зазначених земельних ділянок та об'єктів нерухомості. Позиція Міністерства оборони України залишається незмінною: зазначені земельні ділянки та об'єкти нерухомості є власністю Міністерства оборони України”, – відзначав у своєму листі Міністр оборони України А. Гриценко до віцепрем'єр-міністра України О. Кузьмуга, який активно виступив на захист музею.

15 листопада 2007 р. Вищий господарський суд України взяв до провадження касаційну скаргу Центрального музею Збройних Сил України на постанову Севастопольського апеляційного господарського суду від 3 липня 2007 р. у справі № 2-17/6048-2007 і 29 листопада ухвалив постанову про скасування рішень

Господарського суду Автономної Республіки Крим і Севастопольського апеляційного господарського суду і надіслав справу на перегляд.

Шахрайські дії проти Військово-морського музею комплексу „Балаклава” й аналогічні дії тих самих осіб щодо іншого майна громади м. Севастополя викликали обурення й дієву реакцію в депутатів Севастопольської міської ради. Вони створили тимчасову контрольну комісію з розслідування обставин захоплення земельних ділянок і надіслиали звернення до Президента України, Ради національної безпеки та оборони й Вищої ради юстиції України. Окрім того, народний художник України Анатолій Гайдамака, який бере участь у створенні експозицій музею, звернув-

ся до Президента України в справі незаконного відчуження будівель Військово-морського музею комплексу „Балаклава”. За дорученням Президента Генеральна прокуратура України перевірила викладені факти й 3 вересня 2007 р. порушила кримінальну справу за ознаками злочинів, передбачених ч.2 ст. 364 (зловживання службовим становищем) і ч.2 ст. 366 (службове підроблення) Кримінального кодексу України.

Факт протиправних дій проти музею здобув міжнародний розголос, про що заявив голова Українського комітету Міжнародної ради музеїв ЮНЕСКО Б. Возницький. Музейники, громадськість, усі, хто вболіває за збереження національної культурної спадщини, сподіваються, що справедливість буде відновлено.

Додаток

№ 1

05.09.2007 № 10/2-26175-07

На № 6/н від 6.08.07

Президенту України Ющенку В. А.

Вельмишановний Вікторе Андрійовичу!

За Вашим дорученням Генеральною прокуратурою України проведено перевірку звернення народного художника України Гайдамаки А. В. щодо незаконного відчуження будівель Військово-морського музею комплексу „Балаклава”.

Встановлено, що наказом Державного секретаря Міністерства оборони України № 5 від 30.12.2002 створено філію Центрального музею Збройних Сил України – Військово-морський музеїй комплекс „Балаклава” у м. Севастополі.

23.11.2005 Міністр оборони України Гриценко А. С. дозволив Центральному спеціалізованому будівельному управлінню Міністерства

оборони України здійснювати реалізацію нерухомого майна Збройних Сил України шляхом укладання договорів спільної діяльності у будівництві об'єктів житлово-побутового призначення із залученням інвесторів, у тому числі на території цього музею.

До реалізації вказаного рішення було залучено філію Центрального спеціалізованого будівельного управління Міністерства оборони України – „Укроборонбуд”, керівнику якої Мельнику В.Л. Міністром оборони України було видано довіреність на право укладання договорів.

Як з'ясовано у ході перевірки, невстановлені службові особи філії Центрального спеціалізованого будівельного управління Міністерства оборони України – „Укроборонбуд”, зловживаючи службовим становищем, діючи в інтересах товариства з обмеженою відповіальністю „Технічне агентство «Наутлус»” (м. Сімферополь), підробили документи, зокрема договір № 24 – 04/06 від 24.04.2006 із вказаним товариством про спільне будівництво об'єктів житлово-побутового призначення на території військового містечка Б-1 у м. Севастополі, у тому числі з використанням нерухомості музею.

На підставі вказаних підроблених документів рішенням Господарського суду Автономної Республіки Крим від 14.05.2007 та постановою Севастопольського апеляційного господарського суду від 03.07.2007 за позовом зазначеного товариства визнано за останнім право приватної власності на будівлі і споруди Військово-морського музейного комплексу „Балаклава”, вартістю 1285382 грн. При цьому кошти за ці об'єкти нерухомості до Міністерства оборони України не надійшли.

За фактом зловживання службовими особами філії Центрального спеціалізованого будівельного управління – „Укроборонбуд” службовим становищем, службового підроблення під час відчуження об'єктів нерухомості військового містечка Б-1 товариству з обмеженою відповіальністю „Технічне агентство «Наутлус»” Генеральною прокуратурою України 03.09.2007 порушено кримінальну справу за ознаками злочинів, передбачених ч. 2 ст. 364 (зловживання службовим становищем) і ч. 2 ст. 366 (службове підроблення) Кримінального кодексу України.

Крім цього, 04.07.2007 військовий прокурор Військово-Морських Сил України до Вищого господарського суду України вніс касаційне подання на рішення господарського суду Автономної Республіки Крим від 14.05.2007 та постанову Севастопольського апеляційного господарського суду від 03.07.2007, якими задоволено позов товариства з обмеженою відповіальністю „Технічне агентство «Наутлус»” і визнано за ним право власності на вказані об'єкти нерухомості у м. Севастополі.

Вищим господарським судом України касаційне подання військового прокурора Військово-Морських Сил України на даний час не роз-

глянуто. Захищати інтереси держави у касаційній інстанції по зазначеному поданню буде представник Генеральної прокуратури України.

З глибокою повагою
Генеральний прокурор України О. Медведсько

№ 2

До № 134/40699-01 від 05.09.2007

Медведську О.І.
Прошу взяти справу під особистий контроль.
Інформуйте мене за остаточними результатами.

Гриценку А.С.
Прошу зробити висновки.
„10 ” вересня 2007 року

В. ЮЩЕНКО

№ 3

Віце-прем'єр-міністру України
КУЗЬМУКУ О.І.
До Протоколу засідання УК № 9 від 05.07.07

Шановний Олександре Іванович!

У Міністерстві оборони України опрацьовано протокол засідання Урядового комітету з питань національної безпеки, оборони та правоохоронної діяльності в частині, що стосується факту продажу філії Центрального музею Збройних Сил України – Військово-морського музейного комплексу „Балаклава”.

Інформую Вас, що 03.07.07 Севастопольський міський апеляційний суд прийняв рішення щодо задоволення позову товариства з обмеженою відповідальністю „Наутілус” (м. Сімферополь) до Міністерства оборони України в питанні визнання права власності на земельні ділянки та об'єкти нерухомості, а саме:

на будинки, будівлі і споруди військового містечка Б -1, розташовані на Таврійській набережній, 20 м. Севастополь;

на будинки, будівлі і споруди військового містечка Б -1, розташовані на Таврійській набережній, 21 м. Севастополь;

на будівлі штолльні військового містечка Б-1, розташовані на Таврійській набережній, 21 м. Севастополь;

на будівлі і споруди військового містечка Б-1 (причал № 247 довжиною 106,9 м), Балаклавська бухта, м. Севастополь;

на будівлі і споруди військового містечка Б-1 (причал № 249 довжиною 71 м), Балаклавська бухта, м. Севастополь.

Зазначені будівлі належать Центральному музею Збройних Сил України та в них розміщено його філію – Військово-морський музейний комплекс „Балаклава”. Рішення щодо прав власності прийнято судом, незважаючи на переконливі докази Міністерства оборони України щодо підробки документів про факт передачі зазначених земельних ділянок та об'єктів нерухомості. Позиція Міністерства оборони України залишається незмінною: зазначені земельні ділянки та об'єкти нерухомості є власністю Міністерства оборони України.

На цей час мною дані відповідні вказівки посадовим особам Міністерства оборони України щодо відстоювання та захисту майнових інтересів Міністерства оборони України.

З повагою

Міністр оборони України

А. С. Гриценко

№ 4

Кабінет Міністрів України

До листа Міноборони
від 12.07.07 № 220/2923

Міноборони (Гриценку А. С.)

Прошу вжити в установленому законодавством порядку заходів з метою захисту інтересів держави, а також подати Міністру юстиції копії рішень судів для можливого ініціювання дисциплінарного провадження стосовно суддів, які прийняли такі рішення.

Верховний Суд України (Онопенку В. В.)

МВС (Цушку В. П.)

Мін'юст (Лавриновичу О. В.)

Генпрокуратура (Медведьку О. І.)

Матюху М. М., Кондику П. М., Жуку В. О., Лозицькому О. О.

Олександр Кузьмук

КНИГОЗБІРНЯ

НОВЕ ВИДАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВУ СИМВОЛІКУ ДЕРЖАВИ

Творення новочасної військової символіки відбувалося в тісному зв'язку з процесами державного й військового будівництва в Україні наприкінці ХХ ст. В основу її було покладено державну символіку, використано також найкращі зразки військової символіки минуłого, які відповідають історичним традиціям українського народу. Водночас розробники впроваджували й нові елементи, що відображають завдання, покладені сучасною державою на українську армію.

Становлення військової символіки постійно перебувало в полі зору керівників держави, зразки її впроваджувалися у військах відповідними державними актами. Формування основ системи військових символів держави припало на період діяльності Президента України Леоніда Кучми. Тоді було визначено основний зміст символіки, закладено підвалини до подальшого її розвитку. Завершення цей процес дістав за Президента України Віктора Ющенка, який своїм указом затвердив символіку Збройних Сил України.

Сформована за порівнянно недовгий історичний час система військової символіки включає емблеми військових формувань і їхніх керівних органів – Міністерства оборони України, Генерального

штабу Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, емблеми родів військ і служб, військових частин, кораблів і установ, військової і спеціальної форми одягу; прапори – Збройних Сил України, Міністерства оборони, Служби безпеки України, Генерального штабу Збройних Сил України, видів Збройних Сил України, Внутрішніх військ, Бойовий прапор військової частини, штандарти посадових осіб; державні військові нагороди, відомчі заохочувальні відзнаки, знаки класної кваліфікації спеціалістів, інші нагрудні знаки тощо.

У розроблені військової символіки брали участь передусім фахівці, її минуле й сучасний стан аналізували науковці, висловлюючи свої оцінки й пропозиції. Матеріали з цієї тематики публікувалися на шпальтах спеціалізованих часописів, зокрема „Військово-історичного альманаху” Центрального музею Збройних Сил України. Окреміше місце в історіографії питання займає книга В. Карпова й Д. Табачника „Українська військова символіка”, видана в 2004 р. українською й перевидана 2006 р. сімома іноземними мовами.

Наприкінці 2007 р. побачила світ нова праця цих авторів*. У ній значну увагу приділено історичним передумовам становлення сучасної військової символіки України, розглянуто розвиток українського військового прапорництва, фалеристики, символіки Збройних Сил України, Внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства України з надзвичайних ситуацій та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. Уперше в одному виданні показано й схарактеризовано символіку всіх військових формувань України й таким

чином подано картину її сучасного стану. Разом з тим узято до уваги, що більшість проектованих і навіть використовуваних військових символів, а надто в період становлення військової організації держави, у разі, якщо їх офіційно не прийнято або ж змінено чи скасовано, далі не зберігається. Так трапилося і з символікою Національної гвардії України, що існувала до 1998 р. І якщо укази Президента України, накази міністрів та керівників інших відомств і служб про запровадження нагород, прапорів, штандартів, нагрудних і нарукавних знаків при потребі завжди можна знайти в

архіві, то знаки початкового періоду існування сучасних військових формувань стали вже історичними й збереглися лише завдяки зусиллям працівників Центрального музею Збройних Сил України й почасти приватних колекціонерів. Публікація їх у цьому виданні сприяє введенню цінної для дослідників інформації до наукового обігу.

Вміщений у книзі матеріал допомагатиме науковцям у дальншому вивчення військової історії України, він, безперечно, прислужиться та-кож популяризації військової служби й використовуватиметься у військово-патріотичній роботі.

* Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. – К.: Либідь, 2007. – 296 с.: іл.

ПРО АВТОРІВ

Вахула М., науковий співробітник Львівського історичного музею

Горєлов В., кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України
Граб С., начальник відділу Департаменту кадрового забезпечення Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, полковник Держспецзв'язку

Ковалчук М., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

Кучерук О., директор Бібліотеки ім. О.Ольжича

Прохnenko I., кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник НДІ карпатознавства Ужгородського національного університету

Рукас А., кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Симоненко О., доктор археологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України

На 1-й стор. обкладинки: *Міністр оборони України К.Морозов з американським пілотом-інструктором після польоту на навчально-тренувальному винищувачі. Норфолк, 1993 р.*

На 4-й стор. обкладинки: *Зовнішній вигляд заможного воїна I ст. н.е. (Кубань, Золоте кладовище). Ілюстрація до статті О.Симоненка (с. 4 – 29).*

Реконструкція автора.

На с. 2 угорі – знак „Україна” (1917 р.).

Приватна збірка О. Мельника.

Літературна редакція Олександра Рибалка
Коректура Антоніні Жихорської
Макет, верстання Василя Жихорського

За вірогідність поданої інформації відповідає автор. У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов’язкове.

Видання зареєстроване
Держінформполітикою України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Поштова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91
Тел. (044) 294 – 64 – 77, 294 – 62 – 12
Факс (044) 294 – 64 – 76

Сергій ГРАБ. Дві заохочувальні відзнаки Служби безпеки України

(Закінчення. Поч. на с. 149)

Передбачено нагородження їх за сприяння підрозділам оперативного документування у вирішенні завдань, покладених на них, розв'язанні питань соціального та правового захисту співробітників та членів їхніх сімей, а також за активну участь у патріотично-му вихованні молодих співробітників.

Відзнака виготовлена з жовтого металу та має форму рівнораменного хреста з розбіжними променями, накладеного на вінок лаврового листя білого металу. Промені хреста обмежені у внутрішній частині бортіком синьої емалі та подвійними пружками, у верхньому промені дано зображення малого Державного Герба України. У центрі хреста – круглий медальйон білої емалі з накладним написом „ОД-7” на тлі радіальних дугоподібних променів. Пружка медальйона має вигляд витого шнуря, на якому з боків розміщено чотири камені білого скла.

Зворотний бік хреста плаский з вигравіюваним номером відзнаки. Написи та зображення рельєфні. Розмір хреста – 45 x 45 мм.

Стрічка відзнаки – шовкова муара від червоного кольору з синьою і жовою смужками з країв. Ширина смужок – 4 мм кожна.

Планка відзнаки являє собою металеву платівку, обтягнену відповідною стрічкою. Розмір планки: висота – 12 мм, ширина – 24 мм.

Ілюстрації див. на с. 3 обкладинки, де подано також зображення медалі СБУ „За відзнаку в службі” третьої ступені – осілки в попередньому числі альманаху, з технічних причин, не видруковано зображення II ступеня цієї нагороди.

військово-історичний альманах

НАГОРОДИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Медаль „15 років Службі безпеки України”

Tun 2

Tun 3

**Нагрудний знак
„За особисті заслуги
в оперативно-розшу-
ковій діяльності”**

1-го ступеня

*За відзнаку в с.
2-го ступеня*

3-го ступеня

Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2(15). – С.1–160. Індекс 21813

Адреса в інтернеті: www.uarmy.com.ua

